

ПОЛТАВСЬКИЙ
АРХЕОЛОГІЧНИЙ
ЗБІРНИК

2

COLLECTION OF
THE ARGYLL LIBRARY
OF THE SOCIETY FOR
ASIAN STUDIES

Poltava Regional Department of Culture
Centre of Protection & Research of Archaeological Objects

**COLLECTION of ARTICLES
on ARCHAEOLOGY
of POLTAVA REGION**

2

Poltava
1994

63.4 (ЧУКР-ЧПау)

ПЗ2

Полтавське обласне управління культури
Центр охорони та дослідження пам'яток археології

КНИГОЗБІРНЯ
Центру охорони та
дослідження пам'яток археології
Полтавської обл.

ПОЛТАВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЗБІРНИК

2

КНИГОЗБІРНЯ
ЦЕНТРУ АРХЕОЛОГІЇ
Полтавської обл.
№ 2

762

Полтава
ОДГВ «Полтавський літератор»
1994

УДК 930.26

ББК 63.4 (4 УКР. — 4 Пол.)

П 52

П 52 ПОЛТАВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЗБІРНИК: Збірник наукових праць. / За ред. Супруненка О. Б. — Полтава, 1994. — Число друге. — 220 с.: іл. — (Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавського обласного управління культури) — Укр. та рос. мовами. — Рез. англ.

Друге число збірника репрезентує результати пошукових робіт співробітників Центру, археологів Києва, Дніпропетровська, Сум, Полтави, краєзнавців.

Статті та публікації висвітлюють коло проблем з історіографії української археології, археології кам'яного віку, доби бронзи, скіфського часу, ранньослов'янської та києво-руської доби, антропології, нумізматики, пам'яткохоронництва та музеєзнавства.

Вперше публікуються численні археологічні знахідки доби бронзи — раннього залізного віку на Полтавщині, результати досліджень слов'янського поселення середини I тис. н. е. поблизу с. Сенча у Посуллі, колекція античних та ранньовізантійських світлинників з музею Полтави, результати реконструкції зовнішнього вигляду воїна-золотоординця XIII ст. за черепом, виявленим у похованні біля с. Шушталівка на Лівобережжі Дніпра, ряд нумізматичних пам'яток II — III та XVII — XVIII ст. Вперше оприлюднена епістолярія С.К.Кульжинського, В.О.Пархоменка, К.М.Скаржинської, М.А.Стана, В.М.Щербаківського.

Для археологів, істориків, музезнавців, нумізматів, широкого кола шанувальників стародавньої історії Дніпровського Лівобережжя України.

Автор передмови — Бондаревський П.К.

© Бітковський О.В., Бовкун І.В., Бондаревський П.К., Гавриленко І.М., Горбенко С.О., Граб В.І., Захожай Г.О., Кононенко Ж.О., Коротенко В.В., Krakalo I.V., Кулатова I.M., Кухарська O.M., Левченко D.I., Приймак B.B., Пустовіт T.P., Сидorenko O.B., Стан M.A., Степанович C.P., Супруненко O.B., Терпиловський P.B., Шалобудов B.M., Шрамко B.A., 1994.

© Світлини: Зарецький I.A., Krakalo I.V., Моргунов Ю.Ю., Приймак B.B., Радченко M.O., Супруненко O.B., Шрамко I.B., 1994.

© Кресленники, малюнки: Гавриленко І.М., Горбенко С.О., Захожай Г.О., Кулатова I.M., Кухарська O.M., Стан M.A., Суховська I.B., Терпиловський P.B., Шрамко B.A., а також Золотницький B.I., 1994.

© Укладання: Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавського обласного управління культури, 1994.

ПЕРЕДМОВА

Археологія сягає глибин історії людства. Для Полтавщини, що була у вирі численних історичних подій Лівобережної України, цей кордон поки що лежить на межі пізнього палеоліту. Але більше двадцяти тисячоліть минулого для нашої землі – це величезний період, позначений рядом пам'яток, прихованих під товщами віковічних культурних нашарувань. Він є тим підґрунттям, на якому знаходять своє продовження сучасні процеси відродження, подальшого розвитку і плідної розбудови національної культури.

Земля полтавська належить до чи не найбагатших в Україні на пам'ятки археології. Понад 6500 окремих об'єктів стародавнього минулого Полтавщини на сьогодні становлять недоторканій фонд найдавнішої історико-культурної спадщини краю. Серед них – десятки городищ, сотні поселень і стоянок, тисячі курганів, ґрунтові могильники різних епох, кам'яні стелі, скарби, залишки древньої фортифікації тощо.

З-поміж археологічних пам'яток краю знаходиться чимало об'єктів загальноукраїнського та європейського значення, як от Гінцівська стоянка – перша з виявлених пам'яток пізнього палеоліту у Східній Європі, В'язівська стоянка – ранньомезолітичне поселення, що дало назву окремій археологічній культурі, Чикалівське поселення доби бронзи – яскрава пам'ятка сабатинівської культури, Малоперещепинський скарб – поховання прараболгарського кагана Кубрати VII ст. н.е., Хитцівське поселення слов'ян-антів – носіїв пеньківської культури та багато ін. Кожна

з цих пам'яток має археологічну неповторність, чимало з них – унікальні за станом збереженості чи багатством знахідок.

У межах Полтавщини розташовані залишки укріплень кількох державних кордонів України – Посульська оборонна лінія Х–XIII ст. та Українська лінія на Орелі початку 1730-х рр. Через територію області пролягли ряд стародавніх шляхів... Перелік цей можна продовжувати і продовжувати.

Збереження цього багатства, вивчення старожитностей та введення їх у обіг і зміст сучасної науки та культури – одне із завдань Полтавського обласного управління культури. Виразником діяльності управління на терені місцевої археології є спеціалізований орган – Обласний Центр охорони та дослідження пам'яток археології, якому делеговане вирішення всіх питань, пов'язаних з охороною, дослідженням та популяризацією пам'яток археології. Створена менше року тому ця установа співпрацює з академічними та вузівськими вченими, фахівцями інших країн, і в науковій галузі вже має певні здобутки. За короткий період існування Центр підготував і видав шість наукових видань, позитивно оцінених не тільки колегами-археологами, але й широкими колами громадськості.

Одним з найголовніших напрямків діяльності Центру є підготовка до створення археологічного заповідника на грандіозному городищі скіфської доби у Котелевському та Зіньківському районах на Полтавщині – Більському городищі, широко відомому як найвизначніша пам'ятка раннього залізного віку у Східній Європі. У цьому видannі вже поданий короткий опис археологічних пам'яток величезного археологічного комплексу у Середньому Поворослі.

Пропоноване читачеві чергове число «Полтавського археологічного збірника» розкриває розмаїття проблематики, над якою працюють науковці Центру та їх колеги – археологи-дослідники найдавнішого минулого Полтавщини з інших міст України.

Петро БОНДАРЕВСЬКИЙ,
заслужений працівник культури України

ВІД РЕДАКТОРА

Друге число «Полтавського археологічного збірника» представляє роботи науковців Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавського обласного управління культури, археологів, краєзнавців та музейників Києва, Кременчука, Лубен, Дніпропетровська, Сум, Харкова на археологічну, історіографічну, нумізматичну та антропологічну тематику.

Традиційний розділ історіографічних досліджень відкриває стаття про нашого земляка, уродженця м. Зінькова на Полтавщині Олександра Терещенка (1806–1865) – засновника золотоординської археології в Нижньому Поволжі, дослідника найбільшого кургану степової Скіфії – Лугової могили. Робота Сергія Степановича та Олександра Супруненка повертає з неутриманого ім'я колеги – полтавського дослідника археологічних пам'яток Поворосля Микити Стана (1906–1943), який загинув, звільнюючи рідну землю від фашистських окупантів. Вперше постаються друком щоденникові записи М.А.Стана 1941 р.

Серед матеріалів збірника – дослідження Ігоря Гавриленка про призначення кам'яних човників доби неоліту – мідного віку, публікація матеріалів розкопок поселення середини I тис. н.е. біля с. Сенча Лохвицького району на Полтавщині в ур. Сампсоніїв островів, підготовлена кандидатом історичних наук Ростиславом Терпилівським та Дмитром Левченком. Звертає на себе увагу нова реконструкція зовнішнього вигляду людини минулого, золотоординського воїна, виконана антропологом Сергієм Горбен-

ком за черепом, виявленним в похованні біля с. Шушвалівка Глобинського району на лівому березі Дніпра.

У збірнику публікується каталог колекції античних та ранньо-візантійських світильників зі збірки Полтавського краєзнавчого музею, укладений Галиною Заходжай. Ірина Кулатова повідомляє про знахідку архаїчного біметалевого кінджала ранньо-скіфської доби в околицях Градища на Полтавщині, а Олена Кухарська та Олег Бітковський наводять дані про своєрідний тип поховань зі змішаними зарубинецько-сарматськими рисами.

Збірник доповнений каталогом окремих археологічних знахідок з Полтавщини, Харківщини та Сумщини від ранньо-бронзової до києво-руської доби, підготовленим Іриною Кракало, Іриною Кулатовою, Дмитром Левченком, Віктором Приймаком, Олександром Сидоренком.

Розділ нумізматики включає публікації знахідок римських monet, що походять зі складу скарбів, виявлених на Полтавщині, та комплексу монетно-речового скарбу початку XVIII ст. з Диканьки (автори Іван Бовкун, Володимир Шалобудов та Олександр Супруненко).

Епістолярна спадщина представлена «Статутом» Лубенського музею К.М. Скаржинської, укладеним Сергієм Кульжинським (1867–1943) та Катериною Скаржинською (1854–1932) на початку ХХ ст., листами 1915–1916 рр. відомого археолога, етнолога, мистецтвознавця і пам'яткоохоронця Вадима Щербаківського (1876–1957) до Д.М. Щербаківського та Ф.К. Вовка (Волкова). Василь Граб вперше широко подає матеріали до біографії відомого полтавського історика Володимира Пархоменка (1880–1942), унікальні документи часу незаконної репресії.

Хронікальні повідомлення збірника включають список пам'яток археології округи Більського городища в Котелевському та Зіньківському районах Полтавської області, де передбачається створення великого археологічного заповідника (укладач доктор історичних наук, професор Борис Шрамко), та інформацію про читання, присвячені 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії (Полтава, листопад 1993 р.), Тараса Пустовіта.

Збірник доповнений бібліографією полтавських археологічних видань 1993 року та авторським списком праць відомого муzejника та етнографа С.К. Кульжинського; вперше публікується його фотопортрет.

ІСТОРІОГРАФІЯ

На звороті:

Одна з найстаріших археологічних знахідок на Полтавщині

СТУЛКА МАТРИЦІ ДЛЯ ВІДЛИВАННЯ БРОНЗОВОГО СЕРПА¹

Добж. 23 см; шир. 11,5 см; товщ. 3,5 см. Подряпини, сколи на поверхні.

Тал'юковий сланець.

Середина II тис. до н. е. Зрубний час.

Знайдена 1810 р. на «піщаних буярах біля р. Псел», коло с. Березняки Кременчуцького повіту, на кордоні з Кобеляцьким та Хорольським повітами² (сучасний Решетилівський р-н). 1840 р.³ потрапила до колекції землевласника Сергія Матвійовича Остроградського⁴, який залишив на ній етикетку з написом, наведеним у одному з листів Ф.І.Камінським: «...осталися сліди стертої бумажки со старої надписью..., из которой разобрать можно было: «Найден... 1810 году на Березняковских песках»... Прошлый владелец ценил этот предмет...»⁵.

Через Г.С.Кир'якова (1805—1883) форма 1883 р. потрапила до Лубенського музею К.М.Скаржинської, була вперше описана Ф.І.Камінським, який дав того ж року атрибуцію знахідці із зазначив її важливість як: «несомненно доказывающей: 1) что в Южной России употреблялись бронзовые орудия; 2) что они были не только привозимы, но и отливались здесь на месте, да еще в нашей Полтавской губернии...»⁶ Ф.І.Камінський тутував публікацію про знаряддя до «Чтений в Историческом обществе Нестор-летописца»⁷, вищотобів відливку у воську серпа, який експонувався у музейній збірг.

ПКМ, інв. № А.29 (інвентарний номер за Каталогом Лубенського музею К.М.Скаржинської та ПІМ ПГЗ — Е.Ск. № 142; за інвентарем ЦПМП — № 20603).

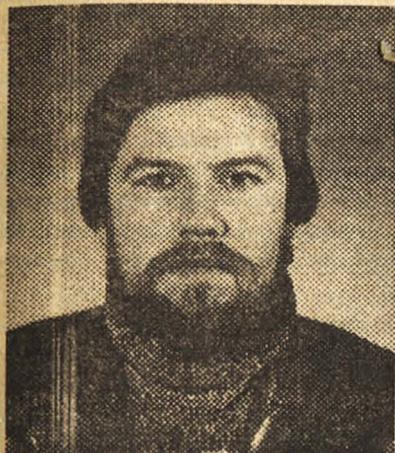
Експонується у відділі археології ПКМ.

Література, примітки:

1. ДАПО. — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр. 69. — А.1-2, 3 зв.; Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею. // Зб., присвяч. 35-річчю Музею. — Полтава, 1928. — Т. 1. — С. 42; Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наук. думка, 1982. — С. 16, табл. 3, мал. 15; 85.
 2. Каталог археологічного відділу Полтавського музею. // Ф ПКМ. — Т. 1. — Розділ Каталогу підготовлений Зарецьким І.А. — Рукопис. — 1906—1907 рр. — № 142. У коментарях до публікації листів Ф.І.Камінського (див.: Федір Камінський (1845—1891): Наукова та епістолярна спадщина. /Укл. Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б. — Полтава, 1992. — С. 98—99) відраза помішка — місце знахідки виробу позначене на Сулі, біля одноіменного с.Березняки. Помилка зумовлена наявністю землеволодіння поліцмейстера Остроградського і на лівобережжі р.Сула, у колишньому Лубенському повіті.
 3. ДАПО. — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр. 69. — А.1—2.
 4. Федір Камінський (1845—1891): Наукова та епістолярна спадщина. — С.103.
 5. Там само. — С.102.
 6. Там само. Див. також: Супруненко О.Б. Ф. І. Камінський — дослідник пам'яток археології Полтавщини. // Археологія. — 1991. — № 3. — С. 69 — 75.
 7. Федір Камінський (1845—1891)... — С.102—103.
- © Фото і публікація Супруненка О.Б.

**Олександр Борисович
СУПРУНЕНКО**

Археолог, історіограф. Народився 1957 р. у Полтаві. Закінчив історичний факультет Полтавського педагогічного інституту 1978 р. У 1978 – 1993 рр. працював у Полтавському краєзнавчому музеї.

З вересня 1993 р. очолює Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавського обласного управління культури. Автор ряду досліджень з історії археології.

© СУПРУНЕНКО О.Б.

ОЛЕКСАНДР ТЕРЕЩЕНКО: ПРИЗАБУТЕ ІМ'Я ПОЛТАВСЬКОГО АРХЕОЛОГА

Майже 190 років тому у м. Зінькові народився один з фундаторів золотоординської археології, один з перших співробітників Археологічної Комісії О.В. Терещенко. Життєвий і творчий шлях ученого ще залишається маловідомим.

Ім'я Олександра Власовича Терещенка (1806 – 1865) залишається відомим лише вузькому колу історіографів української та російської етнографії¹, літературознавства², вряди-годи його згадують у оглядах праць на тематику побутознавства³. Про археологічні вподобання вченого відомостей дуже мало, хоча у творчому доробку нашого земляка чимала низка робіт і визначні відкриття, перш за все у царині досліджень золотоординських міських центрів Нижнього Поволжя.

* У літературі побутує помилкове твердження, що по-батькові вченого звали Васильовичем. Полтавський історик І.Ф. Павловський віправив цю помилку ще 1913 року. Див.: Павловский И.Ф. Первое дополнение к Краткому биографическому словарю ученых и писателей Полтавской губернии XVII века. – Полтава: ПУАК, 1913. – С.43, прим.2.

Олександр Терещенко народився 1806 року у м.Зінькові на Полтавщині у родині місцевого городничого⁴. Сім'я Терещенків займала простору садибу на зіньківській околиці. Навчання розпочав у Полтаві, продовжив — у Ніжині. Вищу освіту отримав у Харківському університеті. Вільно володів німецькою, польською та французькою мовами, знав латину, давньогрецьку. Після навчання поступив на службу до Міністерства Державного Майна і Народної Освіти. Звідти 1829 року був відкомандирований до Румянцівського музею на допомогу академіку О.Х.Востокову (1781—1864) для опису стародавніх рукописів, книг, монет та інших предметів. У стінах музею молодим ученим було підготовлено до друку кілька досліджень, відзначених академічною премією⁵.

Наукова тематика ранніх робіт О.В.Терещенка стосувалась переважно проблем російської та української археографії, а коло дослідницьких інтересів співпадало зі спрямуванням діяльності Археографічної комісії, членом якої він став. О.В.Терещенко — автор ряду каталогів документальних та книжкових збірок Румянцівського музею. Це і «Каталог манускриптов графа Т.А.Толстого», і «Список всіх актів, находящихся в Археографической комиссии»⁶, і описи збірки актів, отриманих з Варшавського коронного архіву 1838 року (переважно польською мовою)⁷. Археографічні публікації історичних документів XVII—XVIII ст. позначають наукові інтереси автора впродовж усього життя⁸, свідчать про глибоке знання ним подій епохи, любов до рідного краю — Лівобережної Гетьманщини⁹. Дещо пізніше О.В.Терещенко звертається до вивчення творчості Максима Грека¹⁰, публікує праці Феофана Прокоповича¹¹.

Головною метою наукової діяльності 1830—1840-х рр. для дослідника було вивчення різних сторін побуту народу. Ці етнографічні студії лягли в основу написання першої всеохоплюючої праці з побутознавства Росії — «Быт русского народа»¹², що побачила світ 1848 року у чотирьох томах (семи частинах). Солідне наукове дослідження, що охоплювало різні сторони етнографії народів Східної Європи, включало в себе відомості про житло, одяг, музику, обряди — весільні, поминальні тощо. На думку більшості дослідників, капітальна робота О.В.Терещенка була не тільки «першим досвідом всебічного опису побуту російського народу»¹³, але й «першою спробою поставити вивчення етнографічних матеріалів на наукову основу»¹⁴. І хоча через три чверті століття ця праця вже розглядалася як один із забутих першовитоків східнослов'янської етнографії, а відомий знавець предмету Д.К.Зеленін зазначав її у своєму огляді з історії вітчизняної етнографії як роботу вченого-«самоучки», обійти увагою дослідження О.В.Терещенка він все ж не зміг¹⁵.

Етнографічне спрямування мали і деякі більш пізні роботи вченого, в тому числі й цитована нижче монографія «Очерки Новоросійського края»¹⁶.

Автор численних наукових праць, О.В.Терещенко продовжував залишатися на службі у реакційному, на погляд сучасників, міністерстві. Це призвело до падіння його популярності у колах петербурзької творчої інтелігенції та до відношення до нього з боку демократичних верств столиці з певною осторогою. До того ж, учений, будучи чиновником, друкував свої роботи виключно в урядових виданнях. Як наслідок, більшість відгуків на його праці «рецензентів» нової генерації мали відверто негативний характер.

Крім вищезазначених, у 1830-х рр. О.В.Терещенко опублікував кілька заміток на археологічну тематику — про курганні пам'ятки півдня України і Росії¹⁷ та про «кам'яні баби»¹⁸. Це, до певної міри, і визначило його подальшу долю.

У 1840-х рр. значно зростає інтерес до старожитностей різних регіонів імперії, спонуканий не тільки об'єктивними процесами розвитку науки про найдавніше минуле, але й урядовою доктриною «офіційної народності», втілюваної в життя міністром освіти графом С.С.Уваровим¹⁹. Зі знахідками цілого ряду цінних предметів у Поволжі в урядових колах постає питання про вивчення золотоординських старожитностей. Кілька сенсаційних випадкових знахідок, виявлених на території залишків міста Новий Сарай (так званого Царьовського городища), розташованого на лівому березі волзького протока Ахтуби на півдні сучасної Волгоградської області, значно підсилили цю зацікавленість. Особливо це стосувалося виявленої незадовго до того «корони Джанібека» — чудової роботи золотого вінця²⁰.

Саратівський громадський губернатор О.М.Фадеєв звернувся до міністра внутрішніх справ графа Л.О.Перовського, який «опікував» археологію і був знавцем старожитностей, з пропозицією здійснити розкопки залишків міст Нижнього Поволжя ординської доби з метою «здобуття цінних і рідкісних предметів»²¹. Пропозиція О.М.Фадеєва була прийнята. І керівництво майбутніми роботами доручили титулярному радникові О.В.Терещенкові, котрий «до цього археологією не займався, але вже мав певні наукові інтереси» у вивченні археологічних пам'яток.

Так, наш земляк став керівником грандіозних на той час розкопок золотоординської столиці Саая-Берке (Сарай ал-Джедід або Царьовського городища) у Нижньому Поволжі, що тривали дев'ять років.

Відзначаючи, що вказані розкопки були першими значними у Росії науковими дослідженнями середньовічного міста, сучасні фахівці констатують їх практичну невідомість широкому загалу шанувальників старожитностей²². Адже основні результати цих робіт, крім невеличкіх звітів²³, не були своєчасно опубліковані і залишилися фактично невідомими наступному поколінню дослідників. Тож і не дивно, що про розкопки О.В.Терещенка побутувала думка як про типово скарбошукацькі пошуки, які не мали наукової цінності.

Отримавши призначення до Поволжя, О.В.Терещенко активно розпочав підготовку до експедиції. Для ведення робіт він найняв групу робітників з 20 чоловік. Перед польовими дослідженнями експедиція зняла план городища, на котрому пізніше позначалися досліджені об'єкти. У ході робіт велася щоденникова документація з описом залишків відкритих будівель, склепів некрополю, колодязів, землянок тощо.

За час розкопок (1843 – 1851 рр.) були розкриті значні ділянки городища, здобути цікаві матеріали, що, на жаль, не мало належної оцінки і схвалення царських можновладців. Останні сподівалися на відкриття сенсаційних дорогоцінностей. Головна частина здобутих розкопками колекцій була передана до Імператорського Ермітажу, де і в наш час складає основу золотоординських збірок предметів Відділу Сходу.

Ta попри невдоволення впливових літературських чиновників, розкопки О.В.Терещенка привернули увагу громадськості до золотоординських старожитностей Нижнього Поволжя, що й увело останні в наукову «орбіту» тогочасної археології. Цьому сприяла і публікація коротких звітів про розкопки автором у «Журнале Министерства Внутренних Дел», «Северной Пчеле», «Москвитянине» та інших виданнях.

Започаткувавши золотоординську археологію у Поволжі, О.В.Терещенко з повним правом виборов місце одного з перших співробітників Археологічної комісії – провідного державного наукового закладу археологічного спрямування царської Росії²⁴. Але перед її створенням у лютому 1859 року²⁵ вчений вже мав цілий ряд наукових робіт на Україні.

У 1852 – 1854 рр. О.В.Терещенка відряджають у південні степи для дослідження скіфських курганів. Упродовж трьох років об'єктом його розкопок стає Великий Олександропільський курган²⁶.

На початку 1850-х рр. в с.Олександропіль, за 35 км на північний захід від Нікополю, на території сучасної Запорізької області, розпочалося будівництво нової кам'яної церкви. Кожен селянин повинен був привезти не менше підводи каменю. Брати його вирішили з

величезної сімнадцятиметрової могили край села, відомої за місцевою назвою Лугова Могила²⁷. Раніше курган мав висоту аж 21 м²⁸, рештки величезної кам'яної крепіди, що охоплювала його полі, рову навколо. Саме крепіда стала джерелом видобутку каміння. Розбираючи рештки стіни, селяни виявили значну кількість бронзових, срібних і золотих речей. Про це довідалася поліція, вилучила знахідки і повідомила про них міністру внутрішніх справ графу Л. О. Перовському. За завданням останнього й відбув у запорізькі степи О. В. Терещенко.

З 1852 року археолог розпочав дослідження величезного кургану. Більшість сучасників вважала, що здійснював ці роботи дослідник не зовсім вдало: він зосередився на вивчені насыпу, три роки знімав його по всій площині. Археологи того часу, перш за все, врізалися у насып «глухою» траншеєю чи підкопом, і шукали сліди поховання. Виявивши поховальну камеру можна було сподіватися на дорогоцінні знахідки. Саме цього й очікували у Петербурзі, фінансуючи «непевні» земляні роботи. О. В. Терещенко ж витрачав час на креслення, всілякі роз'їзи по навколишнім степам, здійснював спостереження за станом збереження та кількістю аналогічних пам'яток, тобто займався дослідженнями «заради чистої науки».

У складі експедиції О. В. Терещенка працювали відомий орієнталіст і нумізмат П. С. Савельєв та співробітник Керченського музею Я. Лазаревський²⁹, які залишили свій слід у вивченні небуденої пам'ятки³⁰.

З початком Кримської кампанії та розгортанням військових дій на Кримському півострові терпець графа Л. О. Перовськогоувірвався. Він змушені був відрядити на дослідження Олександропільського кургану іншого вченого — директора Керченського музею старожитностей О. Е. Люценка (1807–1884)³¹, який швидко і з успіхом впорався із завданням, маючи повністю знесений насып одного з найбільших курганів України³². Методика археологічних досліджень О. Е. Люценка була визнана зразковою для розкопок значних скіфських могил³³, але це вдалося лише завдяки попереднім

Мал. 1. Знахідки з
Олександропільського кургану.
1853—1855 pp.
Золоті (1, 2) та бронзова (3)
бляшка. За малюнками П. С. Савельєва.
Відтворені за відпинками з колекції
І. А. Зарецького.

роботам О.В. Терещенка. Ось як писав про дослідження Лугової Могили всесвітньовідомий дослідник старожитностей Північного Причорномор'я академік М.І. Ростовцев: «Олександропільський курган — єдиний досліджений так, як повинні бути досліджені всі кургани шляхом зняття всього насипу... Єдиний вірний шлях, за яким все ж наступні покоління не пішли...»³⁴ Отже, роботи О.В. Терещенка та О.Е. Люценка більше ніж на 100 років раніше започаткували сучасні методи вивчення грандіозних курганів Скіфського Степу. Остаточно розкопки Лугової Могили були завершені 1856 року.

Наведемо лише побіжний опис знахідок Олександропільського кургану. У масиві насипу виявлені залишки тризни, а також уламки та прикраси повозок, на яких були доставлені до поховальної споруди померлі: фрагменти залізних ободів від коліс, спиць, позолочені бляхи-прикраси, орнітоморфні навершя. Тут же знаходилися різних типів бляхи із зображенням тварин, дзвіночки, лунниці, золоті пластинки від декору дерев'яного посуду тощо³⁵.

Під насипом кургана виявлена центральна могила з двома входами та підземними коридорами. Поряд — поховання коня. У північно-східній полі насипу було впущене ще одне поховання. У центральній могилі знаходилися останки жінки та чоловіка. Хоча поховальний комплекс був пограбований, серед заповнення центральної камери виявлено до 700 дрібних золотих прикрас. До речей чоловічого вжитку відносилися уламки залізного пластинчастого захисного обладунку, кожна деталь якого була прикрашена золотим листочком. До жіночих речей належали фрагменти скриньки та веретена з кістки³⁶.

На думку фахівців, першим похованням було жіноче, яке супроводжувалося жертвоприношенням лише одного коня. Пізніше через входну яму і довгий коридор у камеру було внесено чоловіче поховання. Його супроводжувало жертвоприношення чотирнадцяти коней у багатючих уборах, що є найбільш видатними у Скіфії за художньою майстерністю та розкішшю. Частина прикрас виготовлялася античними майстрами у грецьких центрах Північного Причорномор'я³⁷.

Друге поховання належало жінці і знаходилося у гробниці, що складалася з входної ями, коридора та округлої камери. Не дивлячись на пограбування у давнину, серед знахідок комплексу були залишки поховального візка, безліч золотих ажурних блях, гудзиків і намиста. Біля похованої знайдені золоті бляшки, намисто, голубі очкові фаянсові намистини. У головах лежала зотліла коштовна тканина з

дрібними срібними прикрасами, поряд — срібне веретенце та дві кружальні античні амфори.

Олександropільський курган є одним з найбільш пізніх царських поховальних пам'яток Степової Скіфії і датується початком III ст. до н.е.³⁸

О.В.Терещенко залишив помітний слід у вивчені старожитностей Запоріжжя. Намагаючись знайти Геррос скіфів, він об'їздив Придніпров'я та Приазов'я, склав опис значної кількості археологічних пам'яток, що ввійшли до його праці «Очерки Новороссийского края»³⁹. «Ніде я не бачив такої кількості курганів, як в Біленському, що простяглася у довжину на 40 верст, — писав учений. — Степ усіянний тут курганами такого розміру, що подібних їм мало». Він відзначає, що в ряді місць кургани «вишикувались» рядами (ланцюжками) по берегам рік та вододілам. Це утвердило думку О.В.Терещенка про те, що «кургани є стародавніми могилами», а деякі ще є «сторожовими могилами, що рівнобіжно тягнуться аж до моря»⁴⁰.

О.В.Терещенком залишені описи пам'яток археології околиць Кам'янки («татарське місто»), сіл Жеребець, Василівки, Скельок, містечка Оріхова, Хортиці, описані кургани узбережжя Молочної, Корсака, Юшанли⁴¹. Ним же збережені відомості про розкопки поміщика Миклашевського у своєму маєткові Біленському та деякі дані про археологічну збірку курганних старожитностей з басейну Молочної мільйонера Іоганна Корніса.

На заваді польовим науковим дослідженням 1856 року для літнього археолога постала не тільки Кримська війна, але й смерть Л.О.Перовського — покровителя у науковій діяльності. Тому О.В.Терещенко переходить на службу до Петербурзької публічної бібліотеки⁴², виконує замовлення Археографічної комісії. На схилі літ він займається літературознавством та краєзнавством. Однією з найбільш відомих його робіт є розвідка про І.П.Котляревського — класика нової української літератури, земляка-полтавця⁴³. У цій статті О.В.Терещенко описує будинок І.П.Котляревського, його могилу, наводить біографічні факти щодо життєвого і творчого шляху поета. Разом з тим, кілька фраз автора розвідки стали передумовою до створення легенди про серце відомого перекладача «Ілліади» М.І.Гнідича, ніби-то поховане у Полтаві, поряд з могилою І.П.Котляревського⁴⁴.

1859 року О.В.Терещенко переходить на службу до Імператорської Археологічної комісії, але через два роки виходить у відставку, у чині статського радника, і не пориваючи зв'язків зі всіма установами, в яких працював, та Товариством Історії та Старожитностей Російських, перебирається на терени рідної Полтавщини, до

КНИГОЗБІРНЯ
ЦЕНТРУ АРХЕОЛОГІЇ
Полтавської обл.
№ 762

Зінькова. Він мешкає тут у батьківській оселі разом з рідним братом, відставним штабс-лікарем К.В. Терещенком, відвідуючи зрідка Санкт-Петербург і Харків, готуючи цілу серію наукових робіт. У кількох з них подає відомості про археологічні пам'ятки Катеринославської і Таврійської губерній, інформує про знахідки з Лугової Могили, звертається до нововиявлених документальних джерел з історії Полтавщини⁴⁵.

21 лютого 1865 року вченого не стало. Місце поховання О.В. Терещенка в межах зіньковських цвинтарів середини XIX ст. поки-що невідоме.

Сподіваємося, що пам'ять про вченого знайдеувічнення не тільки у міській топоніміці новобудов району Полтавщини — міста Зінькова, але й у історії української археології. Початок цьому вже поклали його земляки, згадуючи О.В. Терещенка серед найбільш видатних уродженців Зінькова⁴⁶.

ЛІТЕРАТУРА

1. Иконников В.С. Опыт российской историографии. — К., 1891. — Т. I. — Кн. 1, II.
2. Одесский вестник. — Одесса. — 1865. — № 196; Русский архив. — 1867. — С. 978—979; Ротач Петро. Біля гнізда соловейка. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — С. 9, 21—28.
3. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М.: Наука, 1991. — С. 12.
4. Павловский И.Ф. Первое дополнение к Краткому биографическому словарю ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. — Полтава: ПУАК, 1913. — С. 43 — 44.
5. Адаксина С.Б. А.В. Терещенко — забытое имя в истории русской археологии. // Проблемы истории отечественной археологии: ТДК. (11—13 декабря 1990 г.). — СПб., 1993. — С. 47—48.
6. Терещенко А. Список всех актов, находящихся в Археографической Комиссии. // Летопись занятий Археографической Комиссии. — СПб., 1839. — Кн. V и VI.
7. Терещенко А. Коллекция актов 1508—1621 г., на русском и польском языках, извлеченных из Румянцевского музея, из Варшавского коронного архива в 1838 г. // Там само. — Кн. III. — Прот. 4—9.
8. Терещенко А.В. Сузdal'skie древности. // Библиотека для чтения. — СПб., 1836. — Ч. CVII; він же. Отписка или донесение сына боярского Петра Гутова, ходившего в Корявскую землю в 1712 г. на бересте из Охотского острова. // Летопись занятий Археографической Комиссии. — СПб., 1861. — Кн. 1; він же. О сарайском серебряном рубле. // Археологический вестник. — СПб., 1860. — Июль — август; він же. К истории нравов XVIII века. // Там само. — СПб., 1864.
9. Терещенко А.В. Биографический очерк А.Б. Куракина и Н.П. Панцица. // Сб. РИО — СПб., 1840. — Т. III; він же. Открытие новых документов: (дела ландмилицейской украинской канцелярии с 1732 по 1762 год в Константинограде. В

- 1759 году). // Северная Пчела. — СПб., 1860. — № 265; він же. Грамота Петра I 1695 года жителям г. Переяславля южного на право магдебургское, вольности и земли. // Чтения в Обществе Истории и Древностей Российских. — СПб., 1866. — Т. I; він же. Известия о начале учреждения и состояния регулярного войска в России, с показанием перемен с рукописи, принадлежавшей канцлеру графу Румянцеву. // Чтения в Московском Обществе Истории и Древностей. — М., 1874. — Кн. III (видано також окремою відбиткою).
10. Терещенко А. О трудах Максима Грека. // ЖМНП. — СПб., 1838. — № 8.
 11. Терещенко А. О смерти Петра II, соч. Феофана Прокоповича. // Сын Отечества. — СПб., 1837. — Ч. CLXXXIV.
 12. Терещенко А.В. Быт русского народа. — СПб., 1848. — В 4-х тт.
 13. Павловский И.Ф. Указ. работа. — С. 43.
 14. Кавелин К.Д. Рец. // Современник. — СПб., 1848. — Кн. IX и X.
 15. Зеленин Д.К. Указ. работа. — С. 12.
 16. Терещенко А.В. Очерки Новороссийского края. — СПб., 1854. — Ч. 1—2.
 17. Терещенко А. Насыпи могильные в Южной России с указанием некоторых памятников в других местах. // ЖМНП. — СПб., 1835. — Июль.
 18. Терещенко А. О каменных бабах. // ЖМНП. — СПб., 1836. — № 39.
 19. Формозов А.А. Страницы истории русской археологии. — М.: Наука, 1986. — С. 145.
 20. Федоров-Давыдов Г.А. Монгольское завоевание и Золотая Орда. // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М.: Наука, 1981. — С. 233.
 21. Адаксина С.Б. Указ. работа. — С. 47.
 22. Там само. — С. 48.
 23. Терещенко А.В. Археологические поиски в развалинах Сарая. // Записки Санкт-Петербургского Археологического общества. — СПб., 1850. — Т. II; він же. Окончательное исследование местности Сарая с очерком следов Дешт-и-Кыпчакского царства. // Ученые записки Академии Наук по I и III отделениям. — СПб., 1854. — Т. II.
 24. Лебедев Г.С. История отечественной археологии: 1700—1917 гг. — СПб.: Изд-во СПбГУ, 1992. — С. 89.
 25. Там само. — С. 88.
 26. Адаксина С.Б. Указ. работа. — С. 48.
 27. Археология Української РСР. — К.: Наук думка, 1971. — Т. 1. — С. 70.
 28. Древности Геродотовой Скифии. — СПб., 1866. — Т. 1. — С. 1—25.
 29. Семенов-Зусер С.А. Скифская проблема в отечественной науке. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1947. — С. 45.
 30. Перший з учених не залишив наукових робіт про Лугову Могилу. Він підготував цілу серію малюнків речових знахідок з кургану. Останні видані 1895 р. Московським Археологічним товариством у роботі: Лазаревский Я. Александропольський курган: Могила скифского царя. // Записки Имп. Русск. археологического общества. — М., 1895. — Т. VII (нов. сер.). — С. 24 та слід.
 31. Мартин Ю.Ю. Сто лет Керченского музея: (Историческая справка). — Керчь, 1926. — С. 21—23.
 32. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К.: Наук. думка, 1983. — С. 136.
 33. Ростовцев М.И. Скифия и Боспор: Крит. обозрение памятников литературы и археологии. // РАИМК. — Л., 1925. — С. 428.
 34. Там само. — С. 428; прим. 2; Семенов-Зусер С.А. Указ. работа. — С. 45—46.

35. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Указ. работа. — С. 136.
36. Там само. — С. 136, 138.
37. Археологія Української РСР. — Т. 1. — С. 70.
38. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Указ. работа. — С. 138.
39. Терещенко А.В. Очерки Новороссийского края. — СПб., 1854. — Ч. 1—2.
40. Там само. — С. 123, 127.
41. Шевчук С.П. З історії вивчення старожитностей на Запоріжжі (XVI — перша половина XIX ст.). — Запоріжжя, 1991. — С. 12, 13.
42. Ротач Петро. Біля гнізда соловейка. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — С. 9.
43. Т.А.В. Иван Петрович Котляревский. // Основа. — 1861. — Февраль. — № 2.
44. Там само. — С. 164 та слід.; Ротач Петро. Біля гнізда... — С. 21—28.
- * 45. Терещенко А.В. О могильных насыпях и каменных бабах в Екатеринославской и Таврической губерниях. // Чтения в Обществе Истории и Древностей Российских. — СПб., 1866. — Кн. IV — Отд. V. — С. р. 1—6; він же. Гробница скіфського царя. // Архитектурный вестник. — СПб., 1859. — № 5; він же. Заметки о Звенигородских древностях. // Археологический вестник. — СПб., 1867. — № 4; див. також посилання 8.
46. Зіньків. // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: Укр. енциклопедія, 1992. — С. 294.

Syropatenko A.B.

**Alexander Tereshchenko:
Forgotten Name of a Poltavian Archaeologist**

R e s u m e

The article narrates about the life and activity of Alexander Tereshchenko (1806—1865), one of the first members of the Archaeological Council, investigator of Golden Horde's towns in the Lower Volga and the Alexandropol barrow in Zaporozhye steppes. He was a native of Zenkov, Poltava Region.

02.02.94

**Сергій Петрович
СТЕПАНОВИЧ**

Молодший науковий співробітник Центру охорони та дослідження пам'яток археології Полтавського обласного управління культури. Уродженець с. Рацівка Гадяцького району на Полтавщині. Народився 1970 р. Завершує навчання у Полтавському педагогічному інституті.

© СТЕПАНОВИЧ С.П., СУПРУНЕНКО О.Б.

ОСТАННІЙ ПОЛЬОВИЙ СЕЗОН МИКИТИ СТАНА

50 років тому на фронті, під час боїв з фашистами під Красноградом, обірвалося життя молодого полтавського археолога Микити Стана. Він не мав численних наукових робіт, його внесок в археологічне вивчення Полтавщини теж був досить скромним. Та саме йому ми завдячуємо збереженням археологічних збірок Полтавського краєзнавчого музею у 1936—1941 рр. Публікуючи досі невідомий фахівцям щоденник польових досліджень ентузіаста-археолога, вважаємо за конче потрібне навести короткий нарис його життєвого та творчого шляху.

Полтавський орнітолог і краєзнавець М.І.Гавриленко в огляді історії археологічного відділу Полтавського музею назвав Микиту Антоновича Стана «талановитим і самовідданим молодим археологом.., цілком оформленим за своїми здібностями і вдачею, справжнім науковим робітником»¹. Досить позитивні відзиви про накову діяльність М.А.Стана подали М.Л.Артамонов, І.І.Ляпушкін та П.М.Третяков. Надзвичайно тепло відзначалася про колегу старийщина полтавського археологічного краєзнавства Г.О.Сидоренко.

Але, крім кількох публікацій², літератури про нашого попередника не існує. Отже, наведемо декілька штрихів до його біографії.

Микита Антонович Стан (1906–1943) народився у с. Калужине сучасного Дніпродзержинського району на Дніпропетровщині. Він походив із селянської сім'ї, де було шестero дітей. Батько загинув ще за першої світової війни, тому на матір – Агафію Стан ліг весь тягар у вихованні молоді.

До 1924 р. Микита Стан працював у господарстві матері, вчився у місцевій школі, де зарекомендував себе здібним учнем з нахилом до малювання. У 1924–1925 рр. він перебуває у Червоній Армії, а потім направляється на ліквідацію неписьменності – працює вчителем у ряді сіл Дніпропетровщини. Це допомогло М.А.Стану здати екстерном екзамени за середню школу і поступити на рабфак Київського художнього інституту (1929–1932). Громадська та комсомольська діяльність висунула його до депутатського корпусу Київської міськради. Але на четвертому курсі М.А.Стан залишив інститут через хворобу. У 1933–1934 рр. він працював завідуючим лекторським бюро, з травня 1934 р. до жовтня 1935 р. – вченим бібліотекарем Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г.Шевченка у Києві. В 1934 р. склав іспити до аспірантури при Київському державному університеті, але був відрахований як особа, що не мала повної вищої освіти.

1936 р. М.А.Стан дізнався про вакантну посаду завідуючого відділом стародавньої історії (археології) у Полтавському краєзнавчому музеї і перевівся до Полтави; відновившись на останньому курсі художнього інституту, захистив диплом.

У Полтаві М.А.Стан приймав участь у художньому житті міста – виставляв свої картини та малюнки на обласних виставках, презентував у експозиціях музеїв³. Серед мистецької спадщини Микити Стана збереглося кілька творів і на історико-археологічну тематику. Серед найбільш відомих назвемо малюнок «Полтавська фортеця XVII ст.», репродукційний у кількох виданнях⁴, на жаль, без зазначення авторства.

Заняття живописом, знайомство з М.І.Гавриленком, що тільки-но повернувся із заслання на Алтай, сумісні екскурсії навколо міста привернули увагу М.А.Стана до пам'яток археології. З 1937 р. він починає напружено працювати, освоюючи фахову літературу, комплектуючи бібліотеку відділу, збираючи підйомний матеріал на відомих приполтавських пам'ятках. Саме за «недільних» екскурсій М.А.Стана та його помічниці Г.О.Сидоренко були наново обстежені неолітичні місцезнаходження на Білій Горі, Вакулинцях, Марках, Брусії, поселення доби бронзи у Терновщині, Трибах, Куликівці,

селища скіфського часу біля Патлаївки, Нижніх Млинів, Гавронців. Згодом вони були введені до наукового обігу за подачі Г. О. Сидоренко І. І. Ляпушкіним⁵. Цікавими знахідками 1939–1940 рр. були відкриття пізньонеолітичних та другої чверті I тис. н. е. поселень в ур. Рогізна на правому березі р. Ворскла край Полтави, різночасового селища біля кутка Вороніне (Кривохатки) на схід від міста⁶.

Після знайомства з П. М. Третяковим М. А. Стан серйозно займається вивченням старожитностей I тис. н. е. у Нижньому та Середньому Поворсклі, обстежуючи 1940 р. Глинське, Опішнянські, Полтавське та Старо-Санжарські городища роменської культури і києво-руського часу⁷. Тоді ж здійснює розвідку по р. Коломаку, передуючи плановим обстеженням І. І. Ляпушкіна у Поворсклі за домовленістю з останнім⁸. Під час відвідин рідних на Правобережжі Дніпра 1938–1939 рр. М. А. Стан виявляє цілий ряд пам'яток від доби палеоліту до києво-руського часу біля с. Дніпровська-Кам'янка та Мишурін Ріг⁹, які планував обстежити повторно 1941 р.

У 1939 р. М. А. Стан виступив на Всеосоюзній конференції по вивченню палеоліту з повідомленням про відкрите ним на правому березі Дніпра в балці Клиновій (ур. Клинове) біля с. Дніпровська-Кам'янка (за 60 км нижче за течією ріки від Кременчука) пізньопалеолітичне місцевнаходження¹⁰. Знахідки були виявлені під прошарком поховань грунтів у основі сірих пісків на глибині 12 м. Біля скupчення кісток північного носорога, оленя та мамонта знайдені рештки вогнища. На відстані 4 м від костища виявлено кілька кременів, серед яких знаряддя: вістря, скребок; знайдений масивний подовжений нуклеус та ін. вироби. На дні яру — невелике «рубильце»... «Стратиграфічні, палеонтологічні та археологічні дані, а також розташування стоянки біля південної межі рісського зледеніння дозволяють ставити це місцевнаходження в ряд найбільш цікавих і важливих», — зазначалося в інформації про виступ М. А. Стана на конференції¹¹.

У польових обстеженнях 1940 р. М. А. Стан приділив увагу роменським і давньоруським городищам Середнього Поворскля, насамперед Опішнянському і Полтавському, що дозволило розпочати розкопки в Опішні разом з І. І. Ляпушкіним¹². Після від'їзу останнього до Ленінграду роботи продовжувалися М. А. Станом, котрий вів польову документацію, описи знахідок тощо. Зазначимо, що колекція цих розкопок на сьогодні поділена між зберігами Полтавського краєзнавчого музею та Національного музею історії України.

Слід згадати ще одну знахідку польового сезону 1940 р. — дослідження випадково виявленого колективного поховання чер-

няхівської культури на станції Свинківка (с. Новоселівка) Полтавського району, здійснене під керівництвом археолога¹³.

Польові дослідження влітку 1941 р. М.А.Стан планував провести у Нижньому Поворсклі. Спочатку — у червні — здійснити попередні розвідки силами гуртка юних туристів 26-ї Полтавської середньої школи, а потім — у липні — обстежити виявлені пам'ятки більш детально з членами музейного археологічного гуртка, яким керував дослідник¹⁴. Завершити сезон планувалося розкопками Опішнянського роменського городища та шурfovкою культурних нашарувань на Іванівій горі у Полтаві разом з І.І.Ляпушкіним. А при поїздці на Дніпро оглянути ділянку правого берега в районі Дніпрово-Кам'янки.

Отримавши відкритого листа у травні 1941 р. М.А.Стан активно розпочав підготовку до розвідок. Їх перший етап вдалося втілити у життя (витяги з щоденника цих робіт додаються). Та 22 червня 1941 р. розпочалася війна...

Археолог терміново повернувся до Полтави і, передавши частину знахідок Г.О.Сидоренко, записався добровольцем до лав Радянської армії. Його зарахували рядовим до редакції фронтової газети «За правое дело» як художника і кореспондента. З редакцією газети пройшов М.А.Стан шляхами війни до Воронежа, а потім назад — на Україну, — звільняючи рідні степи від загарбників. У квітні 1943 р., під час «фіналу» горевісного наступу під Харковом, частина, в якій знаходився кореспондент, потрапила в оточення поблизу Краснограду¹⁵. У довідці Полтавського міськвійськомату вказувалося, що «Стан Никита Антонович... пропал безвести в декабре 1943 года»¹⁶. Напевне, Микита Стан загинув ще весною визвольного для Полтавщини року...

У Полтаві залишилася родина музеїніка. Його вдова проживала по вул.Куйбишева; діти — син Віталій та дочка Віра — стали інженерами. Пам'ять про колегу увічнена в експозиції Полтавського краєзнавчого музею, у його науковому архіві створений окремий фонд фронтових документів археолога. Пропонована публікація також буде даниною пам'яті одному з пionерів вивчення найдавнішого минулого Полтавщини у тяжкі роки тоталітарного сталінського режиму.

ЛІТЕРАТУРА

- Гавриленко М.І. До історії археологічного відділу Полтавського... історико-краєзнавчого музею. //ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч. 1. — С. 11, 12.

2. Супруненко А.Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания). //АИП. – Полтава, 1990. – С. 22–23; він же. 75 лет археологических исследований Полтавского краеведческого музея. //ОИПАП: [Перв.] обл. и.-пр. семинар. /ТДС. – Полтава, 1988. – С. 41; він же. Штрихи до біографії Г.О. Сидоренка. //100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. – Полтава, 1992. – Частина перша. – С. 24–25; Ханко В. Художник-воїн. //КП. – Полтава. – 1976. – 16 верес. – № 113(2867). – С. 3; порт.; Величко-Березовая А.М. Н.А.Стан – сотрудник Полтавского краеведческого музея, археолог, художник. //ОИПАП: Второй обл. и.-пр. семинар. /ТДС. – Полтава, 1989. – С. 121–123.
 3. Ханко В. Вказ. робота. – С. 3; Величко-Березовая А.М. Указ. работа. – С. 122.
 4. Наприклад: Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К.: УРЕ, 1967. – С. 70. Під назвою малюнка чомусь значиться: «Малюнок невідомого художника».
 5. Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа. //МИА. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – № 104.
 6. Супруненко А.Б. Археологические исследования... – С. 22.
 7. Гавриленко М.І. Вказ. робота. – С. 11–12; НА ПКМ. – Од. зб. 07 – 58. – А. 63–94.
 8. Повідомлення Г.О. Сидоренко.
 9. Каталог археологічного відділу Полтавського [краєзнавчого] музею. – Рукопис. //Ф ПКМ. – Т. 3. – С. 12 та слід.
 10. Береговая Н.А. Палеолитические местонахождения СССР. //МИА. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – № 81. – С. 134; Борисковский П.И. Палеолит Украины... – С. 438, № 180.
 11. Трусова С.А. Конференция по изучению палеолита. //КСИИМК. – М., Л., 1940. – Вып. 3. – С. 47.
 12. Ляпушкин И.И. Указ. работа. – С. 268–269.
 13. Ляпушкин И.И. Указ. работа. – С. 172; Стан М. Цінне надбання. //БП. – Полтава. – 1940. – 4 липня. – № 152. – С. 4; Сидоренко Г.О., Махно Е.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 81; Симонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды племен черняховской культуры. //САИ. – М.: Наука, 1983. – Вып. Д1 – 22. – С. 68; Махно Е.В., Рутковская Л.М. Разведка 1966 г. в Полтавской области. //АИУ. – К., 1967. – Вып. 1. – С. 222–223.
- Згадаємо ще одну статтю М.А.Стана у пресі: Стан М. Рідкісні експонати. //КП. – Полтава. – 1941. – 1 лютого. – С. 4.
14. НА ПКМ. – Од. зб. 07 – 58. – А. 93 (спогади Г.О. Сидоренко).
 15. Величко-Березовая А.М. Указ. работа. – С. 122.
 16. НА ПКМ. – Од. зб. 07 – 58. – А. 64.

ЗІ ЩОДЕННИКОВИХ ЗАПИСІВ М.А.СТАНА (1941 Р.)

Поїздка до с. Градицька

Градицьк. 1—2 червня.

...Оглянув гору Пивиху. Був на місці старої кріпості¹. Руїни земляної споруди мають вигляд майдана з двома відгалуженнями валу на Пд. Зах. і одним на Пн. Зах. Усередині округлої споруди — підвіщення типу кургана. На Пн. Зах. від цього майдана — руїни другого, що зовсім форму загубили... Поряд — кілька курганів...

Від цих майданів до схилів на берег р. Гирмана на вивітрених ділянках — кераміка з домішками шамоту (пісок, жорства). В оголеннях високого берега на північ від Пивихи трапляється кераміка ліпна, подібна до ранньослов'янської. Тут же шкільні робітники й учні знаходять кістки мамонта. У школі зберігаються кістки мамонта.., знайдені в пісках відрогів Пивихи...

...Оглянув береги р. Гирмана². У високій лесовій і моренній кручи... у відслоненнях до 1,5 — 2 м — новітній культурний шар, що слабішає у напрямку г. Пивиха... Оглянув високі кручи вище від Пивихи, проти центру села (ур. Узвіз). Рідкі знахідки грубої ліпної кераміки з череп'яним шамотом (ранньослов'янські — ?)³. В лесі цих круч... знаходять кістки мамонта, носорога...

Відвідав місце зруйнованої могили.

Недогарки, с. 2 червня.

[Курган знаходиться] у Пд. Сх. кутку села, над схилом до долини Дніпра (затока Бистрик). Від центру Градицька — буде 15 — 18 км. Місце зайняте посівами... За свідченнями шляхового майстра, могила мала висоту коло 3-х метрів, діаметр... — 40 — 50 м. [Як установлено під час земляних робіт], всередині могили було виявлено колову обкладку [кромлех — ?] (коло 10 м у діаметрі) з важких гранітних брил від 29 до 90 см у діаметрі без вираженої форми. Матеріал — вивітрений і крихкий. Серед плинток був прекрасно збережений пісковиковий спідняк зернотерки (26x40 см)⁴.

Микита Антонович Стан.
за фронтовою фотографією

1943 р.

Мал. Євгена Путрі.
Перо, туш. 1992.

Усі камені були поставлені руба, з легким нахилом до центру могили. Із західного боку 7 з них були зібрані в досить щільну стінку з проміжками у 10 — 20 см. Інші 2 чи 3 стояли з боку півдня, заходу й півночі, нарізно, обрисовуючи своїм положенням правильне коло. Один камінь лішився до мого приїзду *in situ*. Його розміри 90x80x20 см. Розміри інших бріл: 42x29x6, 80x85x17, 65x75x11, 81x58x20, 55x80x10, 60x84x20, 76x50x18.

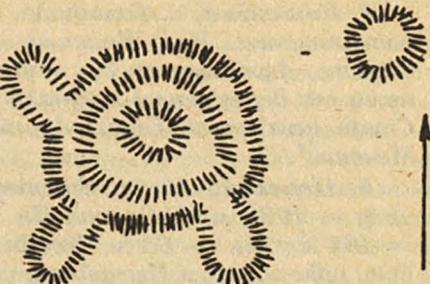
Усередині обкладеного каменями центра могили, приблизно на рівні горизонта, траплялись кістки людей і тварин. Серед останніх — зуби коня, свині, череп собаки (?). Один з людських кістяків зберігся краще від інших..., лежав ніби на спині з широко розкинутими в сторони ногами, головою на захід⁵. Коло цього кістяка... була виявлена посудинка у формі горщечка («казанка») з низькими боками й широким дном. Посудина ліплена від руки, без орнамента, слабо випалена. Вінця відвернуті назовні і потовщені коло заокруглення. Всередині посудка вигладжена гребінцем, як це буває в кераміці бронзової доби⁶.

Кістяк з боків був обкладений рештками дерев'яних брусків, добре обрізаних з краю. Можливо, це був зруб (дерев'яний склеп)... Під кістяком була помічена підстилка з якогось волокнистого рослинного матеріалу... і, за неперевіреними даними, — вугілля. На кістках злегка помітно [було] фарбу⁷. Шукання ями результатів не дало: на південно-західному краї площасти знайдено гумусовану пляму. Заглиблення на 25—30 см показало кінець ями і материкову її основу⁸.

Розвідка у Нижньому Поворсклі

Об'єкти, заплановані до обов'язкового огляду:

1. **Білики, с. Городище** в селі. Довжина 600 м, ширина 225 м, округле, загальна довжина валів 726 м, ширина 4 м. Входи — зі Сх. та Зах. Знахідки невідомі⁹.
2. **Кобеляки, м. ур. Страшні Яри** — крем'яні знаряддя — ?¹⁰
3. **Сокілка [Правобережна], с. Коло кладовища** в яру — ур. Мандрики — в голубій глині — шар вохри товщою до 1 м.

Мал. 1. Майдан на г.Пивиха.
План.

4. Кишенівка, с. Городище. Довжина 441 м, ширина 189 м, форма чотирикутна. Коло Ворскли. Вхід з півночі, вали зруйновані¹¹. Ур. Мечеть, фундаменти 2-х «татарських» мавзолейів з кам'яними склепами та дерев'яними трунами¹². Майоліка, полів'яна цегла XIV ст. Старі пам'ятати близькій стіні в зрист людини¹³. Майдан в ур. Мечеть¹⁴.

5. Переволочна, с. Фортепця. Довжина 189 м, ширина 141 м, по колу — 1092 м. Зі Сх. та Пн. вали, їх довжина: Сх. — 147 м, Зах. — 168 м, Пн. — 63 м. Входи з півдня, сходу і заходу. Із західного боку ніби козаком Нагноїним споруджена гребля, щоб води не розмивали «кріпость». Знахідки — людські кістки, ядра, кулі, картечі¹⁵.

[План проведення розвідки складений М.А.Станом у травні 1941 р. Розрахований на участь у роботах учнів 26-ї Полтавської середньої школи]¹⁶.

Полтава, м. 13 червня.

З Полтави вийшли на лодках об 11.50...

Буланове, с. [правий берег р. Ворскла].

...коло місця, де піскові бугри другої тераси виходять над самою водою, в оголеннях кругі ознайомилися з культурним шаром, що виявився, проте, нових часів. Біля села, де останнє виходить до тальвегу, в кручах знайдено... культурний шар, [з якого походить] колекція з 40 уламків череп'я. Глибина залягання шару 0,4—0,5 м від поверхні, при загальній висоті кручин над водою 4,7 м. Культурний шар простежено по березі на протязі 18 м¹⁷.

Стан М.А. Вали Білицької фортеці (городища — ?). Олівець. 1941.

Старі Санжари [Решетняки], с. 14 червня. [Правий берег].

[При огляді урвища] коло двору колгоспу «Перебудова», на засипаних з кручі ґрунтах знайшов череп'я з ямково-гребінцевим орнаментом і кисво-русині типи [вінець]. Над урвищем у дворі колгоспу с викопані два рівчики для кагатів... У них на стінках і у викидах — така ж кераміка... За 250—300 м на південь [у силосний ямі]... на глибині 0,8—0,9 м [давньоруська] кераміка... Далі вглиб іде вивалена в стінці яма [з таким же посудом], що ширшає углиб і сягає 2,1 м [від поверхні]. Діаметр [круглої] за формую ями в глинистій частині [становить] 1—1,2 м. З розмов із колгоспниками виявилось, що в цьому ж місці викопували кістки і в д. Дерія лишалися рештки прикрас — на дроті кілька дзвоників, що ширшають догори.

Зробили збір речей на урвищі... Заміряли вихід черені печища... — 87 см, глибина залягання від поверхні — 0,7 м, товщина черені — 4 см. На протязі оголенъ (40 м) всюди помітні ознаки культурного шару...¹⁸

Оглянули руїни [пізньосередньовічної] фортеці. Вали збереглися лише частково. У глинищі ясно видно нашарування насипу...

Кунцеве, с. [правий берег].

Коло шляху, нижче від мосту через р. Ворсклу, в рівчаках — велика кількість кераміки скіфських і римських типів¹⁹. Колгоспник з цього села доставив до Полтавського музею амфору. Очевидно, треба детальніше обстежити це поселення²⁰.

Забрідки, с. 15 червня. [Правий берег].

Стан М.А. Хутір Тахтайка (Тахтаївський транкар'єр). Поселення доби пізньої бронзи.
Олівець. 1941.

...[на горі] літня кераміка з іноді пригладженою поверхнею та мало відігнутими назовні вінцями...²¹

Білки, с. 16 червня [правий берег].

...На східній межі старої площа (базар, церква) — рештки валів стародавнього городища. Найкраще зберігся вал коло двору бази Заготм'яса. Він має 1,5—2,3 м висоти з середини городища, 4—6 м... — з рову, що [оточує] городище. Проти самої площа вал перервано шляхом. Далі, на Пд. Зах., вали знову помітно, але в гіршій збереженості. Східну частину городища простежити важко. Там насипів валів зовсім непомітно. Збереглися лише ознаки ровів... Збори [матеріалу] дали ту ж саму картину, що і в Забрідках та Кунцевому: літня, зрідка пригладжена кераміка з мало відігнутими назовні вінцями. Два фр-ти взято в розмитому водою березі вище від мосту, чимало — зібрано... в кручі над водою нижче від мосту... (поділ с. Білки). Тут кераміка розкидана в розмитих і звалених мулових нашаруваннях... Зробили нівеліровку валу коло садиби бази м'ясопункта [висота рівня дна рову] — 3,7 м...

Кобеляки, м. 17 червня [правий берег].

...На луках нижче міста (нижче будівництва нового моста на толоці) — продовгуватий прямокутний насип коло 1,5 м висоти, 24 м довжиною і 6 м шириноро. Неподалік — ...мала могилка. На плато, над цим місцем, над самим схилом у долину — курган...

18 червня.

...на березі Ворскли в районі водяного млина знайшов кілька фрагментів літнього посуду (типу кунцівських)..., один — на греблі 2-го млина.

Перегонівка, с. [правий берег].

Кераміка такого ж типу знайдена на грядках к-ту ім. Червоної Армії, у заплаві коло цегельні...

Андріївка, с. [лівий берег].

...знайшов фрагмент амфори і [кілька уламків] первісної керамики...²²

Кишенівка, с. 19 червня [правий берег].

[В ур. Мечеть] підібрали хорошу колекцію кольорових кахлів, цеглу... Оглянули [біля села] Велике Будище, [що] має вигляд груп великих буртів,.. розташованих одна від одної на площи [5000 кв. м]²³.

Ревущина, с. 20 червня.

На болотах (на південні від села) с рів, знаходив черепки посуду.

Тахтайка [Тахтаївський гранітний кар'єр], хутір (лівий берег р. Дніпро). 21 червня.

...оглядав берегові схили.

На площі понад 300 кв. м — уламки кераміки, камінці..; над самим берегом відкривається культурний шар коло 0,6 м товщиною. Кераміка, каміння, кістки тварин і кістки людей, вугілля, обпалені кістки. ...на глибині 0,4 м від денної поверхні виявив цілу посудку, покладену догори дном... На розмитих водами рештках культурного шару зібрав велику кількість кераміки, трохи [кам'яних] виробів та кременю. Шар лежить у масивному, дуже гумусованому [суглинку] заплави, що в цьому місці має ледь помітне підвищення (0,5—0,7 м) проти прилеглих ділянок лук... Орієнтація місця знахідок щодо Тахтайського гранкар'єру — Пд. Зах.²⁴

Посудина має висоту 15,5 см, діаметр вінець 17 см, діаметр дна 9,3 см, товщина стінок 1 см; форма — банкоподібна макітерка з ледве опуклими бічками й слабо відвернутим назовні вінцем. Орнамент відсутній. Фрагменти інших посудин дають рівний та злегка відвернутий назовні вінчик без орнамента, трапляються косі «зарубки». Під вінчиком наліплені пружечки, відбитки штампу, сліди гребіночки тощо. Культуру, напевне, можна датувати кінцем доби бронзи.

Мішурин Ріг, с. (правий берег р. Дніпро).

Для визначення культурної належності знахідок минулого року стануть в нагоді сьогоднішні знахідки кераміки типу римської з польових поховань, а також амфор початку н. е.

Дніпровська-Кам'янка, с. (правий берег р. Дніпро).

На місці знахідок римської доби зібрав добру колекцію денець, вінчиків. Серед усього череп'я є пізньобронзова, скіфська і слов'янська кераміка, прясло без дірочки. Є орнаментовані фрагменти шматочка з черевця маски (вазочки) римського часу. Орнамент — косі густі риски (неперехрещені), рядочки густих чотирикутних ямок в 1—1,5 мм в діаметрі²⁵.

22 червня.

Оглянув ур. Шпиль. Зібрав кераміку, кремінь. Кераміка з кременем не пов'язана. Більш часто знахідки кераміки припадають на північний бік «Шпильно», кремінь — переважно зосереджений на розі «Шпилу» й над ним у березі. Кремінь..: пластинки, відщепи, округлі скребачки, нуклеуси; є одна коротка трапеція.

Поза всім маю знахідку прекрасного бронзового вістря на стрілі двохперого, великих розмірів.

Досліджуючи берег далі на південь, звідки я мав ще минулого року кераміку типів сарматських та фрагменти римського типу, виявив, що на кілька сот метрів від двору бригади № 2 к-ну «Перемога» на Пд. — берег усіяно керамікою типу «Підварка», «Горошенкового берега». Зібрав велику колекцію фрагментів. Між іншим — денце, типове для гладинської кераміки (з коловою рельєфною приступкою по обідку денця)²⁶, кераміку з «комами»²⁷. Це було хорошим відкриттям. Площа місцевознаходження — до 1 га.

[Тут] мене зустріли колгоспники... і я вперше дізнався про порушення кордону СРСР німецькими військами.

Знахідки кераміки... залишаю у матері на погрібці, з інструктажем. Завтра о 5-й годині маю вирушати на Полтаву²⁸.

Так закінчився останній польовий сезон молодого полтавського археолога. А через два роки ворожа куля під Красноградом на Харківщині навіки обірвала йому життя...

ПРИМІТКИ

1. Вершину г. Пивиха в околицях смт. Градизьк Глобинського р-ну здавна пов'язують з наявністю залишків стародавньої фортеці часу козаччини. Напевне, це могло стосуватися існування тут колись сторожового пункту, а в безпосередній близькості — курганів, перетворених селітроварниками старого Городища (Градизька) в майдані у XVII—XVIII ст.
2. Гирман — рукав р. Дніпро на території сучасного Глобинського району поряд з г. Пивихою. Див.: Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: Укр. енциклопедія, 1992. — С. 172.
3. У районі ур. Узвіз трапляються уламки ліпного посуду зрубної, сабатинівської та роменської культур, у тісті яких є домітки шамоту.
4. Імовільно, йдеться про уламок зернотерки.
5. За описом — це типове ямне поховання середньодніпровського варіанту культури.
6. Наведений опис пізньоямного горщика, що по реставрації потрапив до Полтавського краєзнавчого музею. В роки війни — втрачений.
7. Мається на увазі в охра.
8. Уривок опубліковано за рукописом: Стан М.А. Щоденник..: Почато 31.V.41 р. // НА ПКМ. — Од. зб. 03 — 8/3. — 7 с.
9. Опис укріплення XVII—XVIII ст.
10. Поодинокі знахідки кременів. Відвідавши місцевознаходження у 1940-х рр., О.Ф. Лагодовська виявила культурний шар доби енеоліту.
11. Опис Кишенськівської фортеці XVIII ст.
12. До плану внесені виписки з роботи: Щербаківський В. Раскопки в урочище «Мечеть» возле с. Кишеневки, Кобеляцкого уезда, Полтавской губ. // Ежегодник ЕИМ ПГЗ. 1912 год. — Полтава, 1913. — Т. 1. — С. 1—8+4 табл.

13. Зарецкий И.А. Результаты пробной раскопки в урочище Мечеть, Кобелякского у. // Тр. ПУАК. — Полтава: ПУАК, 1912. — Вып. 9. — С. 181 — 183. Виписки здійснені з цієї статті полтавського археолога.
14. Там само. — С. 181. — Плац ур. Мечеть.
15. Опис Переволочинської фортеці поч. XVIII ст. за даними Л.В.Падалки.
16. Публікується за рукописним планом проведення розвідкових робіт: Стан М.А. План науково-дослідних робіт шлюпочного походу гуртка 26-ї ПСШ. — [Список об'єктів огляду]. // НА ПКМ. — Од. 36. 03 — 8/2. — 8 с.
17. Одним з авторів публікації виявлено ця ділянка зруйнованого поселення зрубної та бондарихинської культур доби бронзового віку край підвісного мосту через р. Ворсклу 1982 р. Знахідки трапляються на обох берегах ріки, на протязі 30 — 50 м.
18. Опис вже відомого за публікацією Л.В.Падалки давньоруського та роменського городища у с.Ст.Санжари, згодом обстеженого І.І.Ляпушкіним, О.В.Сухобоковим, І.І.Ляпушкіним на пам'ятці проведені розкопки, добре відомі за численними публікаціями. Див.: Ляпушкін И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. //МИА. — М., Л., 1961. — № 104. — С. 306; Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. — К.: Наук. думка, 1984. — С. 15, 171.
19. Керамікою римського типу М.А.Стан називав черняхівську.
20. Поселення обстежувалося І.Н.Луцкевичем: Луцкевич І.Н. Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів поховань на території Харківської обл. //Археологія. — 1948. — Т. 2. — С. 164 — 179.
21. Краєзнавцем І.В.Бовкуном (Нові Санжари) у Забрідках виявлене давньоруське поселення з окремими уламками роменської кераміки. Поряд траплялися фрагменти посуду бондарихинської культури. Повідомлення І. В. Бовкуна, 1992 р.
22. Напевне, неолітична кераміка з ямковим чи гребінцевим узором.
23. Ур. Велике Будице в Кишиневі обстежив М.П.Кучера 1960 р. Воно виявилося залишками селітряного виробництва (заводу) XVIII ст.
24. Рештки поселення збереглися до нашого часу. Див.: Супруненко О.Б., Телегін Д.Я., Тігова О.М. Із робіт експедиції «Славутич» на Середньому Дніпрі. //Археологія. — 1989. — № 2. — С. 132. Описаний нижче гурщик — зрубного часу.
25. На поселенні виявлені також окремі знахідки кременів доби енеоліту.
26. Денце посудини черняхівської культури з кільцевим піддоном.
27. Напевне, ліпна кераміка доби пізнього бронзового віку.
28. Публікується за рукописом: Стан М.А. Щоденник шлюпочного походу гуртка юних туристів 26-ї ПСШ. //НА ПКМ. — Од. 36. 03 — 8/1. — 31 с.: мал. М.О.Стана.

© Публікація, передмова, коментарі СТЕПАНОВИЧА С.П. та СУПРУНЕНКА О.Б.

*Publication, Introduction and Comments by Stepanovich S.P.
and Suprunenko A.B.*

The Last Expedition of Nikita Stan

Resumé

Biography and extracts from the last diary of Poltavian archaeologist and painter Nikita Stan are published. N.Stan worked in the Poltava's museum of local lore.

He was killed in the World War II being 27 years old.

The diary published describes archaeological investigations on the Lower Vorskla and the right bank of the Dnipro and some objects of research near the settlement of Gradizhsk, Poltava Region.

10.02.94.

CTATTI

Н з звороті:

Пластична реконструкція зовнішнього вигляду
кочівника XIII—XIV ст. за черепом з Шушвалівки.

Гіпс. Профіль.

© Робота С.О. Горбенка.

**Ігор Миколайович
ГАВРИЛЕНКО**

Археолог. Народився у 1966 р. у м. Барановичі Брестської обл. Республіки Біларусь. 1992 р. закінчив навчання на історичному факультеті Полтавського педагогічного інституту. Старший науковий співробітник Центру охорони та дослідження пам'яток археології Полтавського обласного управління культури. Спеціалізується у галузі первісної археології.

© ГАВРИЛЕНКО І.М.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИЗНАЧЕННЯ КАМ'ЯНИХ ЧОВНИКІВ

У статті розглядається версія О.Т.Дубініна щодо призначення кам'яних човників. Обґрутовується точка зору О.П.Окладнікова про їх використання як важків списо-металок.

В археологічній літературі не один десяток років дискутується питання про призначення так званих човників – кам'яних (переважно з м'яких порід) виробів видовжено-овальної, ромбовидної або прямокутної форми (іноді їм надавався зооморфний вигляд). Нижня сторона була, як правило, рівна, верхня – опукла. Через центр останньої, а іноді дещо зміщено до одного з країв, перпендикулярно до довгої осі речі, проходив жолобок. Довжина цих предметів становила від 5 до 20 см, діаметр жолобка – близько 1 см, його глибина в більшості випадків співпадала з шириною. Нерідко човники прикрашалися врізним візерунком у вигляді різноманітних прямих і хвилястих ліній, зигзагів, крапок, трикутників, хресто-видних фігур, сіток¹. Територія розповсюдження цих виробів: Україна, Нижнє Подоння, Казахстан, Середня Азія, Урал², крім того, кам'яні вироби з жолобками відомі на Півночі Африки³, Близькому

Сході⁴, в Північній Америці⁵. Хронологічний діапазон уживання — від мезоліту до енеоліту⁶.

Дослідники використовують й інші назви човників, надані в залежності від припущення щодо використання: праски, полірувальники і випрямлячі древок стріл та дротиків, важки до списометалки — «атлатля», маховички для лучкових свердел. Висловлювалися також здогадки що вони призначалися для заточування шил та інших кістяних виробів, видобування вогню, або слугували ткацькими човниками. Не виключалася можливість використання човників з ритуальною метою⁷.

Полтавський краєзнавець О. Т. Дубінін висунув ще одну оригінальну версію, яка, вважаємо, на правах гіпотези може бути введеною до наукового обігу. Зауважимо лише, що ми дотримуємося іншої точки зору (докладніше про це — нижче).

Суть припущення О. Т. Дубініна полягає в тому, що човники могли бути засобами для скручування мотузок. Цей варіант використання, до речі, дозволяє пояснити наявність на окремих виробах додаткових конструктивних елементів — кількох жолобків чи отворів на кінцях знарядь.

Човники з 2—3 жолобками зустрічаються порівняно часто⁸. Знайдені ж зразків з отворами — поодинокі. Найбільш виразний походить з насипу кургану в ур. Лиса Гора біля м. Lubny Полтавської обл. Він зберігається у Полтавському краєзнавчому музеї (інв. № A.14). Човник видовжено-овальної форми, має розміри 3,7x7,4x1,4 см. Обидві сторони, верхня і нижня, сплощені. Діаметр жолобка 0,8 см; він заглиблений на 0,5 см, у верхній частині розширюється до 1,3 см. Верхня площа прикрашена врізними лініями, що утворюють «драбинки» з косих клітин. На кожній половині дві такі «драбинки» розташовані під гострим кутом одна до іншої. Бічні сторони оздоблені насічками. На кінцях виробу — наскрізні отвори діаметром 0,6 см (мал. 1)⁹.

Аналогічний виріб зберігається у фондах Національного музею історії України (м. Київ). Він був виявлений на дніпровському

Мал. 1. Lubny, ур. Lysa Gora.
Човник з насипу кургану, для
спорудження якого використовувався
культурний шар поселення доби
енеоліту-бронзи (роздкопки
Ф.І. Каланського, 1881 р.).

острові проти Павлограда (більш точне місце знахідки невідоме) в період спорудження Дніпрогесу (1928–1935 рр.). Його польовий номер 382/V, музейний — А.58/393.* Довжина виробу 10,5 см при ширині 3,5 см. На одному кінці є отвір, другий обламаний, і, скоріше за все, — по отвору.

Перевірка гіпотези О.Т.Дубініна експериментальним шляхом з використанням моделі човника продемонструвала, що він міг слугувати досить ефективним пристосуванням для виготовлення з волокнистих матеріалів крученіх виробів типу мотузок.

У найпростішому варіанті (човник з одним жолобком) кінці прядки, складеної удвічі, збираються разом і закріпляються; протилежний кінець, що утворює на перегині петлю, утримується жолобком. Натягнута прядка скручується шляхом обертання човника в той чи інший бік (мал.2, 1).

Збільшення числа жолобків давало можливість збільшити кількість скручуваних прядок. Човники з отворами дозволяли скручувати чотири прядки: дві, що їх давала довга, складена навпіл, і дві короткі, які просовувалися крізь отвори і кріпилися вузлами.

Під час експериментів було помічено, що при скручуванні більше ніж двох прядок велике значення набував спосіб кріплення протилежних човнику кінців: жорсткий або вільний. Суттєвість цього моменту підтвердило й ознайомлення з спеціальною літературою.

При першому варіанті кінці прядок, зібрани докупи, жорстко фіксуються. Кручення йде в напрямі до човника (мал.2, 3). Скручувані елементи подаються в зону кручення з однаковою для всіх швидкістю та однакової довжини, тому внутрішні елементи спочатку зминаються, а потім «витискаються» у зовнішні шари; більш натягнуті волокна зовнішніх шарів, навпаки, переміщаються всередину. Виріб набуває стрижневу структуру, його міцність на розрив збільшується, проте виникає потреба в додатковій обробці, тому що цим способом важче досягти стану рівноважності¹⁰.

Рівноважність — спеціальний термін — означає відсутність неврівноваженого крутячого моменту внутрішніх сил відносно загальної осі виробу, перевіряється за поведінкою вільно підвішеної петлі із закріпленими кінцями. Якщо вона не буде скручуватись — мотузка готова до використання. Підвищення рівноважності готових виробів з натуральних волокон досягається їх замочуванням і висушуванням у натягнутому стані¹¹.

При іншому способі кінці прядок вільно кріпляться нарізно, наприклад, на котушках. Кручення йде від човника (мал.2, 4).

* Дані повідомлені О.О.Якубенко, за що висловлюємо йї ширу вдячність.

Швидкість надходження елементів у зону кручення та їх довжина — різні, залежать від розташування в поперечному перетині виробу Центральні прядки утворюють сердечник, який обплітається зовнішніми елементами. Структура виробу — шарувата. Міцність — менша в порівнянні з першим варіантом. Вироби мають меншу вагу при розтягненні і гірше видовжуються. Проте рівноважність досягається значно легше¹².

Як було вказано, мотузки, виготовлені у перший спосіб, потребували додаткової обробки. Для цієї мети, а також для ущільнення волокон і вирівнювання виробів, також, могли використовуватися човники, через жолобки яких протягувались мотузки (мал. 2, 2).

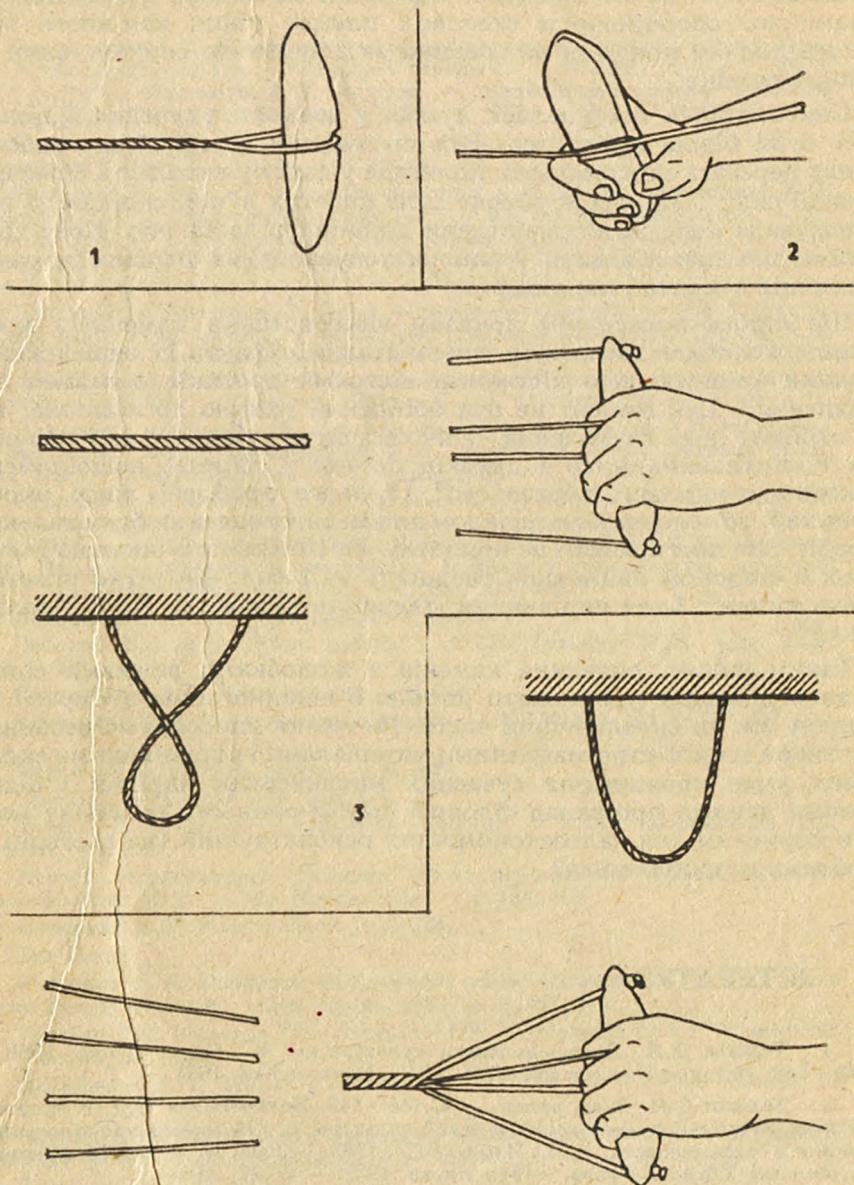
Все ж, не зважаючи на яскравість самобутньої гіпотези О. Т. Дубійна, привабливість якої для нас ще більше зросла під час власноруч виконаних випробувань, ми не можемо її визнати остаточною що до вирішення проблеми. Етнографічні паралелі вказують на інший напрямок пошуків.

О. П. Окладніков першим звернув увагу на подібність євразійських човників-прасок деяким типам важків до «атлатля» — списометалки американських індійців¹³. Нагадаємо, що списометалка — це добре відомий за археологічними знахідками та спостереженнями етнографів вид мисливської зброї у вигляді кістяної або дерев'яної палиці чи дощечки з гачком на кінці, в який при метанні впирається тупий кінець дротика¹⁴.

Я. Н. Нерсесов, який займався вивченням історії атлатля за матеріалами Південного Сходу США і Північної Мексики, відзначив факти використання списометалок з важкими у культурах Баскет-мейкер (бл. 250 р. до н. е. — 750 р. н. е.) та Мугейон (бл. 200 р. до н. е. — 1100 р. н. е.)¹⁵. На поданих ним малюнках добре помітні кам'яні вироби видовжено-овальної форми, що своєю рівною поверхнею прилягали до спідньої частини атлатля (на його верхню частину вкладався дротик). Шнур, яким важок прив'язувався до списометалки, фіксувався у жолобкові, проробленому на випуклій поверхні каменю. Застосування важків мало впливало на дальність кидка і швидкість польоту дротика, проте суттєво збільшувало точність попадання¹⁶.

Крім тотожності форм каменів з жолобками Євразії та Америки, є й інші підстави вважати човники саме важкими списометалок. В літературі вже зверталася увага на розповсюдження човників в межах виключно степової зони Європи та Азії та їх відсутність в зоні лісів¹⁷. Спостереження ж етнографів за аборигенами Австралії свідчать — саме списометалка найбільш відповідає умовам полювання на відкритій місцевості¹⁸. Таким чином, стає зрозумілим, що в основі

Мал.2. Варіанти використання човників для виготовлення мотузок.

особливо помітної на неолітичному етапі (культури з гребінцевою керамікою) спорідненості степових племен кінця кам'яного віку лежать подібні прийоми полювання за допомогою списометалки на жуйних ссавців.

Списометалка поступалася лукові у точності влучення в ціль¹⁹, тому була більш придатною для полювання на крупнішу здобич. Однак перевага списометалки полягала у даному випадку в її значній убивчій силі²⁰. Менша ж убивча сила простих луків, скоріше за все, обмежувала коло їх використання дрібнішою здобиччю. Крім того, відомо, що лук з'явився і використовувався на перших порах у мисливців закритих ландшафтів²¹.

Ще одним посереднім доказом використання каменів з попечерним жолобком як важків списометалки є факти їх знаходження в одних комплексах з кістяними вістрями дротиків з пазами для вкладенів²². Цей момент не був обійтися увагою дослідників, але він отримав інше тлумачення — як свідоцтво використання човників для полірування вістер і древків до них²³. Проте, якщо дійсно, пісковик є чудовим абразивом²⁴ (з нього зроблені лише окремі човники), то основним матеріалом для їх виготовлення були талькові породи, для цього зовсім не придатні. За 10-бальною шкалою Мооса тальк є еталоном найменшої твердості — 1 бал; він легко ріжеться навіть нігтем²⁵ (для порівняння: твердість пісковика від 4,5 балів і вище)²⁶.

Таким чином, визнання каменів з жолобками важкими списометалки дозволяє простежити історію її використання в Євразії від мадлену аж до енеолітичних часів. Вивчення способів полювання з цим знаряддям за етнографічними матеріалами і порівняннями еколо-гічних умов проживання сучасних мисливських народів з відповідними даними про склад флори і фауни раннього голоцену може бути корисним для палеоекономічних реконструкцій (на сьогодні ця проблема розробляється).

ЛІТЕРАТУРА

1. Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура. — К.: Наук. думка, 1968. — С. 146—148; История Украинской ССР. — К.: Наук. думка, 1981. — Т. 1. — С. 73.
2. Телегін Д.Я. Вказ. праця. — С. 146—149; Белановская Г.Д. К вопросу о контактах ракушечноярской неолитической культуры. // Историческая этнография: традиции и современность. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. — Вып. II. — С. 165; Матюшин Г.Н. Энеолит Южного Урала. — М.: Наука, 1982. — С. 27, 35.
3. Телегін Д.Я. Вказ. праця. — С. 148.

4. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. — М.: Наука, 1982. — С.22—24.
5. Окладников А.П. К истории культурно-этнических связей населения Евразии в III—II тысячелетии до н.э.: «Утюжки» и «човники» — атлатль? // СЭ. — 1966. — № 1. — С.124; Нерсесов Я.Н. Атлатль — традиционное оружие индейцев Юго-Запада США и Северной Мексики. // СА. — 1989. — № 4. — С.239, 240.
6. Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України. — К.: Наук. думка, 1982. — С.110; Матюшин Г.Н. Указ. работа. — С.95, 96.
7. Телегін Д.Я. Дніпро — донецька культура. — С.147, 148; Даниленко В.Н. Неоліт України. — К.: Наук. думка, 1969. — С.10; він же. Кам'яна Могила. — К.: Наук. думка, 1986. — С.28; Ашурков В.Н., Кацюба Д.В., Матюшин Г.Н. Історическое краеведение. — М.: Просвещение, 1980. — С.89, 90; Окладников А.П. Указ. работа. — С.119—124.
8. Див., напр.: Телегін Д.Я. Дніпро — донецька культура. — С.146, мал.50, 16; Мелларт Дж. Указ. работа. — С.22, рис.1; Сікорський М.І., Савчук А.П. Знахідки в с. Козинці Переяслав-Хмельницького району. // Археологія. — 1971. — № 4. — С.66, 67, мал.1, 2; Мокляк В.А. Археологические памятники в окрестностях Новых Санжар. // АИП. — Полтава, 1990. — С.111, 112, рис.1, 4.
9. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки. /Сост. Городовский Е.Л., Кулатова И.И., Лутовая Л.Н., Моргунов Ю.Ю., Супруненко А.Б. — Полтава, 1985 — С.7, мал.9.
10. Забелин В.А., Соболев С.В., Сальман С.И., Карагодина Л.В. Справочник по прядению грубых волокон и производству крученых изделий. — М.: Легкая индустрия, 1973. — С.239; Гинзбург Л.Н., Комаров В.Г., Забелин В.А., Дверницкий И.М. Прядение лубянных и химических волокон и производство крученых изделий. — М.: Легкая индустрия, 1971. — С.394, 395, 406.
11. Забелин В.А. и др. Указ. работа. — С.266.
12. Забелин В.А. и др. Указ. работа. — С.239; Гинзбург Л.Н. и др. Указ. работа. — С.406.
13. Окладників А.П. Указ. работа. — С.124.
14. Ефименко П.П. Первобытое общество. — К.: Изд-во АН УССР, 1953. — С.294.
15. Нерсесов Я.Н. Указ. работа. — С.240.
16. Там само. — С. 239, 240, мал.3, 1.
17. Телегін Д.Я. Дніпро — донецька культура. — С.149; Окладников А.П. Указ. работа. — С.122.
18. История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. /Под. ред. Бромлея Ю.В. — М.: Наука, 1986. — С.134, 189.
19. Нерсесов Я.Н. Указ. работа. — С.234.
20. Там само.
21. Зализиак Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — К.: Наук. думка, 1989. — С.103, 104.
22. Телегін Д.Я. Мезоліт Юго-Запада СССР. // Мезоліт СССР: Археологія СССР. — М.: Наука, 1989. — С.14.
23. Даниленко В.Н. Неоліт України. — С.10; він же. Кам'яна Могила. — С.28.
24. Здорик Т.Б., Матис В.В., Тимофеев И.Н., Фельдман Л.Г. Минералы и горные породы СССР. — М.: Мысль, 1970. — С.319.
25. Там само. — С.34, 413.
26. Там само. — С.317, 415.

*Gavrilenko I.N.***Considering Possible Practical Usage
of So-called Stone Shuttles****R e s u m e**

This article considers suggestions of Poltavian scholar I.T.Dubinin about possible practical usage of some stone shuttle-shaped utensils with fluting, dated by the mesolithic — eneolithic times. Dubinin is sure that these utensils used for production of ropes. Experimental checking testified such an opportunity. But the author of this article sticks to more grounded viewpoint of A.P.Okladnikov, who classifies «the shuttles» as hardeners for spear-thrower. Some ethnographic comparisons testify Okladnikov's position.

03.02.93

**Ростислав Всеволодович
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ**

Відомий археолог, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук. Народився 1949 р., закінчив Київський державний університет у 1974 р. Автор семи монографій та 90 статей з проблем формування ранньослов'янських старожитностей. Лауреат Державної премії в галузі науки і техніки за 1991 р.

**Дмитро Іванович
ЛЕВЧЕНКО**

Старший науковий співробітник Центру охорони та дослідження пам'яток археології Полтавського обласного управління культури. Полтавець, народився 1967 р., закінчив Київський університет у 1993 р. Спеціалізується в галузі ранньослов'янської археології.

© ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В., ЛЕВЧЕНКО Д.І.

СЛОВ'ЯНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ СЕРЕДИНИ I тис. н.е. ПОБЛИЗУ с.СЕНЧА В СЕРЕДНЬОМУ ПОСУЛЛІ

У статті публікуються результати дослідження ранньослов'янського горизонту багатошарової пам'ятки в ур. Сампсоніїв Острів поблизу с.Сенча Лохвицького району на Полтавщині. Матеріали поселення датуються рубежем

IV та V—V ст. н.е. і відображають початковий етап складання ранньосередньовічної культури населення Дніпровського Лісостепового Лівобережжя.

Давньоруське городище в урочищі Сампсоніїв Острів здавна відоме у літературі, однак про існування тут ранньослов'янського поселення стало відомо лише завдяки роботам Є.О. Горюнова, який провів невеликі розкопки на пам'ятці¹. Споруд, датованих серединою I тис. н.е., знайти не вдалося, але було отримано серію зразків ліпного посуду, що супроводжувалася двома фрагментами черняхівської кружальної кераміки та ручкою світлоглиняної амфори. Дослідник відніс ці матеріали до ранньоколочинських старожитностей, що співіснували з черняхівською культурою близько межі IV та V ст.² Пізніше ці знахідки неодноразово згадувалися у літературі у зв'язку з питаннями генези ранньосередньовічних слов'янських культур та звичайно інтерпретувалися як перехідні від київської до колочинської культур³.

На протязі 1990—1992 рр. Посульською експедицією Інституту археології АН СРСР, пізніше Інституту археології АН України під керівництвом Ю.Ю. Моргунова (Москва) та Р.В. Терпиловського (Київ) було проведено широкомасштабні охоронні розкопки багатошарової пам'ятки біля с. Сенча, внаслідок яких досліджено більшу частину слов'янського селища. Введенню отриманих матеріалів в науковий обіг, уточненню місця пам'ятки в системі культур другої третій чверті I тис. н.е. і присвячена ця стаття.

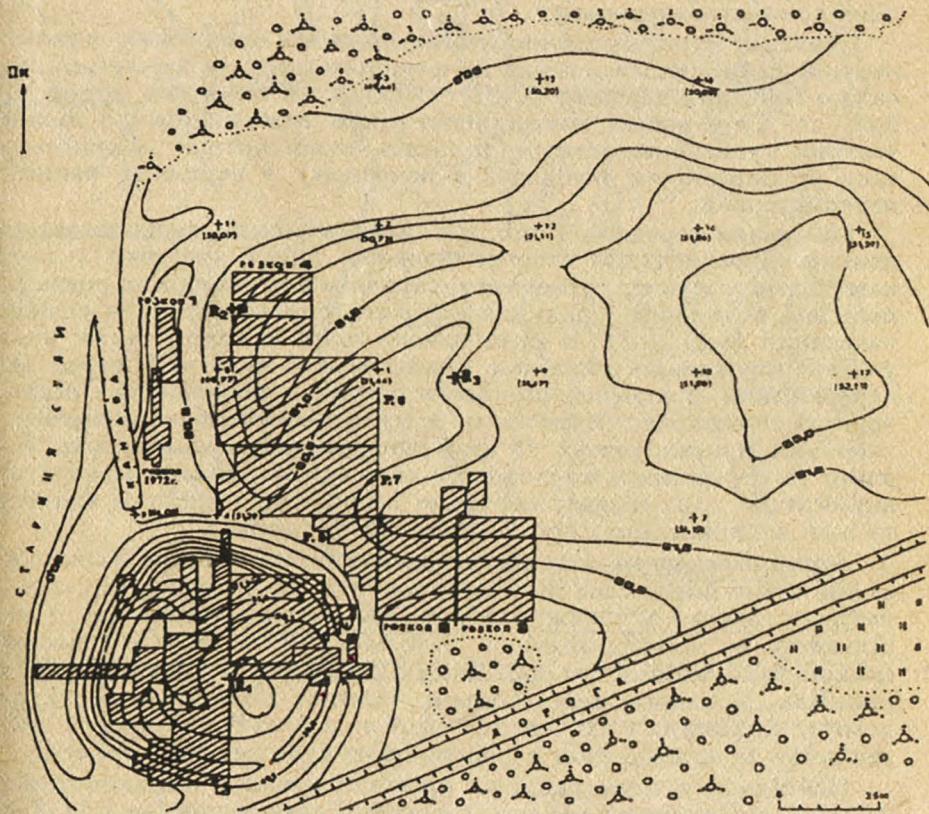
Поселення розташоване в урочищі Сампсоніїв Острів за 1 км на південний від с. Сенча та в 1 км на північ від с. Лучка Лохвицького району Полтавської області. Пам'ятка займає західну частину просторого підвищення у заплаві правого берега р. Сули. Висота частини підвищення, де розташоване слов'янське поселення, не перевищує 2 м. Поселення обмежене з півночі болотами, з півдня та заходу — старицею Сули. Основна частина слов'янського селища знаходилася у південно-західній частині багатошарового поселення.

У давньоруський час укріпленими городища, житловими та господарськими спорудами селища було зруйновано частину більш ранніх нашарувань. Імовірно, ділянки культурного шару та окремі об'єкти, які знаходилися в південній частині пам'ятки, було знищено при спорудженні дамби через заплаву Сули. Напевно, площа слов'янського селища складала близько 1,5—2 га, однак вказані вище пошкодження культурного шару та недоступність для дослідження ділянок, вкритих лісом, не дозволяють вважати ці цифри остаточними.

У ході розкопок 1990—1992 рр. на пам'ятці було досліджено більше 5,5 тис. кв.м, у тому числі 2088 кв.м на давньоруському городищі та 3560 кв.м за межами укріплень. Згідно методіці, яка використовується при дослідження давньоруських пам'яток, розкопки

було розбито на квадрати 4x4 м. Площу городища поділили двома перпендикулярними траншеями тієї ж ширини на чотири сектори, три з яких (південно-західний, північно-західний та північно-східний – відповідно 1,2 і 3) досліджено, за винятком валів та ділянок, порослих деревами. Сім розкопів було розбито поза укріпленнями, на території давньоруського селища (мал.1). Квадрати в кожному з секторів та розкопів мали окрему нумерацію арабськими цифрами. Хрестовидні траншеї та сектор 1 на городищі, а також розкопи 1–3 на селищі були досліжені вручну від дерну до материка. Роботи на решті ділянок проведені за допомогою техніки: верхні горизонти знімалися бульдозером, а потім розкрита площа досліджувалася металошукачем. Нижній горизонт культурного шару та заповнення об'єктів вивчалися вручну.

Мал. 1. Сенча. План селища та схема розташування розкопів.

Культурний шар пам'ятки має досить стабільну стратиграфічну характеристику: верхні 0,2 м складає дерново-гумусний горизонт; від 0,2 до 0,5–0,6 м залягає сіро-коричневий (до чорного) гумусний черноземоподібний супісок. Донизу цей шар дещо світліша. Від глибини 0,5–0,6 м до 0,7–0,8 м його підстилає передматериковий дифузний шар – світлий сіро-коричневий слабкогумусований супісок. Особливість стратиграфії даної пам'ятки полягає в тому, що материк має три прошарки: від глибини 0,7–0,8 м до 0,85–1 м йде горизонт білого піску, від 0,85–1 м до 1,05–1,35 м – шар жовтувато-коричневого щільного суглинку. Глибше лежить жовтуватий супісок з окремими залізистими включеннями, однак його досягають лише деякі, найбільш глибокі ями. У верхньому, піщанистому шарі материка контури споруд простежуються у вигляді слабкозабарвлених плям різного кольору. Межі об'єктів чітко фіксувалися на рівні глинистого прошарку.

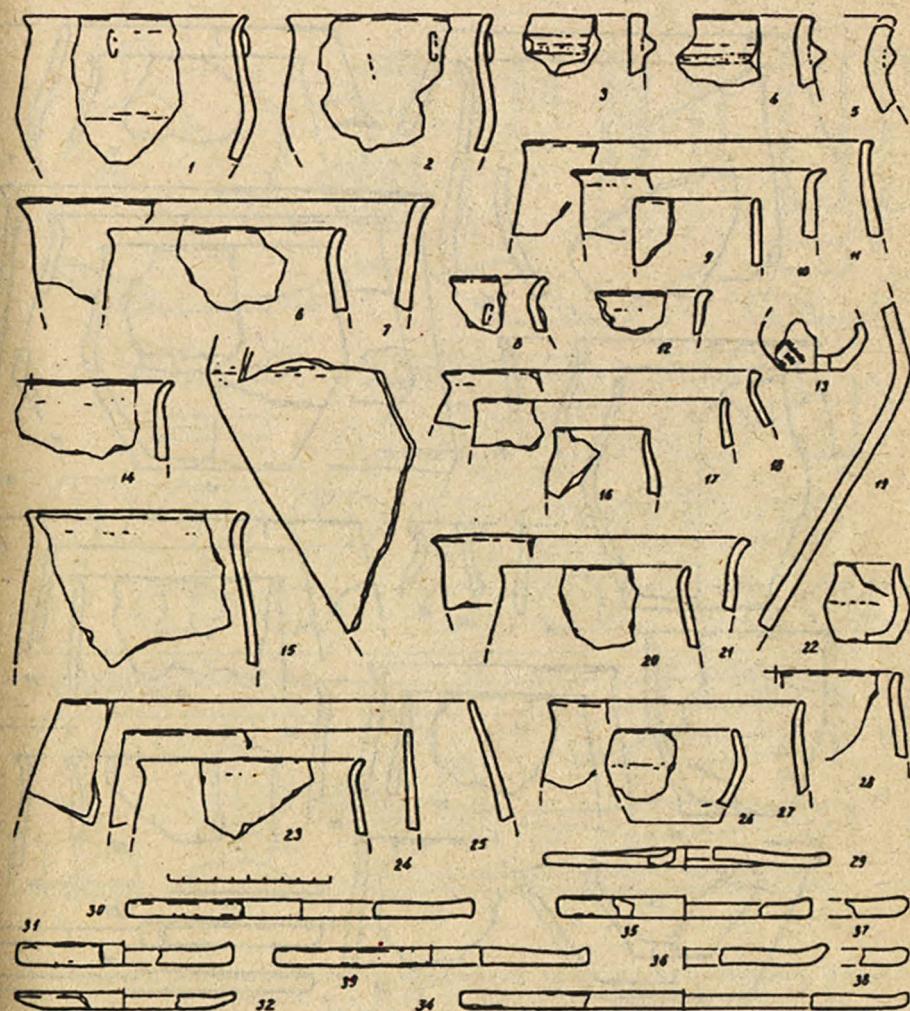
Знахідки стратиграфічно розподіляються наступним чином: у верхній та середній частинах культурного шару зустрічається переважно гончарна кераміка XVIII–XIX ст. та головним чином XI–XIII ст. Слов'янські матеріали тяжіють здебільшого до нижньої частини культурного шару. Знахідки епохи бронзи та скіфського часу нечисленні та пов'язані в основному з верхньою частиною передматерика.

Матеріали середини I тис. н.е. репрезентовані перш за все численними фрагментами неорнаментованої ліпної кераміки з домішками шамоту у тісті, у тому числі скupченнями уламків та розвалами посудин, виявлених у ряді квадратів секторів городища та розкопах на селищі (мал. 2, 3). В культурному шарі виявлені також окремі уламки кружальної кераміки черняхівської культури, серед яких переважають фрагменти столового посуду з лискованою сірою або чорною поверхнею. Крім того, з культурного шару походять 18 глянчих прясел (цілих та фрагментованих); два залізних ножі, шило та стрижень з кольорового металу, які, можна припустити, відносяться до горизонту середини I тис. н.е., глянчий «хлібець» та інші знахідки, мова про які піде нижче (мал. 4).

Зупинимося на характеристиці досліджених об'єктів. Усього було зафіксовано шість слов'янських споруд в тій чи іншій мірі заглиблених у ґрунт, а також близько 340 господарських ям, з яких більшість не містила знахідок. Близько 130 ям мали у заповненні матеріали середини I тис. н.е. Лише в кількох були виявлені знахідки раннього залізного віку. Окрімі черепки доби бронзи, скоріше всього, потрапили у заповнення ряду ям з культурного шару, так як звичайно залягали разом з фрагментами слов'янської кераміки.

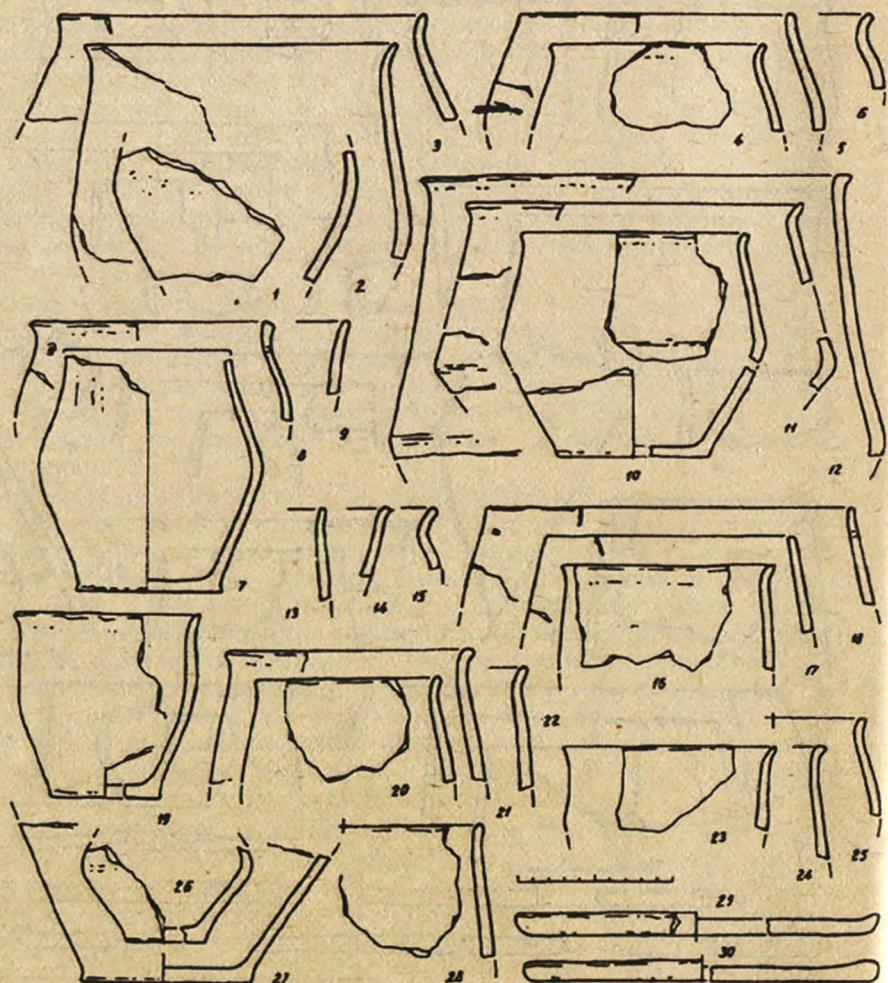
Найбільша концентрація ям простежувалася у південно-західній частині слов'янського селища, перекритій городищем (мал. 5). Густота їх розташування та нерідкі випадки перекривання ям одною

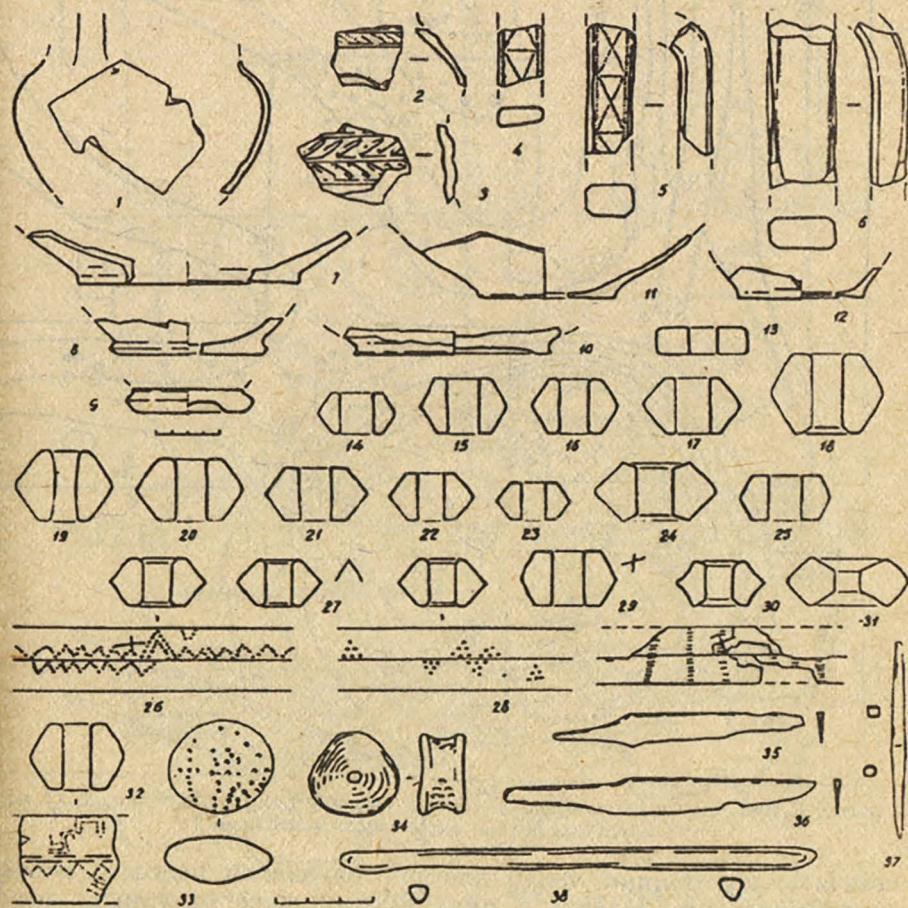
Мал. 2. Сенча. Ліпна кераміка з культурного шару.

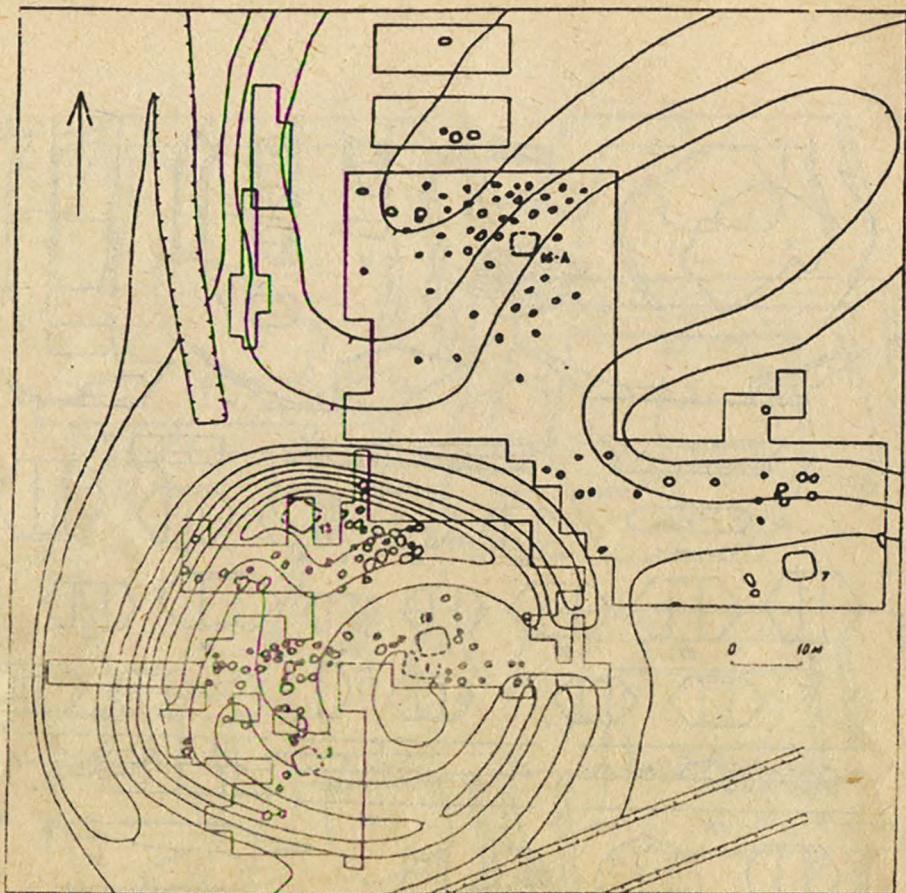
Мал. 3. Сенчіка. Ліпна кераміка з культурного шару.

Мал. 4. Сенча. Кружальна кераміка черняхівської культури та індівідуальні знахідки: 1 — с. 1; 2 — с. 3; 3 — я. 223; 4, 7, 8, 11, 12, 15—17, 19—22, 24, 27—32, 35, 37, 38 — художтурний шар; 5, 34 — я. 107; 9 — я. 91; 10 — я. 12(с); 13 — я. 165; 14 — я. 189; 18 — я. 198; 23 — с. 13; 25 — я. 90; 26 — с. 15; 33 — я. 9(с); 36 — я. 184(1—12 — кружальна кераміка черняхівської культури; 13—32 — керамічні прасла; 39 — керамічний «хлібець»; 34 — підвіска з хребця риби; 35, 36 — залізні ножі; 37 — залізне шило; 38 — стрижень зі срібного сплаву).

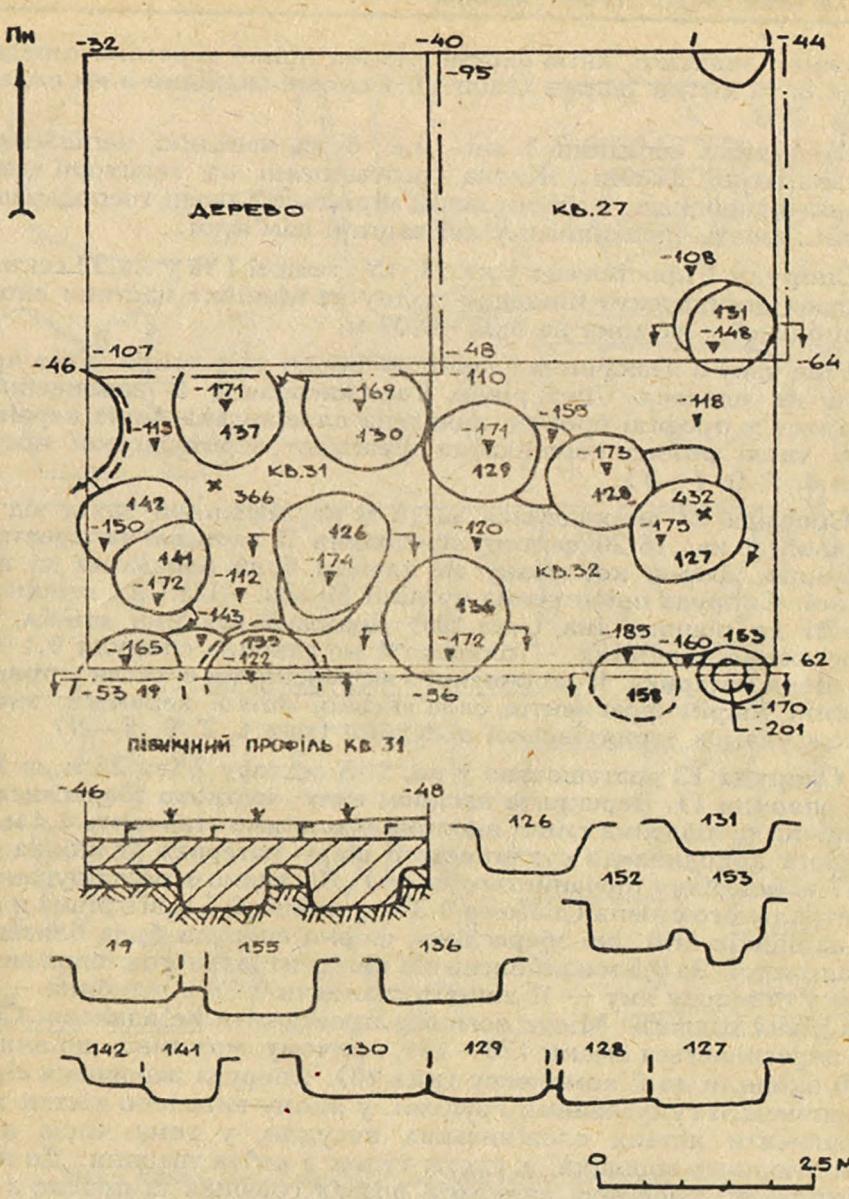

Мал. 5. Сенча. Схема розташування об'єктів середини I тис.н.е. б розкопах. (У межах городища вказані лише ями зі знахідками.)

свідчать, що подібні льохи використовувалися недовго. Імовірно, верхні краї ям, відкриті у піщанистому шарі материка, постійно обваливалися, після чого ями залишали, а поруч викопували нові, причому ґрунт скидався у старий погріб. Ланцюжки ям, що утворилися таким чином, помітні, наприклад у кв. 31, 32 сектору 2 (мал. 6).

Господарські ями, в основному, були округлими чи овальними, розміром від 0,6 до 1,8 – 2,1 м у перетині, глибиною від 0,15 до 0,7 м від рівня материка. Їх стінки звичайно вертикальні, дно рівне. Лише деякі ями мали покаті чи розширені донизу стінки. Для прикладу надамо більш детальні характеристики для ям, що містили

Мал.6. Сенча. План господарських ям у кв.31, 32 сектору 2.
366 — фрагмент кістяного предмета (-105); 432 — тупик з кістки (-130).

виразніші знахідки, аніж окремі уламки ліпної кераміки середини I тис. н.е. та кістки тварин (табл. 1). Основні знахідки з ям подані на мал. 4, 7, 8.

Спорудами середини I тис. н.е. були невеликі напівземлянки підквадратної форми. Житла, розташовані на території давньоруського городища, в тій чи іншій мірі пошкоджені господарськими ямами, досить численними у цій частині пам'ятки.

Споруду 1 простежено у кв. 14, 15 траншеї I та у кв. 32 сектору 3. Вдалося зафіксувати південно-східну та північну частини споруди, заглибленої у материк на 0,33—0,09 м.

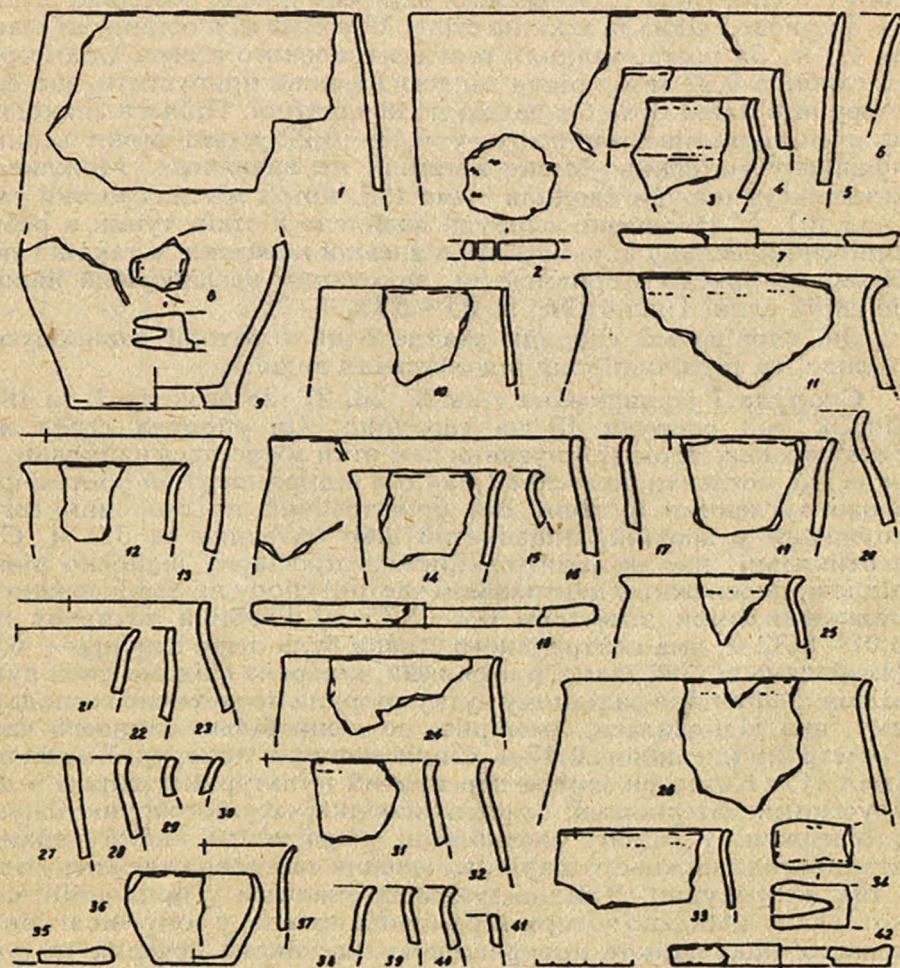
У зв'язку з незначною глибиною форму та розміри чітко простежити не вдалося. Дно рівне, горизонтальне. В заповненні, що читалося у профілі бровки, виявлена слов'янська ліпна кераміка, в тому числі розвал горщика та фрагмент черняхівської посудини (мал. 4, 1; 9, 1—4).

Споруда 3* знаходилася за 16 м на південний захід від попедньої, у кв. 16,20 сектору 1. Східна її частина не простежена, ймовірно, форма котловану за планом була близькою до прямо-кутної. Споруда орієнтована по лінії Пн.Зх. — Пд.Сх., стінки трохи покаті до рівного дна (мал. 10). Довжина західної стінки, которую простежено повністю, — близько 4 м; глибина споруди 0,1—0,2 м від рівня материка. В заповненні з включеннями вугілля у придонній частині, окрім фрагментів слов'янської ліпної кераміки, знайдено також уламок черняхівської посудини (мал. 4, 2; 9, 5—8).

Споруда 13 розташована у кв. 1, 5 сектору 2 (за 25 м на Пн.Зх. від споруди 1). Перекрита насипом валу, частково збереглися лише північна та південна стіни, відстань між якими становить 4,4 м. Рівна підлога доходила до суглинистого шару материка (глибина 0,12—0,17 м від рівня пісканистого шару). Як видно з розташування ями центрального стовпа (діаметр 0,3 м; глибина 0,5 м від рівня підлоги) та залишків стін, що збереглися, форма споруди була близькою до квадратної. За 0,5 м на південь від ями центрального стовпа виявлено другу стовпову яму — її діаметр становив 0,25 м, глибина — 0,17 м від рівня підлоги. Місце вогнища простежити не вдалося. Споруда 13 перетинається ямами 179—181, причому, можливо, що ями 179 та 180 входили до її комплексу (мал. 10). Споруда заповнена сірувато-коричневим гумусованим ґрунтом, у якому виявлено кістки тварин, фрагменти ліпних слов'янських посудин, у тому числі профіль мініатюрного горщика, а також тупик з ребра тварини. До цього ж комплексу, ймовірно, належить розвал горщика та прясло з ям 179 та 180 (мал. 4, 23; 9, 9—19).

* Нумерація подана за польовою документацією і є наскрізною для слов'янських та давньоруських споруд.

Мал.7. Сенча. Ліпна кераміка з господарських ям (городище):

- 1 — я.4; 2 — я.9—10; 3—6 — я.26; 7 — я.2; 8—9 — я.42; 10 — я.63; 11 — я.57;
 12—13 — я.74; 14—18 — я.67; 19—20 — я.68; 21—23 — я.55; 24 — я.107; 25 — я.89;
 26 — я.86; 27 — я.109; 31—32 — я.79; 33 — я.120; 34 — я.112; 35 — я.142;
 38—41 — я.127; 42 — я.102.

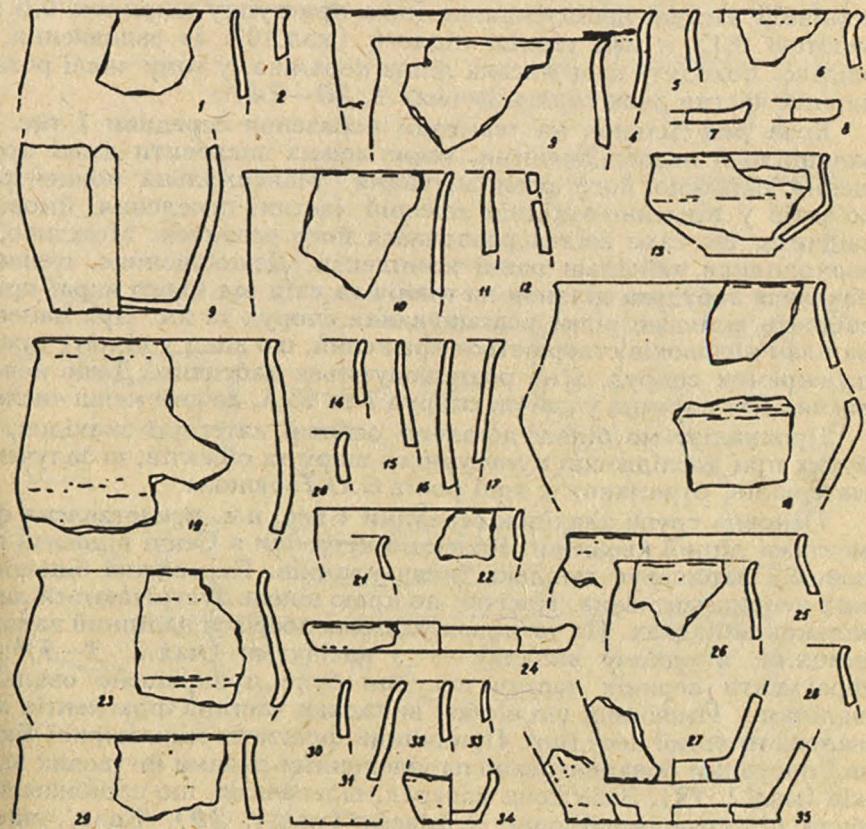
Споруда 15 розташована у квадратах 26, 27, 32, 34 сектору 3, поруч зі спорудою 1. Збереглася відносно добре, особливо її південна, частково східна та західна стіни. Відстань між останніми становила 4,1 м. За розташуванням ями центрального стовпа (діаметр 0,35 м, глибина 0,22 м від рівня підлоги) можна припустити, що форма споруди в плані була близькою до квадратної. Підлога знаходилася на рівні суглиністого шару, у 0,13–0,22 м від рівня верхнього прошарку материка. Місце вогнища не визначене. Можливо, до комплексу споруди входила і яма 193, котра містила кістки тварин (мал.10). У заповненні споруди знайдено кістки, тупик з ребра та відносно невелику кількість слов'янської кераміки, а також глиняне біконічне прясло з орнаментом, виконаним неглибокими наколами по сирій глині (мал.4, 26; 9, 25–33).

Дві слов'янські споруди знайдено на території давньоруського селища, на північний схід від описаних вище.

Споруда 7 розташована у кв.22, 23, 27, 28 розкопу 3, за 48 м на Пн.Сх. від споруди 13 на городищі. Ця споруда серед жителів слов'янського періоду існування пам'ятки збереглася найкраще. Споруда має котлован розміром 4,9x4,6 м підпрямокутної у плані форми з заокругленими кутами. Він орієнтований по сторонам світу та впущений у верхній, піщанистий шар материка на 0,2 м. Стінки вертикальні, дно на рівні глиністого прошарку відносно рівне. В підлозі, переважно у центральній частині споруди, зафіксовано п'ять стовпових ямок діаметром 0,2–0,35 м. Глибина чотирьох з них 0,07–0,32 м, яма центрального стовпа була дещо глибша – 0,49 м. На південні від неї знаходилася ямка, створена слідами двох вузьких кілків. У північно-західному кутку споруди досліджено господарську яму, яка відносилася, ймовірно, до дещо більш раннього часу. Її діаметр 0,6 м, глибина 0,17 м. Слідів вогнища у споруді 7 не виявлено (мал.11). Котлован житла перекритий культурним шаром з давньоруськими матеріалами; основні знахідки часу його функціонування зосереджені у самому заглибленні. Фрагменти ліпної кераміки з верхнього та нижнього шарів заповнення частково належить до одних і тих же посудин. З індивідуальних знахідок у придонній частині котловану знайдено чотири керамічних прясла, у тому числі орнаментованих наколами та прокресленою свастикою, кочедик та тупик з кісток тварин, уламок кам'яного точила (мал. 12). В ямі центрального стовпа виявлений амулет-підвіска з кістки зайця (?). Ліпна кераміка представлена фрагментами горщикоподібних посудин слабопрофільованих, округлобоких та ребристих форм із домішками шамоту в тісті. Крім того, у споруді 7 знайдений уламок стінки великої кружальної миски або вази, фрагменти жаровні (?), виготовленої зі слабообпаленої глини із домішками рослинної органіки.

Більшу частину **споруди 16A** було перекрито глибшою давньоруською напівземлянкою 16. Ймовірно, вона переважно знаходилася

Мал. 8. Сенча. Ліпна кераміка з господарських ям
(1—13 — городище, 14—35 — селище):

1—2 — я.108; 3—5 — я.178; 6 — я.223; 7 — я.186; 8 — я.190; 9 — я.107; 10—12 — я.192; 13 — я.226; 14—18 — я.7; 19—23 — я.24; 24 — я.28; 25 — я.27; 26—28 — я.29; 29 — я.65; 30 — я.64; 31 — я.62; 32 — я.42; 35 — я.31.

у кв. 27, 37 розкопу 6, однак збереглася лише її східна частина ширину до 1,4 м та ще більш вузька на південь. Певно, споруда мала котлован підпрямокутної у плані форми із заокругленими кутами, орієнтований до сторін світу. Довжина стін, що збереглися (східної та південної), складала відповідно 4,1 та 3,7 м. Стінки вертикальні, дно на глибині 0,16 м від рівня материка рівне. У північній частині напівземлянка мала приступку шириною 0,6 м та висотою 0,13 м над рівнем підлоги (мал.10). Із заповнення, що вціліло, походить слов'янська ліпна кераміка, у тому числі розвали нижніх частин двох горщиків (мал.9, 20—24).

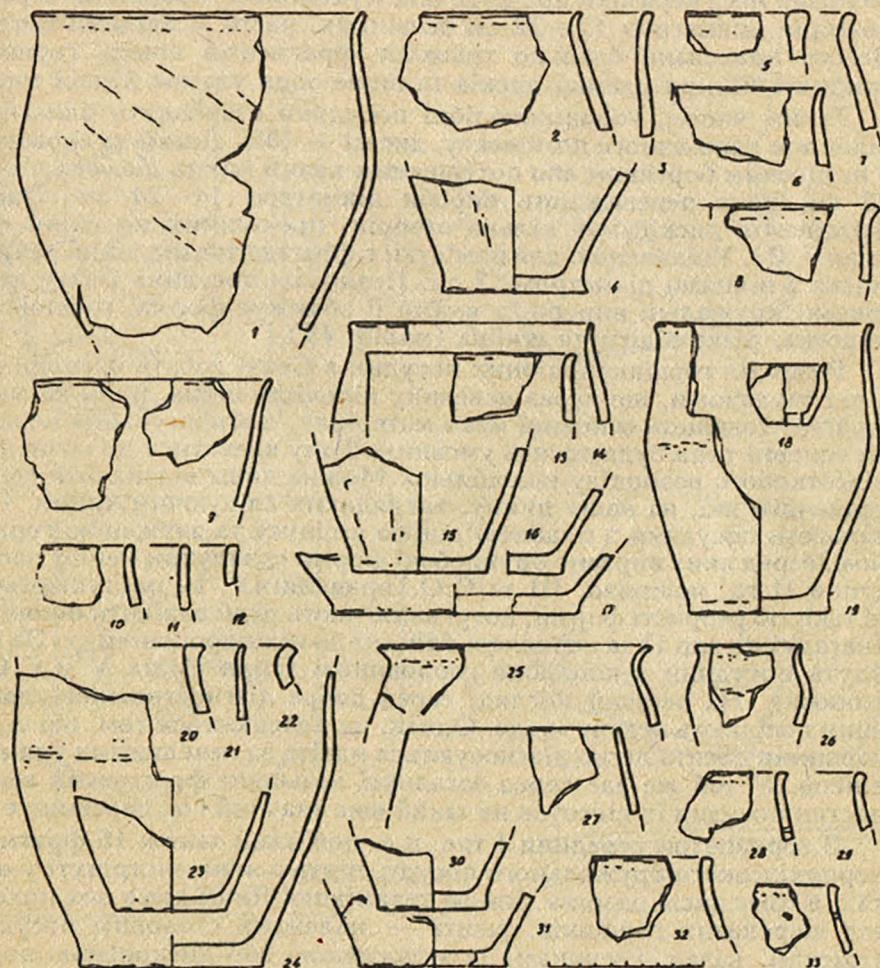
Хоча ряд ділянок на території поселення середини I тис. н.е. залишилося недослідженими, все ж можна висловити деякі припущення щодо його розпланування. Максимальна концентрація об'єктів у південно-західній мисовій частині поселення, ймовірно, свідчить, що саме звідси розпочався його розвиток. Можливо, тут знаходилися найбільш ранні комплекси. Дещо пізніше, очевидно, почалася забудова ділянок на північ та схід від цього ядра, про що свідчить відносно рідке розташування споруд та ям. При нанесенні на план ям-льохів створюється враження, що вони у цілому тяжіють до окремих споруд, а не розташовуються хаотично. Дещо неясний вигляд має картина у районі споруд 7 та 16 А, де ями менш численні.

Проаналізуємо більш детально основні категорії знахідок, здобутих при дослідженні культурного шару та об'єктів, із зауваженням матеріалів, отриманих у ході робіт Є.О. Горюнова.

Основна група знахідок середини I тис. н.е. представлена фрагментами ліпної кераміки. Колекція кераміки з Сенчі є досить показовою і нараховує декілька тисяч уламків. Переважна більшість з них неорнаментована. Насічки по краю вінець зустрічаються лише у кількох випадках. На чотирьох уламках зберігся наліпний валик під вінцями, в одному випадку — з насічками (мал.2, 3—5)⁴. Три фрагменти верхніх частин посудин було прикрашено овальними наліпами. Ймовірно, що в обох випадках частина фрагментів могла належати одній посудині. Придонний фрагмент мініатюрної біконічної посудини орнаментовано паралельними рядами нігтьових відбитків (мал.2, 13). Забігаючи наперед, відзначимо, що подібним чином було прикрашено й одне з прясел (мал.4, 30). Коло, утворене нігтьовими вдавленнями, було відтиснуте на стінці посудини⁵. В кількох випадках у верхніх частинах горщиків просвердлені отвори — сліди ремонту. Поверхня посудин шорстка, зі слідами грубого загладжування (особливо у придонній частині), звичайно бугриста від домішок. Лише невелика група кераміки відносно добре загладжена. Колір поверхні коливається від жовто-червоного до темно-сірого або сірувато-коричневого.

Звичайна домішка у керамічній масі — великі або середні за розмірами зерна шамоту, зрідка — жорстви. На денцях часто помітні

Мал. 9. Сенча. Ліпна кераміка зі споруд:

1—4 — с. 1; 5—8 — с. 3; 9—19 — с. 13; 20—24 — с. 16A; 25—33 — с. 15.

сліди підсипки — піску та полови. По краю денця звичайно мають закраїну, що утворилася під час формовки. Одне з денець має отвір у центрі та залишки напливу смолистої маси з середини.

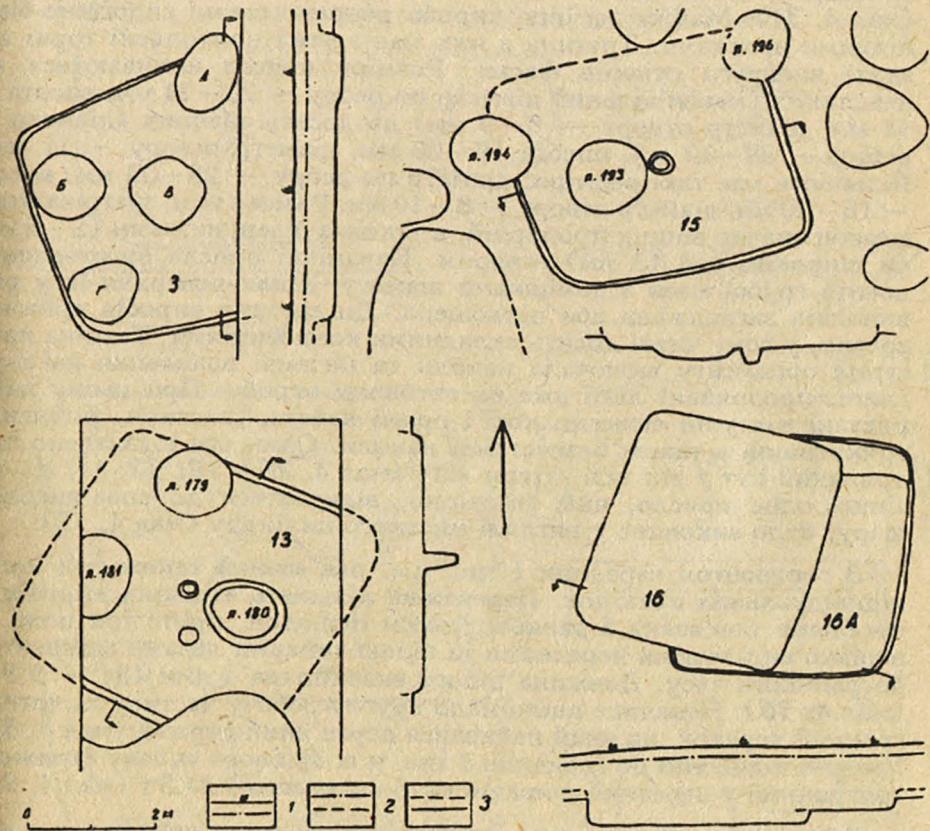
Переважна більшість уламків належить горщикоподібним посудинам (від великих корчаг-зерновиків до мініатюрних виробів). Основна маса кераміки представлена кухонними горщиками середніх розмірів, діаметром 12—22 см по вінцях, часто зі слідами кіптяв. Всього враховано близько трьохсот фрагментів вінець горщиків, тридцять чотири уламки дисків та лише один уламок ліпної миски.

Таким чином, горщикоподібні посудини становлять близько 90 відсотків керамічного комплексу, диски — 10%. Диски та сковорідки з незисоким бортиком або потовщеним краєм мають діаметр від 8 до 28 см, хоча переважають вироби діаметром 14—24 см. Один з фрагментів дисків має кілька отворів, проколотих по сирій глині (мал. 7, 2). Унікальною для пам'ятки є фрагментована ліпна ребриста миска з вінцями діаметром 12 см. Певно, ця посудина імітує черняхівські кружальні вироби, з якими її зближує форма, пропорції та коротка, різко відігнута шийка (мал. 8, 13).

Розподіл горщикоподібних посудин з Сенчі досить специфічний. Слід зауважити, що через невелику кількість цілих форм та значну фрагментованість основної маси матеріалу, діагностування кераміки на основні типи буде досить умовним. Тому вдаватися до обчислення відсоткового розподілу недоцільно. Можна лише відзначити головні тенденції, які, на нашу думку, виглядають слідуючим чином. Переважають посудини з плавною лінією корпусу та звуженою горловиною, серед яких виразно опуклобокі форми складають меншу частину (типи II та, можливо, III за Є.О. Горюновим)⁶. Їм поступаються за кількістю ребристі форми, котрі включають різні варіанти біконічних (нагадують тип I) та нечислені близькі до ціліндроконічних. За ними йдуть посудини з широкою горловиною (типи IV та V у Є.О. Горюнова). На перший погляд, серед добре діагностованих уламків, вони посідають ведуче місце. Однак, це пояснюється тим, що ці типи горщиків досить легко діагносуються навіть за невеликими уламками вінця. У той же час серед загальної кількості фрагментів верхніх частин посудин їх відсоток не такий вже значний і не перевищує 15%.

З горизонтом середини I тис. н.е. пов'язані також 16 фрагментів черняхівського кружального посуду, п'ять з яких зустрінуті у об'єтах, в тому числі разом з ліпною керамікою. Лише два з них походять від шерехатих горщиків, решта — належить столовим посудинам (мискам, вазам, глечикам) із згладженою або ліскованою поверхнею. В культурному шарі та ямі 107 на території городища знайдено п'ять фрагментів, які належали типологічно близьким сіроліскованим горщикам з біконічним тулубом та колінчастою ручкою, орнаментованим по ребру овальними зрізами або канелюрами, а також відбитками зубчастого коліщатка (мал. 4, 2, 4, 5). Ряд уламків

Мал. 10. Сенча. Планы та перетини споруд 3, 13, 15, 16А.
1 — дерново-гумусний шар; 2 — культурний шар; 3 — передматерик.

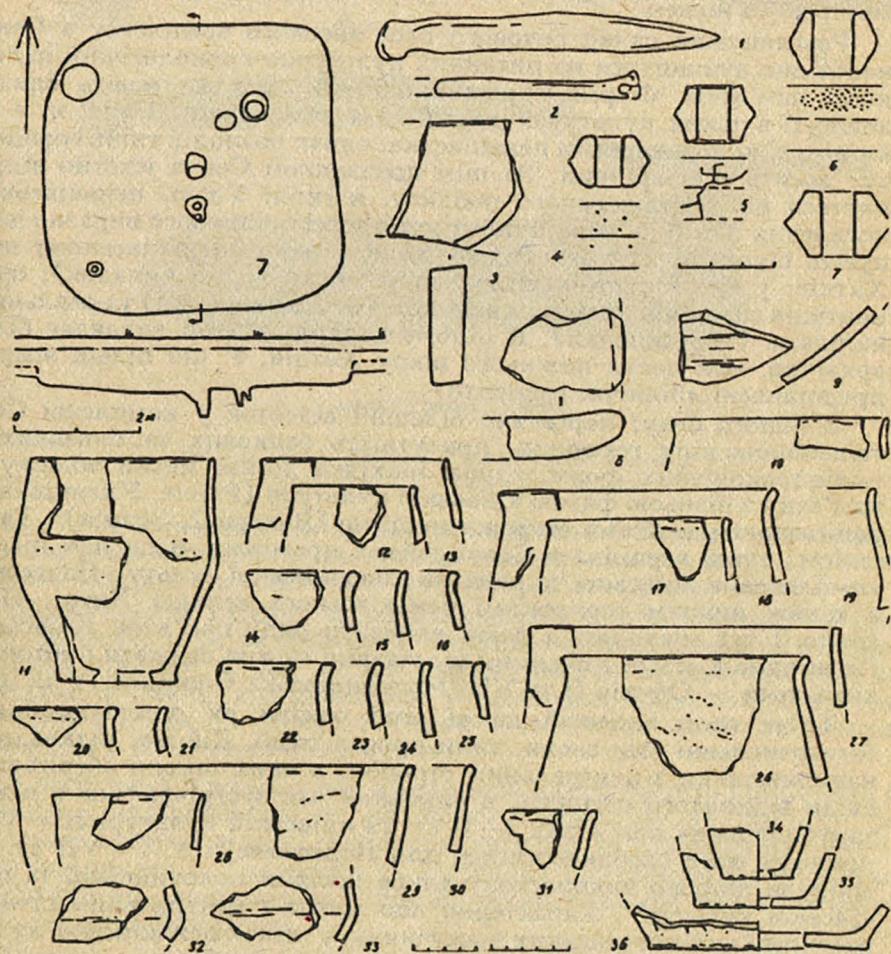
кружальних посудин повторно використовувалися як точильні бруски. До них належить уламок ручки глечика та денце миски (мал.4, 6). Єдина знахідка ручки амфори, ймовірно, належала світлоглиняній посудині інкерманського типу.

З культурного шару та об'єктів походять також більше 30 цілих та фрагментованих глиняних прясел. Лише одне з них мало черняхівське походження: воно виготовлене із тіста з дрібними домішками та відрізняється від слов'янських глибоко вдавленими торцями (мал.4, 31). Майже всі інші вироби репрезентовані сплощено-біконічними пряслами. Третина з них має злегка притоплені торці або зняті навкруги отворів фаски. Розміри прясел коливаються від невеликих (максимальний діаметр по ребру – 23–24 мм, висота – 14 мм, діаметр отвору – 8–9 мм) до досить значних (діаметр по ребру – 38–40 мм, висота 19–20 мм, діаметр отвору – 11 мм). Більшість має такі розміри: діаметр по ребру – 28–33 мм, висота – 16–20 мм, діаметр отвору – 8–10 мм. Разом з тим, зустрічаються вироби значно вищих пропорцій, а також з більш вузьким (5–6 мм) чи широким (до 13 мм) отвором. Керамічні прясла виготовлені з досить грубої маси з домішками шамоту, однак поверхня їх у ряді випадків загладжена або підлощена. До третини виробів орнаментовано, у тому числі досить складними композиціями. Техніка нанесення орнаменту включала наколи та нігтіві вдавлення на сирій глині, продряпані лінії вже по готовому виробу. При цьому використані наступні сюжети: косі і прямі хрести, свастики, зигзаги та трикутники, а також безсистемні наколи. Один раз відзначено продряпаний кут у вигляді літери «Л» (мал.4, 26–30, 32; 11, 4–6). Лише одне прясло, яке, ймовірно, відноситься до слов'янського шару, було виконане у вигляді низького циліндра (мал.4, 13).

З горизонтом середини I тис. н.е. пов'язаний також ряд інших індивідуальних знахідок. Переважна кількість залізних виробів на поселенні пов'язана з давньоруським періодом, проте три ножі, за нерізко виділеними черенками та більш тонкими лезами відносяться до ранішого часу. Довжина цілого екземпляра з ями 184 – 9,8 см (мал.4, 36). Невелике шило мало круглу робочу частину та чотиригранний черенок, на який набивався дерев'яний держак (мал.4, 37). Умовно віднесено до середини I тис. н.е. срібного сплаву стрижень, тригранний у перетині, довжиною 15 см та вагою 34,5 г (мал.4, 38).

З глини виготовлено два уламки ллячик у вигляді ложок з пустотілими короткими ручками, в які вставлялися дерев'яні держаки (мал.7, 8, 34). Невеликий глиняний «хлібець» був прикрашений з однієї із сторін групами вдавлень (мал.4, 33), а уламки двох виробів (жаровні – ?) з слабовипаленої глини мали в тісті домішки рослинної органіки (мал.11, 8). Кілька точильних брусків різноманітних форм та пропорцій виготовлені з пісковику та сланцю (мал.11, 3).

Мал. 11. Сенча. Споруда 7 та комплекс знахідок з неї:
1—2 — бироби з кістки; 3 — уламок кам'яного точила; 4—7 — керамічні прясла;
8 — уламок жаровні(?); 9 — черняхівська крудалінна та 10—36 — ліпна кераміка.

Підвіску-амулет було виточено з хребця великої риби (мал. 4, 34). Інший амулет зроблено з тонкої заячої кістки (мал. 11, 2). З кісток великих тварин виготовлено ряд знарядь: кочедик для плетіння виробів з ниток або лубу (мал. 11, 1); тупики з ребер, які використовувалися при обробці шкіри. Уламок рогу оленя має сліди обробки сокирою та ножем.

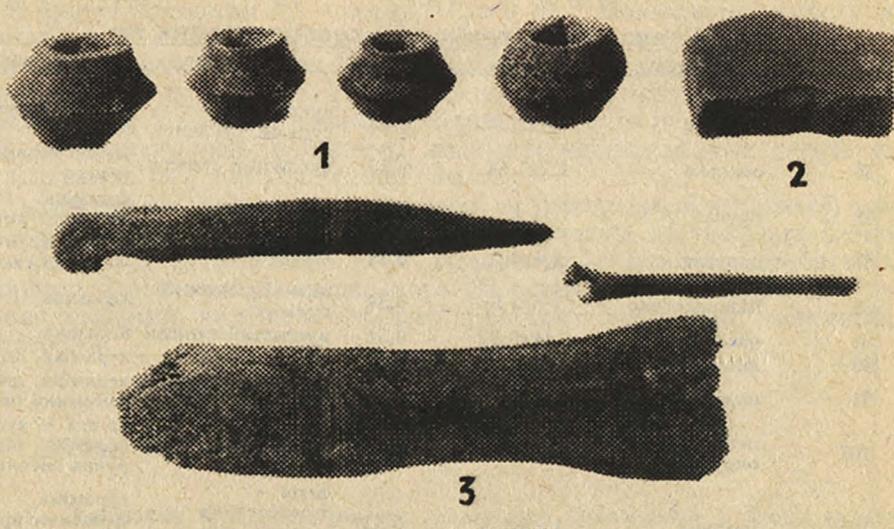
Розглянувши склад речового слов'янського комплексу з Сенчі, необхідно зупинитися на питаннях культурно-хронологічної належності пам'ятки. Форми горщикоподібних посудин мають близькі аналогії в таких культурах другої — третьої чверті I тис. н. е. як київська, колочинська та пеньківська, однак розподіл типів горщиків тут досить специфічний. За цим показником Сенча істотно відрізняється від розташованого поблизу, в гирлі Удаю, пеньківського поселення Хитці. У керамічному комплексі останнього виразно домінують біконічні форми⁷. Рідше, аніж у ранньопеньківському шарі Хитців, у Сенчі зустрічаються ліпні миски (один випадок); орнаментація горщиків наліпним валяком (четири випадки) та овальними наліпами (три випадки). В цілому кераміка Сенчі виглядає більш архаїчно, ніж посуд нижнього шару Хитців. У ній більш яскраво представлені «північні елементи».

З іншого боку, порівняно більший відсоток у комплексі Сенчі тюльпановидних горщиків, присутність банкових та близьких до циліндроконічних форм, єдина знахідка ліпної миски зближують пам'ятку з пізньою фазою київської культури (Ройще, Уллянівка) та ранньоколочинськими старожитностями (Вигори 2, Заяр'я)⁸. Таким чином, ліпна кераміка з Сенчі займає проміжне місце між пізніми комплексами київської та ранніми колочинської культур Подесення, а також нижнім горизонтом пеньківського селища Хитці. Певні аналогії тут знаходять і деякі елементи ряду пам'яток Київського Подніпров'я, котрі з певними підставами можна вважати протопеньківськими — Обухів II та VII, Мотовилівська Слобідка IV та ін.⁹

Те ж коло аналогій дають такі ознаки як добудівництво, багаточисленні ями-льохи, типи прясел тощо. Дійсно, підквадратні напівземлянки з центральним стовпом, в яких інколи зберігаються сліди відкритого вогнища, в римський час зустрічаються в пізньозарубинецьких пам'ятках I—II ст. та київській культурі III—V ст., причому вони особливо типові для Подесення¹⁰. У V—VII ст. такі споруди широко використовувалися носіями колочинської та пеньківської культур¹¹. Характерно, що житла з центральним стовпом, поширені на колочинських поселеннях, у межах пеньківської культури найбільш типові саме для ранніх пам'яток Дніпровського Лівобережжя.

Значна кількість ям-льохів (на одну споруду їх припадає по декілька десятків) відзначена на пізньозарубинецькому селищі Оболонь у Києві, ряді поселень київської культури (Глеваха, Киріївка-1,

Мал. 12. Сенча. Споруда 7. Індивідуальні знахідки:
1 — кераміка, 2 — камінь, 3 — кістка.

Роїще та ін.), пеньківському поселенні Хитці¹². При цьому складно навести щось визначене про селища колочинської культури, так як широкі розкопки проводилися тут лише на деяких пам'ятках.

Що до прясел з Сенчі, то вони більш близькі до колочинських та пеньківських, аніж до київських. Останні переважно нижчі, з більшим великим отвором. У той же час вироби, подібні за пропорціями до знахідок з Сенчі, зустрічаються у пам'ятках київської культури вододілу Дніпра та Дону, а також у найбільш пізніх київських комплексах Подесення (Уллянівка)¹³.

З поселення Хлопків, ряд комплексів якого містить приблизно в рівному співвідношенні черняхівську кружальну та близьку до київської ліпну кераміку, також походить ряд аналогічних виробів¹⁴. Частина прясел з Уллянівки та Хлопкова орнаментована схожими композиціями, виконаними у тій же техніці, що ще більш зближує їх зі знахідками з Сенчі.

У цілому, слов'янський комплекс Сенчі має досить однорідний характер, що дозволяє припустити існування пам'ятки на протязі досить короткого часу, певно, кількох десятирічч. Виразних датуючих предметів тут, однак, не знайдено. Проте наведене вище коло аналогій, визначає хронологічні межі його існування досить виразно. Верхня дата таких поселень як Роїще, Уллянівка лежить у

Таблиця 1

Сенча. Характеристика господарських ям

№	Форма	Розміри	Глибина	Заповнення	Знахідки
городище					
31	округла	—	1,4x1,32	0,55	вуглистий супісок, суглинок
38	овальна	—	1,2x1,64	0,35	вуглистий супісок
43	кругла	—	1,2	0,39	сірий супісок
67	округла	—	1,4x1,2	0,41	сірий супісок
68	підквадратна	—	1,6x1,6	0,34	сіро-коричневий супісок
74	овальна	—	1,14x0,92	0,31	вуглистий супісок
90	яйцевидна	—	1,35x1,1	0,45	сірий супісок
91	округла	—	1,4x1,3	0,3	сіро-коричневий супісок
107	неправильна округла	—	1,5x1,3	0,65	сірий гумус
125	овальна	—	1,45x1,3	0,55	верх — гумусований супісок, низ — пісок
127	овальна	—	1,45x1,15	0,55	сіро-коричневий супісок
142	кругла	—	1,3	0,35	вуглистий супісок
165	овальна	—	1,4x1	0,25	сіро-коричневий супісок
184	округла	—	1,5x1,3	0,17	сіро-коричневий супісок
189	овальна	—	2,05x1,65	0,49	сірий супісок
192	кругла	—	1,45	0,43	сіро-коричневий супісок
198	округла	—	1,45x1,35	0,4	сіро-коричневий супісок
226	округла	—	1,5x1,35	0,43	сіро-коричневий супісок
селіще					
7	овальна	—	1,3x0,95	0,28	сіро-коричневий супісок
12	кругла	—	1,35x1,3	0,2	сіро-коричневий супісок
24	округла	—	1,45x1,25	0,45	сіро-коричневий супісок
25	неправильна округла	—	2,0	0,45	сіро-коричневий супісок
29	підпрямокутна	—	2,6x1,55	0,65	сіро-коричневий супісок
					кераміка

Примітка. Розміри та глибини подані у метрах. Глибини вказані від рівня материка

межах першої половини V ст.¹⁵ Поселення Хлопків існувало впродовж другої половини IV — межі IV та V ст.¹⁶ Пеньківська культура виникає у V ст., не виключаючи й дещо більш раннього часу¹⁷. Зокрема, нижній горизонт Хитців Є.О. Горюнов датує V — першою половиною VI ст.¹⁸ Отже, селище Сенча, могло існувати на протязі рубежу IV та V—V ст., ймовірно, близче до його першої половини, чому не протирічать поодинокі знахідки черняхівських речей та наслідування їм у вигляді ліпної миски.

Таким чином, ця пам'ятка має риси як попередньої кіївської, так і наступних колочинської та пеньківської культур. Матеріали з Сенчі відображають початковий етап складення ранньосередньовічної культури населення Дніпровського Лісостепового Лівобережжя на основі традицій вихідців з більш північних територій, можливо, Подесення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа //МИА. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — С.340—341; Горюнов Е.А. Некоторые вопросы истории Днепровского лесостепного Левобережья в VI — начале VIII века. //СА. — 1973. — № 4. — С.108.
2. Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л.: Наука, 1981. — С.55—58, 110.
3. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. — К.: Наук. думка, 1985. — С.95; Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры. — К.: Наук. думка. — С.84, 173.
4. Горюнов Е.А. Некоторые вопросы истории Днепровского лесостепного Левобережья в VI — начале VIII в. — Рис.3, 2.
5. Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Рис.16, 1.
6. Там само. — С.72—73.
7. Там само. — С.72—78.
8. Терпиловский Р.В. Ранние славяне Подесенья III—V вв. — К.: Наук. думка, 1984. — С.24, рис.18, 30; Шекун А.В., Терпиловский Р.В. Памятники I в. до н.э. — VII в. н.э. у с.Деснянка близ Чернигова. — Препринт. — Чернигов, 1993. — С. 18 — 20; рис. 17 — 19.
9. Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры. — С.96.
10. Там само. — С.33.
11. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К.: Наук. думка, 1990. — С.223.
12. Шовкопляс А.М. Древние и раннесредневековые славянские памятники на территории Киева. //Труды V Международного конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т.4. — С.235; Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры. — С.35; Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — С.65, рис.18.

13. Обломский А.М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I – V вв. н.э. — Москва — Сумы, 1991. — С.104, рис.32, 6, 7, 9; Терпиловский Р.В. Ранние славяне Подесенья III – V вв. — Табл.12, 26, 32.
14. Некрасова Г.М. Поселення черняхівської культури Хлопків I на Київщині. //Археологія. — К., 1988. — Вип.62. — Рис.7, 24, 26, 34–36.
15. Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевского типа. — С.82.
16. Некрасова Г.М. Поселення черняхівської культури Хлопків I на Київщині. — С.75 – 76.
17. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. — С.90.
18. Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — С.79.

Terpilovsky R.V., Levchenko D.I.

The Slavic Settlement Dated by the Middle of the 1st Millennium A.D. Sencha Village, the Middle Sula

Resum e

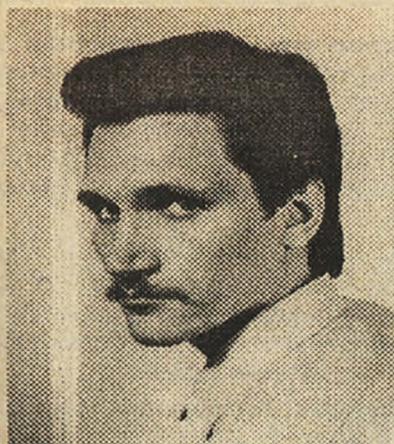
This article considers materials of the Early-Slavonic layer of the multi-layered settlement. It was investigated in 1990-1992. In the process of excavations with total area of 500 square meters, remains of six little-deepened, square-shaped buildings and about 340 holes used for house-keeping purposes, have been found. They are all referred to the middle of the 1st Millennium A.D. An important collection of pottery and utensils has been gathered. The fragments of pottery referred to the Chernyakhov Culture, archaic shape of this pottery in general help establish the time of existance of this settlement, i.e. between the 4th and the 5th century A.D.

The materials of investigations have specific features of the previous Kiev Culture and the subsequent Kolochin and Penkov Cultures. They represent primary stage of the Early Medieval Culture among population of the Dnipro's Left-Bank's Forest-Steppe. The Culture's formation was based upon traditions and customs of former inhabitants of some Northern regions.

1.02.94.

**Сергій Олександрович
ГОРБЕНКО**

Народився у селищі Високому під Харковом 1965 р. Закінчив медичний факультет Полтавського медичного стоматологічного інституту 1988 р. Працює асистентом кафедри фізіології цього ж інституту та антропологом Центру охорони та досліджень пам'яток археології, навчається заочно на історичному факультеті Львівського університету. Коло наукових інтересів –нейрофізіологія, нейрохімія, антропологія. 1992 р. закінчив стажування з пластичної реконструкції при Антропологічній лабораторії Інституту етнографії РАН ім. М.М.Міклухо-Маклая у Г.В.Лебединської.

© ГОРБЕНКО С.О.

**РЕКОНСТРУКЦІЯ ЗА ЧЕРЕПОМ
ЗОВНІШНЬОГО ВИГЛЯДУ ЗОЛОТООРДИНЦЯ
ХІІІ ст. З ПОХОВАННЯ ПОБЛИЗУ
с.ШУШВАЛІВКА ГЛОБИНСЬКОГО РАЙОНУ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Про чергову реконструкцію зовнішнього вигляду людини, виконану за черепом у м. Полтаві.

Для пластичної антропологічної реконструкції був наданий череп середньовічного (ХІІІ–ХІV ст.) кочівника з поховання поблизу с.Шушвалівка Глобинського району, що було виявлено під час обстеження колишнього високого лівого берега р.Сули в 1984 р. краєзнавцями Д.В.Морозком та Є.М.Бондаренком.

Як вказують автори публікації комплексу¹, поховання було напівзруйнованим. Саме цим, вірогідно, можна пояснити відсутність деяких речей зі зброї та кісток коня, що властиво для кочівницьких поховань.

Інвентар, який знаходився в похованні, вказує на належність його господаря до рядових кочівників зі складу монголо-татарських

військ, котрі з'явилися на землях Переяславського князівства у другій половині XIII ст. У похованні виявлено намистину-амулет, що, ймовірно, знаходилася на ший, накінечник списа, металеві деталі пояса, кочедик, два ножі з прямим і кривим лезами, кресало і кремінь, залишки сагайдака і п'яти стріл, деталі кінської збрюї: стремена, фрагменти кілець від кінського упряжу, серед яких знайдено ще бронзову намистину.

Поховання знаходилося в ямі прямокутної форми, що збереглася фрагментарно. Її ширина становить 1,1 м, збережена довжина — 0,45 м, повну довжину через сильну зруйнованість встановити не вдалося. Стінки поховання прямовисні, слідів перекриття чи підстилки не виявлено. Розмивом знищена південна частина поховання.

За класифікацією Г.О.Федорова-Давидова поховання відносять до типу Д-1, який пов'язують зі східними племенами кочівників, що з'явилися у даному регіоні в XIII—XIV ст.

Небіжчик знаходився у випростаному на спині положенні, головою на північ; права рука була випростана і притиснута до миску, ліва — зігнута в ліктьовому суглобі, кисть покладена на місцеві кістки. Подібний звичай розміщення небіжчика головою на північ побутував у монгольських премен і був пов'язаний із культом Півдня, що знайшло вираз в орієнтації похованого².

Антropологічна ідентифікація поховання

Не зважаючи на деякі ускладнення, стать небіжчика була визнана за допомогою ретельного краніологічного обстеження, що разом з досить конкретним археологічним комплексом дозволяє стверджувати, що поховання належить чоловікові. Про це свідчать виразний профіль обличчя, масивність нижньої щелепи, розгорнутість її кутів, чіткий рельєф м'язових горбів, різке виступання верхньої та нижньої потиличних ліній, масивність соскоподібних відростків. Наведені характеристики разом з головними краніологічними промірами, співставлені з даними В.П.Пашкової (табл.1), свідчать про чоловічу стать. На жаль, відсутність латеральних верхньощелепних різців (що не були знайдені) не дала можливості використати достовірну методику Мела для визначення статі.

Що стосується віку, то у даному випадку ми маємо цікавий факт розбіжності між віком, установленим за станом збереженності зубів і віком — за станом зарощення черепних швів.

Так, у даного індивіда на час смерті збереглися всі зуби. Відсутність і пошкодженість деяких має посмертний характер. На це вказує цілісність альвеолярних лунок і відсутність їх редукції. Всі зуби, що

збереглися, не мають жодного прижиттєвого пошкодження. На верхній щелепі зубна формула має вигляд 07600000 00000670, при чому великі корінні — зруйновані після смерті, про що свідчать уламки коронок і наявність коренів зубів (решта відсутні повністю разом з коренями). На нижній щелепі зуби збереглися у такому стані: 87654000 00040678. У 3-го та 2-го справа — зламані коронки.

Таким чином, загальна зубна формула має вигляд:

$$\begin{array}{r} 07600000 \quad 00000670 \\ \hline 87654000 \quad 00040678 \end{array}$$

Ступінь природної руїнації зубів за шестибальною шкалою складає: **верхня щелепа справа:** 7 (великий корінний — моляр II) — 1; 6 (великий корінний — моляр I) — 2; **верхня щелепа зліва:** 6 (великий корінний моляр I — 1); 7 (великий корінний — моляр II) — 1; **нижня щелепа справа:** 8 (великий корінний — моляр III) —

1 – 2; 7 (великий корінний – моляр II) – 1; 6 (великий корінний – моляр I) – 2; 5 (малий корінний – премоляр II) – 1 – 2; 4 (малий корінний – премоляр I) – 2; **нижня щелепа зліва:** 4 (малий корінний – премоляр I) – 1 – 2; 6 (великий корінний зуб – моляр I) – 1 – 2; 7 (великий корінний зуб – моляр III) – 1 – 2; **нижня щелепа справа:** 2 (латеральний різець) – зламана коронка (посмертна руйнація); 3 (ікло) – зламана частково коронка (також посмертна руйнація); 4 (малий корінний – премоляр I) – 1 – 2; 5 (малий корінний – премоляр II) – 1; 6 (великий корінний зуб – моляр I) – 1 – 2; 7 (великий корінний зуб – моляр II) – 1; 8 (великий корінний зуб – моляр III) – 1.

Таким чином, за ступенем стертості зубів найбільший вік індивіда міг складати 25 років. Це визначення не відповідає дійсності, бо людина, похована поблизу с.Шушвалівки, була значно старшою, на що звернув увагу ще при початковому вивченні С.П.Сегеда³.

Ступінь заростання швів на досліджуваному черепі за п'ятибальною шкалою складає:

1) pars temporalis suturae coronalis dextrae	– 3 бали,
pars temporalis suturae coronalis sinistrale	– 4 бали,
2) sutura sagittalis	– 4 бали,
3) sutura sphenofrontalis dextra	– 4 бали,
sutura sphenofrontalis sinistra	– 4 бали,
4) sutura squamosa dextra	– 0 балів,
sutura squamosa sinistra	– 1 бал,
5) sutura sphenoparietalis dextra	– 4 бали,
sutura sphenoparietalis sinistra	– 4 бали,
6) sutura lambdoidea dextra	– 4 бали,
sutura lambdoidea sinistra	– 3 бали,
7) sutura sphenooccipitalis	– 4 бали.

Отже, за станом швів за шкалою Сімпсона – Олів'є⁴, даному індивиду могло бути не менше як 55 – 60 років. Коли існує розбіжність у визначенні віку, як у нашому випадку, перевагу слід віддавати визначенню за станом черепних швів⁴. Виходячи з цього, можна зробити висновок: похований біля с.Шушвалівка – чоловік похилого віку (55 – 60 років) – до смерті мав здорові зуби, що свідчить взагалі про природну міцність його організму (мал.1).

Етнічна належність небіжчика визначалася шляхом співставлення основних антропологічних показників з вивченими вже антропологічними серіями з поховань кочівників і прикордонного населення Київської Русі.

Мал.2. Шушвалівка. Графічна реконструкція за черепом зовнішнього вигляду кочівника XIII—XIV ст. © Мал. С.О. Горбенка.

Головні краніологічні показники досліджуваного черепу найбільш тотожні з серіями тюркських кочівників з курганів XII ст. Дніпропетровської і Харківської областей України⁵. Співпадіння окремих показників простежується з серіями з Малого Мінарету — могильника столиці Волзької Болгарії — міста Болгару. Але ця подібність в деяких основних показниках (поздовжній діаметр — 181,7, попечний діаметр — 149,0 та інші) одразу зникає, коли виміри наближаються до орбіт, котрі виразно тотожні з показниками монгольських серій⁶. Враховуючи те, що (як вказує Л.Т.Яблонський⁷) серія з Малого Мінарету належить до групи найбільш віддалених популяцій, можна зробити висновок, що вона є більше виключенням, аніж репрезентує антропологічний тип волзьких болгар.

Дуже слаба подібність, головним чином європеоїдних рис, простежується з серіями Маяцького могильника⁸.

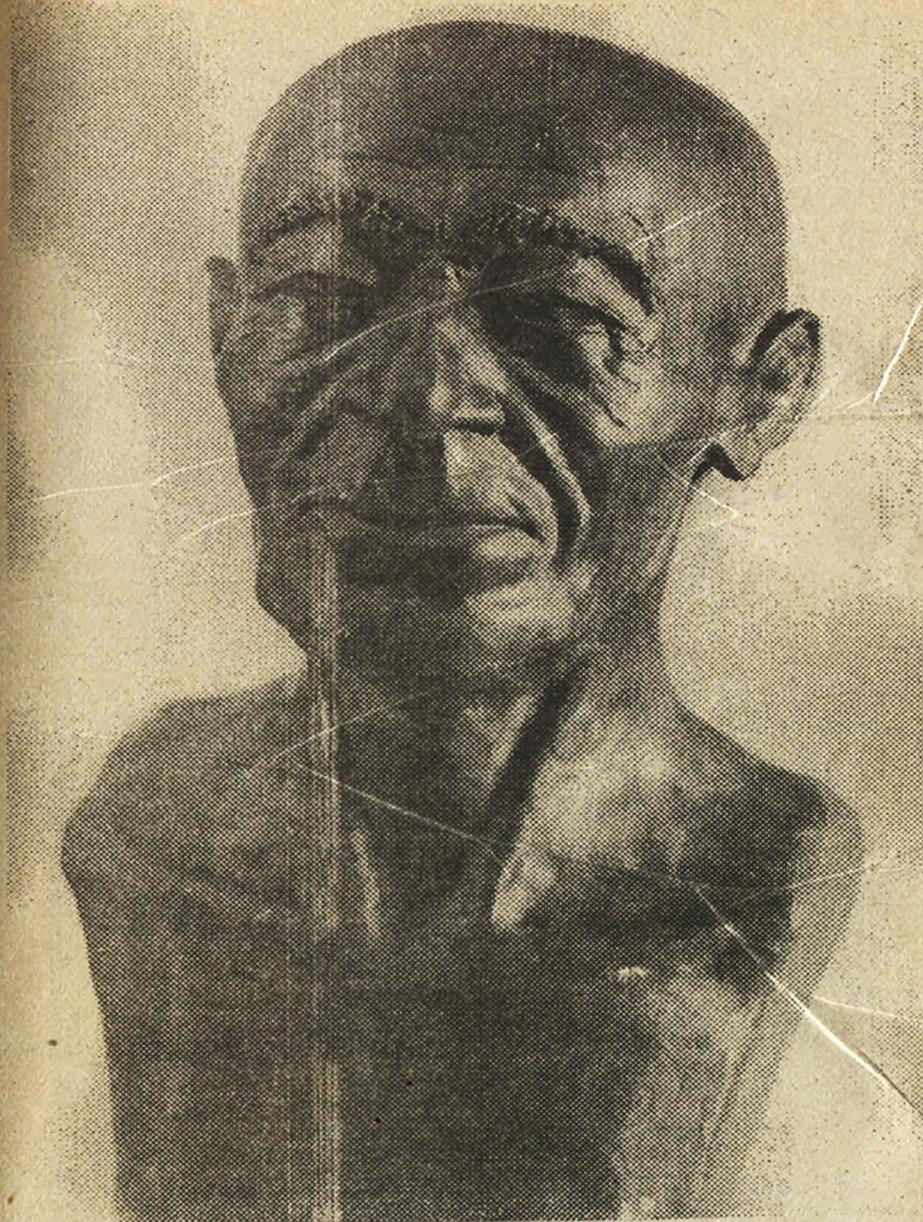
Менше відповідностей спостерігається з татарськими (ногайськими) похованнями XV — XVII ст. Тираспільського повіту Молдови⁹ та татарськими серіями з цвинтаря поблизу Херсону¹⁰. Найменша подібність з Верхньосалтівськими, Злівкінськими серіями¹¹, краніологічними матеріалами слов'янських і половецьких курганів поблизу Саркелу¹². Відсутні аналогії краніологічних показників шушвалівського черепу з черепами Білярського могильника, що належав населенню Волзької Болгарії¹³.

Таким чином, вірогідніше за все, небіжчик належав до місцевих кочівників, що мешкали в степах Лівобережної України ще задовго до монголо-татарської навали. Саме це пояснює виразно змішаний європеоїдно-монголоїдний тип, що простежується в його рисах (мал.2). Імовірно, цим типом і була презентована та нечисельна група серед ординців, про котру писав Г.Ф.Дебец: «В целом... серии характеризуются комбинацией признаков туранского типа. Но в средних, и особенно, на отдельных черепах проявляется несомненная европеоидная примесь»¹⁴. На малюнку з монографії Г.Ф.Дебеца, особливо за профілем, спостерігаємо череп дуже подібний до шушвалівського: враже подібність в загальній мезокранній будові черепа і високій, різко профільованій спинці носа¹⁵.

Насправді, вже при першому погляді на череп вражає це змішання європеоїдного і монголоїдного типів, що починається з брахікранії і закінчується виступаючим типово європеоїдним носом, та широкими вилицями: округлими орбітами, які є відвертою ознакою монголоїдного типу (мал.1, 2).

Виконуючи графічну, а згодом і пластичну реконструкцію за методом М.М.Герасимова, автор намагався створити об'єктивний документальний портрет людини XIII століття, спираючись на аналіз

Мал.3. Шушівалівка. Пластична реконструкція зовнішнього вигляду кочівника XIII—XIV ст. за черепом. Проміжний етап. Фас. © Фото за реконструкцією С.О.Горбенка.

Мал.4. Шушвалівка. Пластична реконструкція зовнішнього вигляду хочівника XIII—XIV ст. за черепом. Проміжний етап. Аїфас і профіль.
© Фото за реконструкцією С.О.Горбенка.

вищеноведеніх даних і індивідуальних особливостей будови черепа. Для цього проводився антропологічний і реконструктивний аналізи кожного суттєвого фрагменту обличчя і голови в цілому.

Краніологічні особливості за описовою характеристикою

Череп брахікранний (черепний показник — 84), належить до сфероїдної форми. Це одна з ознак, що свідчить про туранське походження¹⁶.

Елементи надочного рельєфу безпосередньо пов'язані з реконструкцією м'яких тканин обличчя за черепом. У даному випадку надочний рельєф розвинутий середньо, що простежується і на реконструкції (мал.2, 3). У шушвалівського кочівника — середній розвиток глабели (незначно піднятої, головним чином завдяки досить розвинутим надбрівним дугам — 1 ст.). Надочний трикутник майже не розвинutий, що наближає будову лобу до сучасної. За шестибальною шкалою надперенісся розвинуте — IV бали.

Кістковий ніс: спинка профіля горбата, перетин спинки в середній частині округлий, грушевидний отвір серцевидної форми, підносовий край з двома напівмісячними ямками; передньоносова вість розвинута — 4 бали (за 5-бальною шкалою).

За відношенням до Франкфуртської горизонталі носова вість спрямована прямо і вниз з незначним відхиленням вправо, що свідчить про природну асиметрію даного черепа. Тобто, за будовою кісткового носу можна стверджувати, що людина з Шушвалівки мала яструбиний ніс¹⁷.

Як бачимо на прикладі будови кісткового носу, в ньому виразно поєднались європеїдний і монголоїдний компоненти (несильно розвинуті передносові ямки¹⁸). Подібні сполучення є й у інших відділах лицевого і мозкового черепа. Наприклад, — будова орбіт. Орбіти шушвалівського черепа за формуою займають проміжне положення між округлими і кутоподібними, з виразним домінуванням першої форми, яка, як відомо, властива саме монголоїдам. Можна навіть повністю ідентифікувати цю орбіту як округлу, настільки вона наближається до зразка такої форми¹⁹. Та деяка сплющеність нижнього краю і загострення нижніх медіальних кутів вказують на певний європеїдний вплив, як расові ознаки змінюють один одного в напрямку зверху вниз.

Так, нижня частина обличчя, де домінує європеїдний вплив, поступово змінюється у верхній частині обличчя, починаючи від нижньої частини орбіт і вилиць на монголоїдний тип. Звертає на себе увагу також значне виступання вперед сльозової ямки, котра значно

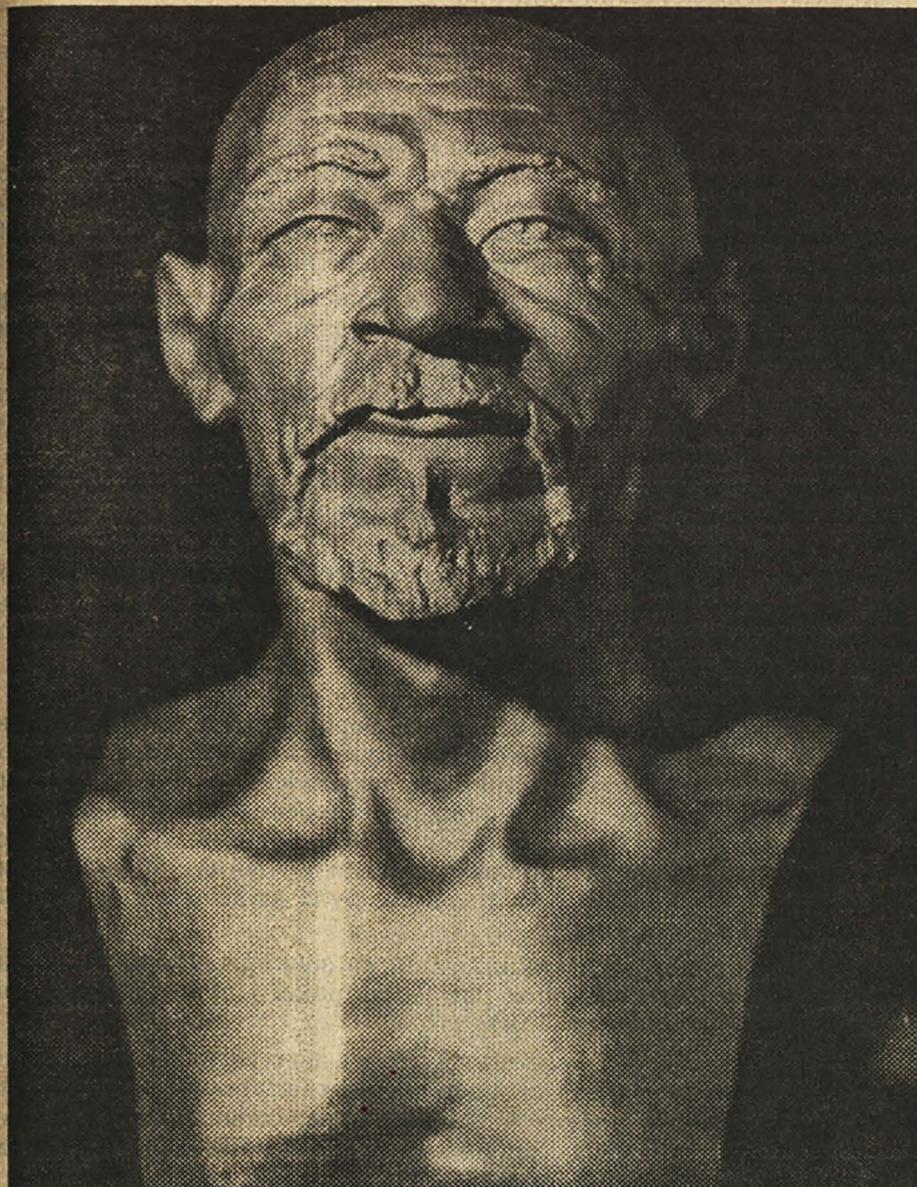
Мал.5. Шушвалівка. Пластична реконструкція зовнішнього вигляду кочівника XIII—XIV ст. за черепом. Пластилін. Остаточний варіант. Амфас.
© Фото за роботою С.О. Горбенка.

Мал.б. Шушвалівка. Пластична реконструкція зовнішнього вигляду кочівника XIII—XIV ст. за черепом. Пластилін. Остаточний варіант. Профіль.
© Фото за роботою С.О. Горбенка.

Мал.7. Шушбалівка. Пластична реконструкція зовнішнього вигляду кочівника XIII—XIV ст. за черепом. Остаточний варіант. Гіпс. Фас.

© Фото за роботою С.О.Горбенка.

закруглює медіальний край кожної орбіти. Саме таке розташування сльозової ямки пояснює наявність у монголоїдів епікантусу²⁰.

Камера ока за будовою — відкритої форми, що також властиво для орбіт монголоїда: край орбіти гострий і завернутий, що свідчить про глибоко посаджене очне яблуко і перекриття його додатковою складкою набухшого віка. Боковий профіль орбіти вертикальний, що пов'язано з різким виступанням вперед нижнього орбітального краю. Це також властиво для монголоїдних черепів.

Монголоїдність будови ока шушвалівського черепа підкреслює також і напрямок лінії розрізу очей, котра йде косо зверху вниз від медіальної крапки* до латеральної.**

Відсутність всіх іклів на щелепах трохи ускладнює діагностування прикусу, але за рівнем змикання молярів і загальним малюнком профіля щелеп у зімкнутому стані, можна стверджувати, що у небіжчика був швидше дахоподібний прикус, аніж ножицеподібний, що було відображене в реконструкції (мал.2, 3, 4).

Очевидно, верхня губа була накладена на нижню. Товщина губ визначалася за висотою збережених коронок з припуском 1,5 мм, але, на жаль, відсутність різців завадила зробити це точніше; лінія змикання губ йде відповідно лінії змикання зубів. Ширина роту визначалася відповідно розташуванню I і II премолярів.

Відновивши за будовою черепу маску обличчя, автор вважав за доцільне додати індивідуальні риси: бороду, вуса, зморшки, намагаючись у тому не відходити від документальності, розташовуючи зморшки згідно природних ліній та заглиблень черепа. Метою цих додаткових етапів у роботі було перетворення об'єктивної анатомічної маски (мал.3) на портрет живої людини. Для того, щоб зберегти природний антропологічний тип кочівника з Шушвалівки перед тим, як накласти бороду і вуса, була здійснена фотофіксація (мал.3, 4, 5).

Чіткі й опуклі риси вийних ліній та зовнішньопотиличного відростка підказали і малюнок шиї — широкої і дуже міцної — шиї людини-наїздника (мал. 7, 8).

Підводячи підсумки виконаній роботі, врахувавши весь комплекс ознак — археологічних, антропологічних, статевих, вікових тощо, — можна зробити висновок: людина з середньовічного поховання поблизу с.Шушвалівка Глобинського району Полтавської області (мал.6, 7) є представником невеликої місцевої туранської групи, що входила до складу монголо-татарських військ і, можливо, перебувала

* Середина сльозової ямки.

** Горбик на орбітальному відростку вилицевої кістки.

Мал.8. Шушвалівка. Пластична реконструкція зовнішнього вигляду кочівника XIII—XIV ст. за черепом. Гіпс. Профіль. © Робота С.О.Горбенка.

у васальній залежності як прямі потомки попередніх кочівників Дніпровського Лівобережжя (печенігів, торків, половців). Всі вони, за винятком хіба що торків²¹, мали в рисах обличчя дуже помітний європеїдний вплив. Враховуючи нечисленність таких груп у складі монголо-татарів, поховання і краніологічний матеріал з нього є унікальними.

Табл. № 1.

**Краніологічні показники черепа
з середньовічного кочівницького поховання (XIII ст.) поблизу
с.Шушвалівка Глобинського району Полтавської обл.**

	(мм)
1. Повздовжній діаметр	181
1B. Повздовжній діаметр от офр.	180
8. Поперечний діаметр	152
17. Висотний д. базіон-брегма	129
5. Довжина основи черепа	100
9. Найменша широта лобу	29
10. Найбільша широта	120
11. Широта основи черепа	136
12. Широта потилиці	122
29. Лобна хорда	104
30. Тім'яна хорда	115
31. Потилична хорда	92
26. Лобова дуга	120
27. Тім'яна дуга	127
28. Потилична дуга	116
7. Довжина потиличного отвору	40
16. Широта потиличного отвору	32
Висота згибу лобу	25
Висота згибу потилиці	29
45. Вилищевий діаметр	142
40. Довжина основи обличчя	93
48. Верхня висота обличчя	72
47. Повна висота обличчя	123
43. Верхня широта обличчя	112
46. Середня широта обличчя	98
60. Довжина альвеолярної дуги	50
61. Широта альвеолярної дуги	62
62. Довжина неба	45
63. Широта неба	37
55. Висота носу	54
54. Широта носу	23
51. Широта орбіти від m.f.	46
Широта орбіти від dac.	43
52. Висота орбіти	35
Біомолярна широта tmo-tmo	107
Висота назіона над tmo-tmo	21
Зиго-максиллярна широта zm'-zm'	99

	(мм)
Висота над <i>subsqinale zm'-zm'</i>	25
57. С.С. Симотична широта	11
С.С. Симотична висота	6—7
50. М.С. Максиллофронтальна широта	21
М.С. Максиллофронтальна висота	7
49а. Д.С. Дакріальна широта	26
Д.С. Дакріальна висота	12
Глибина іклової ямки	3,5
68(1). Довжина нижньої щелепи від виростків	107
68. Довжина нижньої щелепи від кутів	77
70. Висота гілки	68
71а. Найменша широта гілки	33
65. Виросткова широта	126
66. Кутова широта	106
67. Передня широта	44
69. Висота симфізу	34
69(1). Висота тіла	28
69(3). Товщина тіла	13
• • •	
32. Кут профілю лобу від назіона	83*
Кут профілю лобу від глабели	86*
72. Загальний лицевий кут	85*
73. Середній лицевий кут	85*
74. Кут альвеолярної частини	85*
75. Кут нахилу носових кісток	50*
75(1). Кут виступання носу	35*
79. Кут гілки нижньої щелепи	122*

ЛІТЕРАТУРА

1. Мокляк В.О., Морозко Д.В. Пізньокочівницьке поховання середини XIII – XIV ст. з околиць с.Шушталівка Глобинського району. //АЗ ПКМ. – Полтава, 1992. – Вип.1. – С.85–95.
2. Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. – М., 1964. – С.29–40.
3. Мокляк В.О., Мороако Д.В. Вказ. робота. – С.85.
4. Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Указ. робота. – С.30.
5. Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. //Тр. ИЭ. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – Т.IV. – С.26.
6. Чебоксаров Н.И. Направление рассовой дифференциации в Восточной Азии. //Тр. ИЭ. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – Т.II. – С.70.
7. Яблонский Л.Т. Некрополи Болгар. //Город Болгар: Очерки истории и культуры. – М.: Наука, 1987. – С.124.
8. Постникова Н.М. Антропология населения Волжской Болгарии: Антропологические материалы из могильника «Минарет» XIV – XV вв. //СА. – 1973. – № 3; вона ж. Антропологические особенности сельского населения Волжской Болгарии. //Первое Поволжское археолого-этнографическое совещание: /ТДС. – Казань, 1974.

9. Дебец Г.Ф. Указ. работа. — С.261.
 10. Там само. — С.262.
 11. Там само. — С.261 — 265.
 12. Там само. — С.258;
 13. Плетнєва С.А. Печенеги и гузы на Нижнем Дону. — М., 1990. — С. 92 — 97.
 14. Ефимова С.Г. Краниологические материалы домонгольского времени из Биляра. // ВА. — 1974. — № 48; вона ж. Антропологические материалы из Билярских некрополей. // Исследования Волжского города. — М., 1974; вона ж. Антропология древнего населения Волжской Болгарии: Автoref. дисс. ...канд. ист. наук. — М., 1983. — 16 с.
 15. Дебец Г.Ф. Указ. работа. — Рис.105.
 16. Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. — С.266.
 17. Там само. — С.261 — 267.
 18. Герасимов М.М. Основы восстановления лица по черепу. — М., Л.: Сов. наука, 1949. — С.187.
 19. Герасимов М.М. Восстановление лица по черепу: (Современный и ископаемый человек). — М.: Изд-во АН СССР, 1955.
 20. Герасимов М.М. Основы восстановления лица по черепу. — С.187.
 21. Рогинский Я.Я., Левин М.Г. Антропология. — М.: Высшая школа, 1978. — С.94 — 123, 378 — 385.
- Плетнєва С.А. Печенеги и гузы на Нижнем Дону. — М., 1990. — С.93.

Corbenko S.A.

**Reconstructing Gold Horde's Warrior's Appearance
by His Skull Taken from the Burial
near Shushvalovka Village, Globino District, Poltava Region**

Res um e

This article narrates about some anthropological investigations and reconstruction of Golg Horde's Warrior's appearance by his skull, according to the method of Gerasimov-Lebedinskaya. The skull, dated by the 13th—14th century, was found in the burial near Shushvalovka Village, Globino District, Poltava Region, on the left bank of the Dnipro. The author considers the burial as that of a man aged 55—60, who represented a small Touran group of nomads of local origin; this group joined Mongol troops to take part in the conquest of Rus. The photos of reconstruction process, stage by stage, are enclosed. The plaster copy of the warrior's sculptural portrait is sent to the Poltava's museum of local lore.

24.02.94.

КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЙІВ

На звороті:

БАРЕЛЬЄФ ІЗ ЗОБРАЖЕНИЯМ ФРАКІЙСЬКОГО ВЕРШНИКА

Деталь надгробку.

Вис. 29,2 см; шир. 41,5 см; товщ. 6,6—6,8 см; висота букв напису 0,8—1,3 см.

Білий мармур, поверхня злегка вибитрена.

Друга половина II — перша половина III ст. Пізньоримський час.

У прямокутній рамці зображеній вершник у короткому грецькому хітоні із накинутій поверх нього хамаді, котра розбивається бітром. Одяг зібраний у крутні складки. Вершник взутий у короткі чоботки. Ліва рука з буздого пристримує гриву коня, у ліднітій для удару правий руці — спис. Молодий вершник без бороди має курчаве волосся. Кіно модельованій з упражем (бузда, ремені на ший, наратники), перевербівшено присадкуватий, ступає з лівої ноги зі статичної пози. Перед вершником забмер дикий кабан, на задньому плані зображене криве міршаве дерево життя з незграбно звисаючою з нього змією.

На зовнішній плоскості рамці рельєфу близу вигравірувана тонким зубиліцем посвята богу Ауларкену (Аулархену) фракійця Дідзаса: "Αγαθῆ τοχῆ Αυλούς ενις Μουναπορεος ανεθηπεν ευχαριστηριον..." (за проф. О.В.Нікітінським).

Виявлений у південноФракійському хінтерланді, на півдні Болгарії близько 1877—1878 рр. Привезений до Одеси, пізніше — Києва. Приданий для музею К.М.Скаржинської у 1890-х рр. через К.В.Болсуновського. Дар ПІМ ПГЗ у 1906 р.

ПКМ, інв. № ПКМ 2787, Ск. 1 (ст. № I-1439; за Каталогом збирки К.М.Скаржинської — № 963). Експонується у скарбниці ПКМ.

Ан.: Фурманська А.І. Рельєфи вершників з Тіри. // Археологія. — К., 1965. — Т.XIX. — С.158—163, рис.1.

Літ.: Маркевич А.И. К вопросу о народах, живших в древнее время в Черномории. // Тр. IX АС. — М., 1895. — Т. 1. — С.280—283; Соломонян Э.И. Древние надписи Крыма. — К.: Наук. думка, 1988. — С.74—75, рис.19; Крыгин С.М. Барельеф Фракийского всадника из Полтавского краеведческого музея. // ВДИ. — М., 1990. — № 1. — С.74—79+табл.бка.

© Фото Супруненка О.Б.

**Галина Олександрівна
ЗАХОЖАЙ**

Молодший науковий співробітник
Центрального археологічного музею
Полтавської області, хранитель колекцій.

Полтавка, народилася 1973 р.
Закінчила історичний факультет
Полтавського педагогічного інституту.

© ЗАХОЖАЙ Г. О.

ЗБІРКА АНТИЧНИХ СВІТИЛЬНИКІВ У ПОЛТАВІ

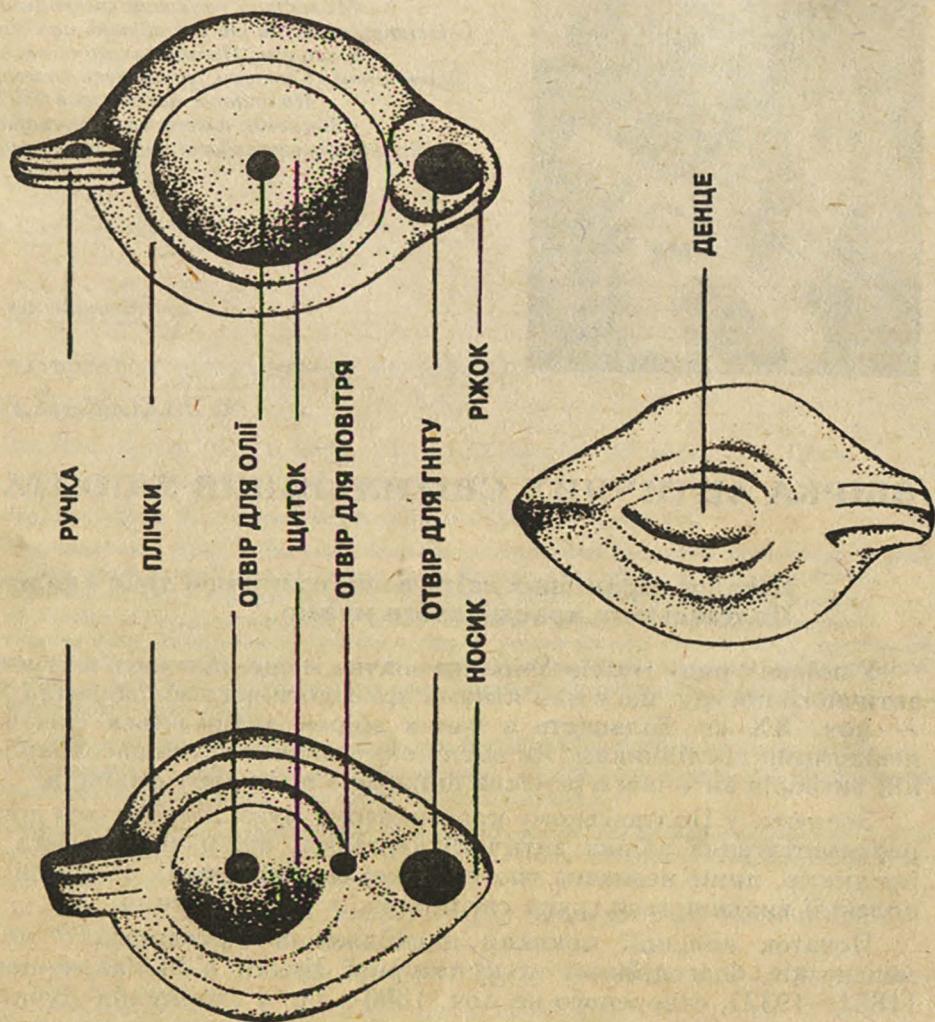
**Каталог керамічних світильників античної доби з колекції
Полтавського краєзнавчого музею.**

У збірках ряду музеїв України значне місце належить колекціям античного посуду, що є пам'ятками археологічного збиральцтва XIX — поч. ХХ ст. Більшість з таких збірок залишається фактично невідомими дослідникам. Як наслідок — значна група високохудожніх витворів античного ремесла випадає з поля зору фахівців.

Зокрема, у Полтавському краєзнавчому музеї зберігається досить репрезентативна збірка античної кераміки, що налічує понад 250 предметів, лише незначна частина якої опублікована¹. У складі цієї колекції вирізняється група світильників — 29 одиниць.

Початок колекції поклали надходження Круглицького музею меценатки, благодійниці та культурної діячки К.М.Скаржинської (1854—1932), створеного на поч. 1880-х рр. у маєтку під Лубнами. Основу збірки складали дари та придбання власниці музею у київського археолога, антиквара та нумізмата К.В.Болсуновського, керченського торгівця старожитностями Я.Р.Запорожського, подарунки дворян Лубенського повіту. Джерелом надходжень колекції світильників цього приватного музею були переважно грабіжницькі

Мал. 1. Термінологія до опису світильників.

розкопки та збори у Криму і Північно-Західному Причорномор'ї². У 1906 р. збірки музею К.М.Скаржинської були передані до Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства³.

Ще одним збирачем античних пам'яток був полтавський меценат, колекціонер, полковник П.П.Бобровський (1860–1944). Протягом 1903–1915 рр. він подарував музею рідного міста значні археологічні та історико-народознавчі збірки⁴, у складі яких було більше двох десятків світильників. Вони походили з округи Ольвії, Херсонеської хори та Керченського півострова, материкової Греції, Нижнього Єгипту. Кілька виробів коптського часу з Фаюмського оазису вже оприлюднені друком⁵.

Надходження до збірки траплялися епізодично і пізніше. В 1919 р. до музею потрапила частина колекції абазівської просвітітвої діячки Олександри Ілавайської⁶, серед якої було кілька світильників. Два вироби надійшли до музею у складі довоєнних депаспортизованих матеріалів з розкопок в Ольвії Б.В.Фармаковського (1870–1928)⁷; вони були передані сучасним Національним музеєм історії України в 1956, 1958 рр.⁸

Нещодавно збірку доповнив оригінальний світильник пізньоримської доби, що трапився на поселенні першої половини I тис. н.е. посеред с.В'язівок у Нижньому Посуллі під час розвідки полтавському археологу І. М. Кулатовій⁹.

Публікований каталог^{*} оснований на слідуючій загальноприйнятій періодизації розвитку античної культури: VII–VI ст. до н.е. – епоха архаїки; V – кін. IV ст. до н.е. – класика; кін. IV – I ст. до н.е. – еллінізм (кін. IV – поч. III ст. до н.е. – виникнення; III – поч. II ст. до н.е. – розквіт; II – I ст. до н.е. – занепад); кін. I ст. до н.е. – поч. I ст. н.е. – ранньоримський період; поч. I ст. н.е. – перша половина III ст. н.е. – римський час; друга половина III – V ст. н.е. – пізньоримський період; V–VII ст. н.е. – ранньовізантійський період.

Типологія і термінологія опису античних світильників подана за роботами Т.М.Арсеньєвої¹⁰ та Г.Кузманова¹¹ (мал. 1).

* Висловлюю щиру вдячність В.В.Крапівній та О.Б.Супруненку, завдяки консультаціям яких ця робота побачила світ. Фотографії світильників виконані М.О.Радченком та О.Б.Супруненком; надання виробів для опрацювання здійснене хранителем археологічної колекції Полтавського краєзнавчого музею Л.М.Луговою та О.М.Ткаченком.

ПРИМІТКИ

1. Супруненко А.Б. Античная керамика в собрании Полтавского краеведческого музея: Каталог выставки. — Полтава, 1987. — 30 с.: ил.
2. Супруненко О.Б. Археологічне зібрання К.М.Скаржинської. // Археологія. — 1990. — № 4. — С.101—103, 106.
3. Риженко Я. ПДМ: Історичний огляд. //36., присвяч. 35-річчю Музею. — Полтава, 1928. — Т.1. — С.7—8.
4. Супруненко О.Б. Зібрання П.П. Бобровського. // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції. — Полтава, 1991. — С.31—39.
5. [Супруненко О.Б.] Світильник (коптського часу). // ПАЗ. — Полтава: Голов. літератор, 1993. — Число 1. — С.29: іл; див. також розд. «Наш каталог» цього числа збірника!
6. Супруненко А.Б. Античная керамика в собрании Полтавского краеведческого музея: Каталог выставки. — Полтава, 1987. — С.3.
7. Фармаковская Т.И. Борис Владимирович Фармаковский. — К.: Наук. думка, 1988. — С.186—190.
8. Акт ПКМ № 984 від 17.02.56 р., акт № 1672 від 11.02.58 р.
9. Кулатова I.М. Світильник з с. В'язівка // АЗПКМ. — Полтава, 1992. — С.144—145.
10. Арсеньєва Т.М. Светильники Танаиса. — М.: Наука, 1988. — 144 с.: ил.
11. Кузманов Г. Антични лампи. — София: Изд-во БАН, 1992. — 171 с.

Каталог*

1. Світильник одноріжковий. Глина світло-оранжева. Довж. 5,3; в. 2,0; дм. тул. 5,3. Збереж.: незначні сколи поверхні.

Світильник виготовлений на гончарному кругу, має відкрите вмістище. Форма кругла (типу плошки). Один край сплюснутий і загострений для розміщення гніту. Дноце кругле (дм. 3,4).

М.зн.: околиці м. Миколаїва Херсонської губернії, 1880-ті рр.

Надх.: до ПКМ у 1906 р. від К.М.Скаржинської.

Дат.: VI—V ст. до н.е.

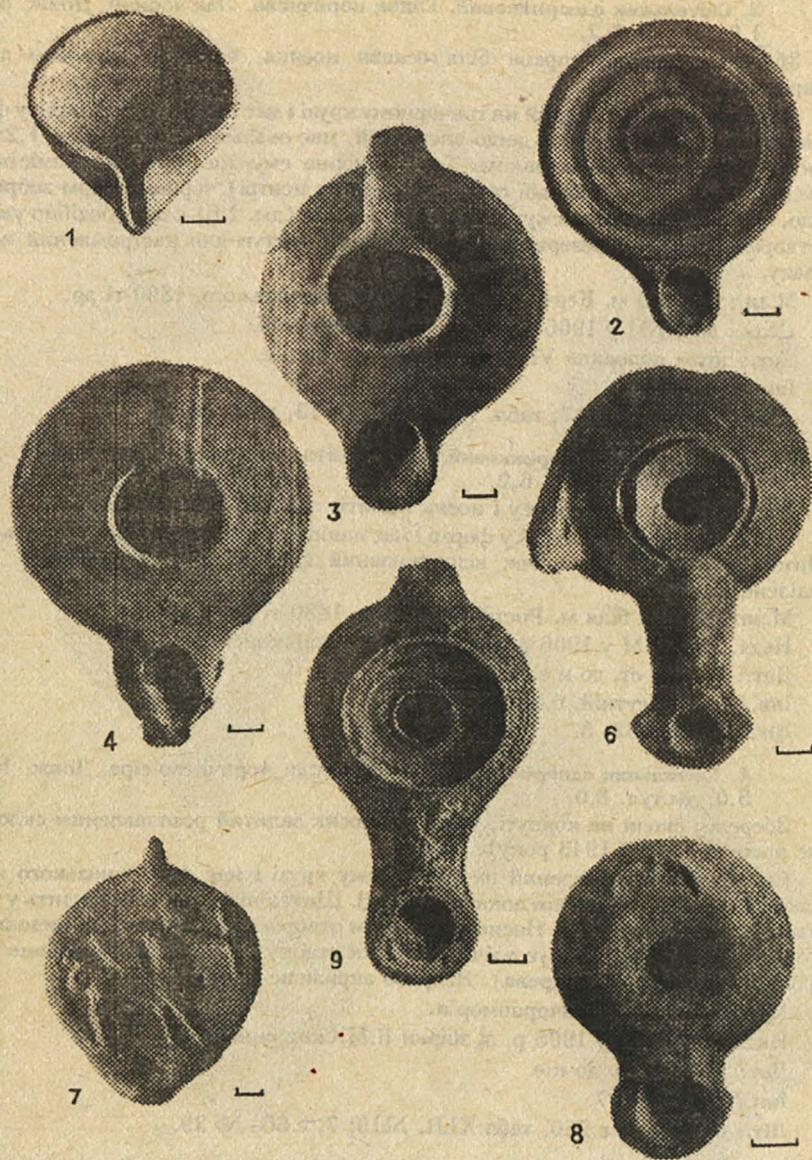
Інв.№ A. 92/207.

Літ.: под. — 2, табл. LL, № 535; 16, с.2, мал.1.

* Ан. — аналогічний, аналогія; б.і.н. — без інвентарного номеру; в. — висота; дат. — датування; дм.тул. — діаметр тулуба; дм.отв. — діаметр отвору; довж. — довжина; збереж. — стан збереження; інв.№ — інвентарний номер; літ. — література; м.зн. — місце знахідки; мал. — малюнок; надх. — надходження; под. — подібний; розм. — розміри; табл. — таблиця.

Розміри світильників подані в сантиметрах. Нумерація фото і малюнків відповідає номерам предметів у каталозі (мал.2—7).

Мал.2. Античні світильники (ПКМ).

2. Світильник одноріжковий. Глина коричнева. Лак чорний. Довж. 8,8; в. 1,9; дм.тул. 6,2.

Збереж.: тріщина справа біля основи носика, частково втрачено лакове покріття.

Світильник виготовлений на гончарному кругу і має характерну відкриту форму вмістилиця для олії. Ріжок дещо висунутий, має овальний отвір (розм. 1,2x1,7). Носик виділений чорним лаком. Така ж чорна смужка прикрашає вмістилице (дм.отв. 4,3). З внутрішньої сторони денця (у центрі) чорним лаком зображене коло, обмежене такою ж смужкою. Кругле денце (дм. 2,6) конусоподібно увігнуте і утворює всередині резервуару конусовидний виступ для настремлення на підставку.

М.зн.: околиці м. Керчі, знахідка Я.Р.Запорожського, 1890-ті рр.

Надх.: до ПКМ у 1906 р. від К.М.Скаржинської.

Дат.: друга половина VI — початок V ст. до н.е.

Інв.№ A. 92.

Літ.: под. — 1, с.227, табл. XIX, № 250; 13, р.31, № 76.

3. Світильник одноріжковий. Глина світло-коричнева. Лак чорний. Довж. 5,4; в. 2,0; дм.тул. 6,0.

Збереж.: частина корпусу і носик відбиті, лаковий покрив зберігся.

Світильник виготовлений у формі і має напівзакрите вмістилице (дм.отв. 2,0). Щиток увігнутий, від плічок відокремлений вірзною кільцевою лінією. Денце виділене (дм. 3,6).

М.зн.: Курган біля м. Ростова-на-Дону, 1880-ті рр.

Надх.: до ПКМ у 1906 р. зі збірки К.М.Скаржинської.

Дат.: IV—III ст. до н.е.

Інв.№ — відсутній, б.і.н.

Літ.: 17, № 333, 3.

4. Світильник одноріжковий. Глина світла, коричнево-сіра. Довж. 10,8; в. 5,0; дм.тул. 8,0.

Збереж.: сколи на корпусі, тріщини, носик залитий розплавленим склом (під час пожежі в музеї 1943 року).

Світильник виготовлений на гончарному кругу і має форму низького глека з відкритою шийкою. Плічки покаті й широкі. Щиток піднятий і переходить у бортик отвору для олії (дм. 2,7). Носик з овальним отвором (розм. 1,5x2,1) видовжений. Ручка вертикальна, з'єднує плічки і бортик отвору для олії; профільована однією прокресленою лінією (справа). Яскраво виражене денце відсутнє.

М.зн.: Північне Причорномор'я.

Надх.: до ПКМ у 1906 р. зі збірки К.М.Скаржинської.

Дат.: IV—III ст. до н.е.

Інв.№ A. 92/407.

Літ.: под. — 1, с.250, табл.XLII, №10; 7, с.66, № 39.

5. Світильник одноріжковий. Глина світло-коричнева. Довж. 9,9; в. 4,0; дм.тул. 7,4.

Збереж.: сколи на корпусі, наліт кіптяви.

Мал. 3. Світильники римського часу (ПКМ).

Світильник виготовлений на гончарному крузі і має форму низького глека з відкритою цінною. Високі плічки переходятя у вертикальний бортик, який обмежує отвір для заливання олії (дм. 3,1). Бортик і плічки з'єднані вертикальною плоскою ручкою. Носик видовжений. Отвір для гніту овальний (розм. 1,8x2,2). Денце не виділене.

М.зн.: Ольвія, територія міста, 1890-ті рр.

Надх.: до ПКМ у 1906 р. від П.П.Бобровського.

Дат.: IV—III ст. до н.е.

Інв. № А. 93/409.

Літ.: ан. — 7, с.66, № 39.

6. Світильник одноріжковий. Глина чевоно-коричнева. Лак чорний з коричневим відливом, матовий. Довж. 10,6; в. 3,1; дм. тул. 6,2.

Збереж.: перебої лаку, сколи по ребру.

Світильник виготовлений у формі і має закритий круглий щиток, дещо увігнутий посередині, з отвором для олії (дм. 1,0), покаті плічки і невелике плоске денце круглої форми (дм. 3,2). Щиток відокремлений від плічок врізною кільцею лінією. Зліва на корпусі розташована крилоподібна ручка, яка має в основі з лицової сторони заглиблення. Ріжок довгастий, завершується розтрубом, який має вугласту з боків і закруглену на кінці форму з отвором (дм. 1,2) для гніту.

М.зн.: Нижній Єгипет. Придбаний П.П.Бобровським у 1890-х рр. в Каїрі.

Надх.: до ПКМ у 1912 р. від П.П.Бобровського.

Дат.: III—I ст. до н.е.

Інв. № А.149/86.

Літ.: опубл. — 12, с.33, 34, № 48; под. — 2, табл. X, № 121; 6, с.15, мал.1, №№ 4, 5; 7, с.66, № 38..

7. Світильник одноріжковий. Глина світло-коричнева, вкрита світлим ангобом. Довж. 9,4; в. 3,1, дм. тул. 7,1.

Збереж.: втрачений ангоб довкола з'єднання щитка з плічками, тріщини.

Світильник виготовлений у формі і має закритий резервуар. Щиток плоский, закриває всю лицеву сторону, прикрашений рельєфним зображенням крилатого кентавра, який стріляє з лука. Вправо від центру зміщений невеликий круглий (дм. 0,3) отвір для олії. Ріжок дуже маленький, від щитка відокремлений рельєфною смужкою. Отвір носика невизначеної форми, що нагадує загострений з двох кінців овал. Денце кругле (дм. 4,4) має заглиблений відбиток тавра з монограмою: зверху «OAM», нижче ліворуч «P», в центрі — стилізоване зображення колосу, праворуч «A». Ручка невелика вертикальна, сплюснута.

М.зн.: Крим, імовірно, м.Керч. Зі збірки Ф.Ізмайлова. 1880-ті рр.

Надх.: до ПКМ у 1906 р. від К.М.Скаржинської.

Дат.: I—III ст. н.е.

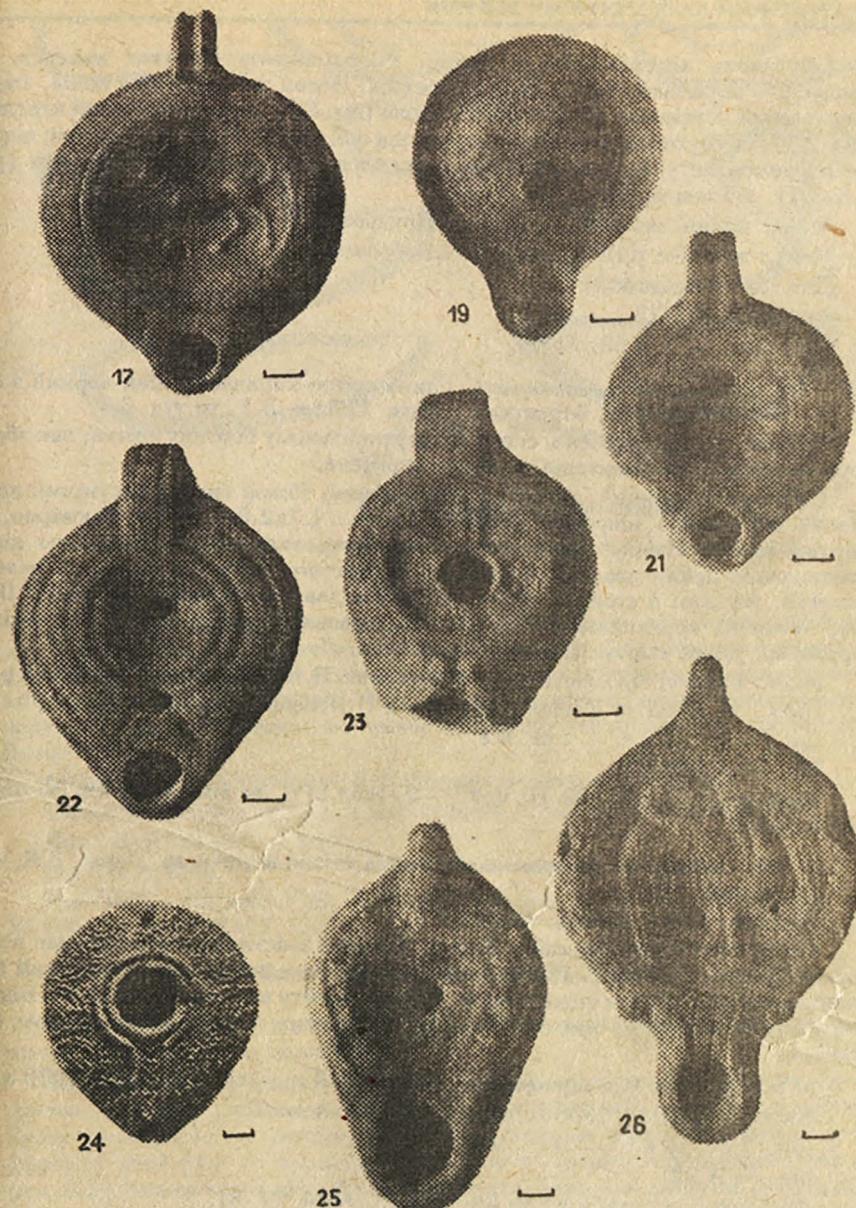
Інв. № А.92/206.

Літ.: под. за формою — 7, № 397.

8. Світильник одноріжковий. Глина світла, сіро-коричнева. Лак чорний з коричневим відтінком. Довж. 6,7; в. 2,4; дм. тул.4,7.

Збереж.: ручка відбита, подряпини, сколи, лак майже весь втрачений.

Мал.4. Світильники римського та ранньообізантійського часу (ПКМ).

Світильник виготовлений у формі. Ріжок значно виступає наперед, біля корпусу — звужений, далі — розширяється. Носик загострений з боків, спереду закруглений. Отвір має форму врізного кола (дм. 1,3). Щиток закритий невеликий (дм. 2,2), увігнутий всередину до отвору для олії (дм. 0,8). Плічки високі, округлі. Денце виконане у вигляді пельюстки, окресленої двома врізними лініями (розм. 2,6x3,2), які повторюють його форму.

М.зн.: Афіни, некрополь, 1885 р. Придбаний П.П.Бобровським.

Надх.: до ПКМ у 1908 р. від П.П.Бобровського.

Дат.: II—I ст. до н.е.

Інв. № A.92/413.

Літ.: под. — 7, с.69, № 60.

9. Світильник одноріжковий. Глина світло-коричнева. Лак чорний з оливковим відтінком, бліскучий. Довж. 12,1; в. 3,1; дм. тул. 6,3.

Збереж.: ручка втрачена, сколи на вертикальному бортику щитка, лак зберігся фрагментарно, орнаментація частково втрачена.

Світильник великий, виготовлений у формі. Ріжок сильно висунутий вперед. Носик округлий з широким отвором (розм.: 1,7x2,0). Ручка, ймовірно, була вертикальною. Плічки мають сліди рельєфних виступів — подвійним кільцем розташовані дрібні овальні «перлинки» зернистого типу. На ріжку — рельєфна розетка, від якої в сторону щитка відходять два стилізованих листочків. Щиток має високий вертикальний бортік. Центральний отвір (дм. 1,3) виділений пружкою. Денце плоске (дм. 4,0) з графіті: «Л.».

М.зн.: Єгипет, м.Олександрія. Придбаний П.П.Бобровським у 1890-х рр.

Надх.: до ПКМ не пізніше 1912 р. від П.П.Бобровського.

Дат.: II ст. до н.е. — I ст. н.е.

Інв. № A.149/87.

Літ.: ан. — 7, с.66, № 41; под. — 2, табл.LIV, № 563; 13, р.49, № 659; 14, р.44, G.133.

10. Світильник одноріжковий. Глина світло-коричнева. Довж. 8,6; в. 3,7; дм. тул. 5,1.

Збереж.: ручка відбита, тріщини.

Світильник виготовлений у формі. Закрите вмістилище для олії має відносно великий (дм. 1,7) отвір. Плічки переходят у невеликий пружкоподібний бортік навколо отвору. Ріжок видовжений. Отвір для гніту відкритий (дм. 1,5). Від ріжка на плічках зображені три стилізованих пальмових листка, розташованих симетрично.

М.зн.: Північне Причорномор'я, Таманський півострів. Знахідка 1890-х рр.

Надх.: до ПКМ у 1906 р. від К.М.Скаржинської.

Дат.: I ст. до н.е. — II ст. н.е.

Інв. № A.92.

Літ.: под. — 2, табл.V, № 60; 7, с.73, №№ 79, 81.

11. Світильник одноріжковий. Глина світло-коричнева. Довж. 10,4; в. 2,7; дм. тул. 5,0.

Збереж.: ручка відбита, сколи, подряпини.

Мал.5. Профілі перепилену світильників (№№ 1—9 каталога).

Світильник крупний, виготовлений у формі. Ріжок сильно видовжений наперед. Носик трикутної форми з круглим отвором (дм. 1,0). Ріжок і суміжні частини плічок вкриті орнаментом: ріжок підкреслений двома врізними лініями, між якими зображене стилізований колос. Плічки відокремлені від щитка невисоким пружко-подібним бортиком, таким же чином виділений і отвір для олії (розм.: 1,1x1,3). Денце плоске.

М.зн.: Ольвія, з розкопок Б.В.Фармаковського, 1920-ті рр.

Надх.: до ПКМ у 1956 р. з Державного Історичного музею УРСР.

Дат.: II ст. до н.е. — I ст. н.е.

Інв. № А.1380.

Літ.: под. — 2, табл.VIII, № 92; 6, с.15, мал.2, № 4; 7, с.66, № 42; 13, р.49, № 666; 14, р.44, ф.102, Г.134.

12. Світильник однорічковий. Глина світло-сіра. Довж. 11,0; в. 4,5; дм. тул. 6,5.

Збереж.: тріщини, незначний скол, ліва сторона щитка вкрита темно-сірими плямами пізнішого походження.

Світильник виготовлений у формі. Вмістилище закрите. Щиток окреслений трьома врізними лініями та, увігнутий; прикрашений рельєфним зображенням Ерота (в анфас), що спирається лівою рукою на стовп. У правиці він тримає факел, у лівій руці — дві флейти. Від центру праворуч зміщений отвір для олії (дм. 0,5). Ріжок має з обох боків напівкруглі рельєфні виступи. Носик піднятий, отвір для гніту овальний (розм. 1,1x1,7). Ручка петлеподібна, фігурна — у вигляді листа аканфа. Лінії на ручці і навколо щитка доведені від руки. Денце яйцеподібної в плані форми, каннільоване кільцевою лінією (розм. 2,2x2,7).

М.зн.: Нижнє Подніпров'я, Ольвійська округа. Після 1896 р.

Надх.: до ПКМ у 1906 р. від К.М.Скаржинської.

Дат.: I ст. н.е.

Інв. № A.92/208.

Літ.: под. — 2, табл.XII, № 140; металева ручка — 7, с.141, № 415а.

13. Світильник одноріжковий. Глина жовто-коричнева. Лак чорний з коричневим слабим блиском. Довж. 9,5; в. 5,0; дм. тул. 6,5.

Збереж.: сколи, носик відбитий і доклеїний, втрачений фрагмент, лак зберігся тільки з лицьової сторони, подряпини.

Світильник виготовлений у формі і має закритий, дещоувігнутий щиток. Форма центрального твору овальна (розм. 1,6x1,9), з обломаними краями. Щиток прикрашений чотирма рельєфними борозенками. Світильник на кільцевому денці-піддоні (дм. 3,0).

М.зн.: Нижній Єгипет. Приобраний П.П.Бобровським у 1890-х рр.

Надх.: до ПКМ до 1908 р. від П.П.Бобровського.

Дат.: I—II ст. н.е.

Інв. № A.92/139.

Літ.: под. — 4, с.115, мал.7, №№ 7, 10; 7, с.73, № 81 (з іншою ручкою).

14. Світильник одноріжковий. Глина світло-коричнева. Лак коричневий. Довж. 7,2; в. 2,4; дм. тул. 5,2.

Збереж.: лак втрачений, рельєфне зображення потертє.

Світильник виготовлений у формі. Щиток закритий, увігнутий, від пілочок відокремлений невисоким пружкогодібним виступом кільцевої форми. Прикрашений нечітким рельєфним зображенням тварини (віслюка). Отвір для олії круглий (дм. 0,6), зміщений вліво. Ріжок невеликий. Отвір для гніту круглий (дм. 0,8). Денце відмічене поглиблінням по центру, можливо, для підставки.

М.зн.: Пониззя Дону (?). Поч. 1890-х рр.

Надх.: до ПКМ у 1906 р. від К.М.Скаржинської.

Дат.: II—III ст. н.е.

Інв. № A.92/209.

Літ.: под. — 2, табл.XXXV, № 339; табл.XXXVI, № 353; 17, № 333, 2.

15. Світильник одноріжковий. Глина оранжева, лак — коричневий. Довж. 6,5; в. 3,2; дм. тул. 5,0.

Збереж.: Сколи, відшарування глини, лак зберігся тільки на щитку.

Світильник виготовлений у формі. Пілочки покаті. Щиток закритий, увігнутий і окреслений двома врізними лініями. На ньому — рельєфне зображення стилізованого виноградного грона. Отвір для олії овальний (розм. 0,5x0,8). Ріжок маленький, округлий з овальним отвором (розм. 0,8x1,1). Денце нестійке.

М.зн.: околиці м. Ростова-на-Дону. З пограбованого кургану. Кін. 1880-х рр.

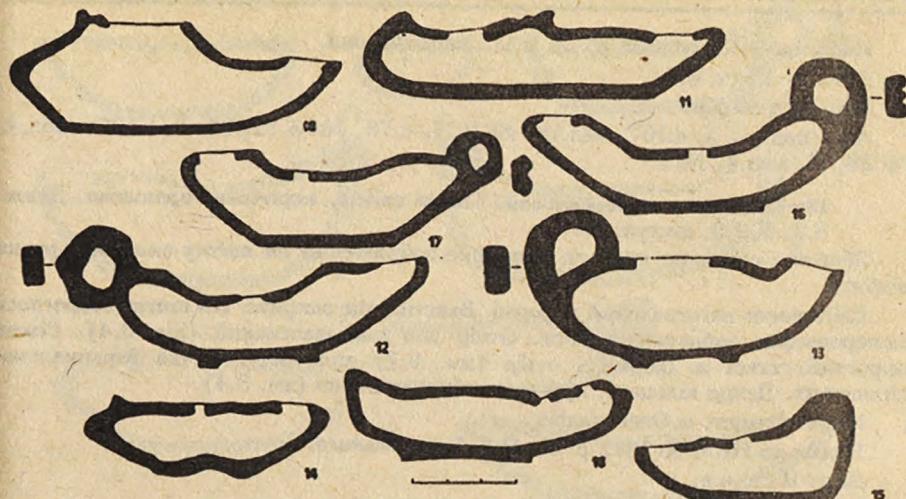
Надх.: до ПКМ у 1906 р. від К.М.Скаржинської.

Дат.: I—II ст. н.е.

Інв. № A.92/412.

Літ.: под. — 2, табл.XL, №№ 425, 426; 7, с.87, № 163; 15, р.6, № 144; 17, № 333, 6.

Мал.6. Профілі перетину світильників (№№ 10—18).

16. Світильник одноріжковий. Глина світло-оранжева. Лак червоний, матовий. Довж. 10,0; в. 4,8; дм. тул. 6,9.

Збереж.: лак на трьох чвертях поверхні втрачений, відшарування глини, висоли.

Світильник виготовлений у формі. Вмістилище закрите. Щиток з отвором у центрі (дм. 0,5) ввігнутий і окреслений двома кільцевими лініями. Плічки невеликі, покаті. Маленький серцеподібний ріжок з отвором для гніту (дм. 1,0). Ручка вертикальна, кільцева з отвором (дм. 1,0) у центрі. Денце кругле (дм. 3,4), окреслене врізною лінією.

М.зн.: Північне Причорномор'я.

Надх.: до ПКМ у 1906 р. від К.М.Скаржинської.

Дат.: друга четверть I — III ст. н.е.

Інв. № А.92/432.

Літ.: ан. — 7, с.82, № 133; под. — 2, табл. XXXVII, № 380; 6, с.33, мал.17, № 2, с.41, мал.22, № 4; 8, с.102, табл.6, № 43.

17. Світильник одноріжковий. Глина світло-коричнева. Лак коричневий, місцями оранжевий. Довж. 9,4; в. 3,4; дм. тул. 6,7.

Збереж.: втрати лаку, значний скол, ручка доклесена.

Світильник виготовлений у формі. Щиток закритий, увігнутий і має невеликий отвір (дм. 0,6) для олії. Щиток прикрашений профільним зображенням Козерога (астральний символ бика) вправо, а також окреслений двома врізними лініями кільцевої форми. Ріжок округлий з отвором (дм. 1,3) для гніту. Денце кругле (дм. 3,7). Ручка петлеподібна з жолобком посередині, прикріплена після формування.

М.зн.: Крим, Херсонес (?) 1890-ті рр.

Надх.: до ПКМ у 1906 р. від К.М. Скаржинської.

Дат.: I—III ст. н.е.

Інв. № A.92/406.

Літ.: под. — 5, с.107, мал.16, № 2; 7, с.76, №№ 91, 92; 8, с.100, табл.4, № 26; 11, мал.4, № 2.

18. Світильник одноріжковий. Глина світла, коричнево-оранжева. Довж. 8,2; в. 2,9; дм.тул. 6,9.

Збереж.: сколи на корпусі, рельєфне зображення на щитку знищене, ручка відбитка.

Світильник виготовлений у формі. Вмістилище закрите. На щитку збереглося малорельєфне зображення ноги. Отвір для олії маленький (дм. 0,4). Ріжок округлий, такої ж форми і отвір (дм. 0,7) для гніту. Ручка вертикальна, сплюснута. Денце кільцеве, кругле, слабковиражене (дм. 3,4).

М.зн.: Єгипет, м.Олександрія.

Надх.: до ПКМ до 1912 р. від П.П.Бобровського.

Дат.: II ст. н.е.

Інв. № A.149.

19. Світильник одноріжковий. Глина коричнева. Довж. 7,7; в. 2,5; дм.тул. 5,9.

Збереж.: зображення на щитку потерте, скол на носику, вивітрена поверхня, лак втрачений.

Світильник виготовлений у формі. Вмістилище закрите. Плічки: зліва — округлі, справа — покаті. На великому заглибленному щитку рельєфне зображення коня, що рухається вправо. Отвір для олії, зміщений до носика, маленький (дм. 0,5). Від плічок щиток відокремлений двома прокресленими колами. Ріжок видовжений, округлий. З'єднання плічок з ріжком прикрашено волютами.

М.зн.: Єгипет, м.Олександрія (?).

Надх.: до ПКМ до 1912 р. від П.П.Бобровського.

Дат.: перша четверть I — середина II ст. н.е.

Інв. № A.149.

Літ.: под. — 2, табл.XIX, № 206; 7, с.70, № 61; 9, с.80, № 1; 14, pl.44, G.154.

20. Світильник одноріжковий. Глина червоно-коричнева. Довж. 4,1; в. 1,9; дм.тул. 2,5.

Збереж.: сколи на носику ріжка.

Мініатюрний світильник, виготовлений у формі. Робота недбала. Орнамент не чіткий: дві пари подвійних ліній на плічках. Центральний отвір (дм. 0,8) обмежений пружкою. Ріжок видовжений, має несиметричний овальний носик з отвором для гніту (дм. 0,8). Денце яйцеподібної форми, незначно заглиблене у корпус.

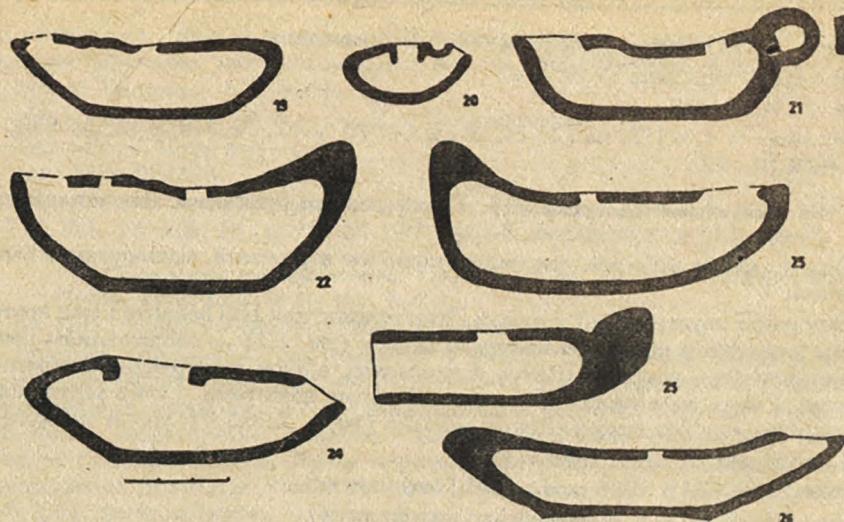
М.зн.: Херсонес. Кінець 1880-х рр.

Надх.: до ПКМ у 1906 р. від К.М. Скаржинської.

Дат.: II—III ст. н.е.

Інв. № A.149/90.

Мал.7. Профілі перетину світильників (№№ 19—26).

21. Світильник одноріжковий. Глина червоно-коричнева. Лак оранжевий. Довж. 8,2; в. 3,2; дм. тул. 5,6.

Збереж.: лак частково втрачений, сколи глини на корпусі.

Світильник виготовлений у формі. Плічки покаті, вузькі. Щиток закритий, увігнутий, відокремлений від плічок двома врізними лініями і прикрашений зображенням раковини. Отвір для олії (дм. 0,5) зміщений вгору. Носик ріжка округлий. Отвір для гніту овальний (розм. 1,0x1,2). Ручка вертикальна, петле-подібна, жолобчаста, прикріплена після формовки.

М.зн.: Ольвія. Розкопки Б.В.Фармаковського. 1920-ті рр.

Надх.: до ПКМ у 1956 р. з Державного історичного музею УРСР.

Дат.: I—III ст. н.е.

Інв. № А.1633.

Літ.: под. — 7, с.86, №№ 159, 160; 8, с.102, табл.6, № 50.

22. Світильник одноріжковий. Глина сіра. Довж. 10,0; в. 4,7; дм. тул. 7,4.

Збереж.: незначні тріщини.

Світильник виготовлений у формі, масивний. На закритому щитку два отвори — більший (дм. 0,5) для олії, розташований в центрі, менший — для повітря — близче до носика (дм. 0,3). Щиток прикрашений трьома кільцевими лініями. Ріжка немає. Невеликий носик органічно поєднаний з тулубом, має отвір для гніту (дм. 1,3). Ручка масивна, суцільна від щитка до денця: прикрашена двома прокресленими лініями з лицьової сторони і двома — зі зворотньої. Форма денця пелосткоподібна, окреслена двома лініями, середина — випукла.

М.зн.: м.Афіни, околиці Афінського акрополю. Знайдений під час розкопок некрополю 1883 р. Приобраний П.П.Бобровським у 1885 рр.

Надх.: до ПКМ після 1894 р. від П.П.Бобровського.

Дат.: III — середина IV ст. н.е.

Інв. № A.92/433.

Літ.: под. — 4, с.112, мал.4; 14, р.45, 64; 15, р.17, № 770, р.18, № 830, 16, с.24, №№ 61, 62.

23. Світильник одноріжковий. Глина рожево-оранжева. Лак коричневий. Довж. 8,0; в. 3,0; дм.тул. 5,5.

Збереж.: носик відбитий, лак майже повністю втрачений, відшарування глини, подряпини.

Світильник виготовлений у формі. Вмістилице для олії закрите і має круглий щиток з рельєфним відтиском навколо отвору (дм. 1,1) — зображенням шестикинечної подвійної розетки. Щиток від покатих плілок відокремлений круговою пружкою. Ріжок маленький, прикрашений двома волютами. Ручка вертикальна, петлеподібна, але без отвору. Денце овальне (розм. 2,3x3,0), трохи увігнуте.

М.зн.: Крим, м.Керч, 1880-ті рр.

Надх.: до ПКМ у 1906 р. від К.М.Скаржинської.

Дат.: IV—V ст. н.е. Малоазійське виробництво.

Інв. № A.92/410.

Літ.: ан. — 7, с.116, № 287; под. — 3, с.187, мал.5, № 3; 4, с.115, мал.7, № 8.

24. Світильник одноріжковий. Глина світло-коричнева. Довж. 9,5; в. 3,1; дм.тул. 7,6.

Збереж.: сколи глини на денці, плічках, пружкових лініях.

Світильник виготовлений у формі. Корпус округлий, з однієї сторони загострений — тут розташований отвір для гніту (розм. 0,5x0,7). Щиток закритий. Отвір для олії (дм. 2,2) обмежений пружкою. Щиток фактично відсутній. Його умовно замінюю ще одна пружкоподібна лінія у формі незамкнутого кільця, яка переходить у дві паралельні лінії, що ведуть до носика; простір між ними прикрашений геометричним візерунком (трикутники вершинами донизу). Решта площин — це багато орнаментовані плічки. В одинадцяти напівколах, окреслених подвійними лініями, що звернуті до центру, — зображення стилізованих дерев. Від кожного напівкола відходять променеподібні лінії. Біля отвору для гніту, а також навколо отвору для олії розташовані три пари рельєфних кілець. Денце має форму загостреного з двох кінців овалу (недбалий).

М.зн.: м.Стамбул.

Надх.: до ПКМ не пізніше 1908 р. від П.П.Бобровського.

Дат.: V—VI ст. н.е. Малоазійське виробництво.

Інв. № A.92/210.

25. Світильник одноріжковий. Глина світло-коричнева, місцями оранжева. Довж. 10,4; в. 4,9; дм.тул. 6,3.

Збереж.: значні втрати лаку, носик приkleєний, рельєфні зображення потерті.

Світильник виготовлений у формі, масивний. Вмістилице закрите, з маленьким твором для олії (дм. 0,8) в центрі. Ріжок не виділений, являє собою звуження корпусу, де і знаходиться отвір для гніту (дм. 1,8). Ручка розташована вертикаль-

но, сплюснута. Вмістилище для олії дещо увігнуте і прикрашено рельєфною круговою смужкою, яка складається з восьми напівкулястих «перлин».

М.зн.: Херсонес. Кін. 1880-х рр.

Надх.: до ПКМ у 1906 р. від К.М.Скаржинської.

Дат.: IV—VII ст. н.е.

Інв. № А.92/404.

Літ.: под. — 3, с.187, мал.5, № 6; 4, с.115, мал.7, № 3; 6, с.53, мал.26, № 3; 7, с.123, № 322; 15, пл.38, № 2386; пл.41, № 2591.

26. Світильник одноріжковий. Глина рожева, ангоб — світло-коричневий.

Довж. 11,6; в. 2,7; дм.тул. 6,8.

Збереж.: сколи по ребру, денцю, тріщини.

Великий світильник, виготовлений у формі. Вмістилище закрите. Невеликі пілочки прикрашає кільцева прокреслена лінія, що складається зі з'єднаних між собою дрібних, звернутих до середини, напівкіл. Щиток увігнутий і прикрашений рельєфним зображенням еротичної сцени між Ледою (у профіль вправо) та лебедем (в анфас зліва). Ручка вертикальна, сплюснута. Ріжок видовжений і прикрашений волютами. Носик має овальний (розм. 0,7x1,1) отвір. Денце кругле (дм. 4,0), дещо увігнуте.

М.зн.: Крим. Кін. 1880-х рр.

Надх.: до ПКМ не пізніше 1912 р. від П.П.Бобровського.

Дат.: VI—VII ст. н.е.

Інв. № А.92/414.

Літ.: под. — 7, с.119, №№ 301, 302; ан. сюжет на пізньоелліністичних камеях — 10, с.54, №№ 48, 53.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брашинский И.Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V—III вв. до н.э. — Л.: Наука, 1980. — 268 с.
2. Вальдгауз О. Античные глиняные светильники. Императорский Эрмітаж. — СПб., 1914. — 69 с.+56 табл.
3. Ветштейн Р.И. Местная керамика Ольвии первых веков нашей эры. //Ольвия. — К.: Наукова думка, 1975. — С.164—191.
4. Зубарь В.М., Сорочан С.Б. Новый погребальный комплекс II—IV в. н.э. и экономическое развитие Херсонеса. //Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры. — К.: Наукова думка, 1986. — С.101—129.
5. Кадеев В.И. Очерки истории экономики Херсонеса Таврического в I—IV вв. н.э. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1976. — 164 с.
6. Кадеев В.И., Сорочан С.Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н.э. — V в. н.э.: (на материалах Херсонеса). — Харьков: Вища школа, 1989. — 136 с.
7. Кузманов Г. Антични лампи. — София: Изд-во БАН, 1992. — 171 с.: ил.
8. Левина Э.А. Античные светильники Одесского археологического музея (I—VI вв. н.э.). — Одесса, 1992. — 110 с.: ил.
9. Левина Э.А. Светильники с мифологическими сюжетами из коллекции ОАМ I в. н.э. //Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья. — К.: Наукова думка, 1986. — С.120—123.

10. Неверов О.Л. Античные камни в собрании Эрмитажа: Каталог. — Л.: Искусство, 1988. — 192 с.: ил.
11. Секерская Н.М. Краснолаковая керамика первых веков нашей эры из Никония. // Северное Причерноморье: (материалы по археологии). — К.: Наукова думка, 1984. — С.129 — 135.
12. Супруненко А.Б. Памятники древнеегипетского искусства в собрании Полтавского краеведческого музея: Каталог выставки. — Полтава, 1986. — 64 с.: ил.
13. The Athenenian Agora: Greek lamps and their survivals by Richard Hubbard Howland. // The american school of classical studies at Athens. — Princeton, New Jersey, 1958. — Volume IV. — 310 p.
14. The Athenenian Agora: Pottery of the Roman period chronology by Henry S. Robinson. // The american school of classical studies at Athens. — Princeton, New Jersey, 1959. — 226 p.
15. The Athenenian Agora: Damps of the Roman period first to seventh century after Christ by Judith Reulzweig. // The american school of classical studies at Athens. — Princeton, New Jersey, 1961. — 394 p.
16. Damps From the Athenenian Agora. // American school of classical studies at Athens. — Princeton, New Jersey, 1963. — 32 p.
17. Каталог археологічного відділу Полтавського музею. — Рукопис. // Ф ПКМ. — Т.1.

Zakhozhay G.A.

The Poltavian Collection of Antique and Early Byzantine Lamps

Resum e

The Poltava's museum of local lore include a small collection consisting of 29 antique and Early Byzantine lamps. The collection was begun in the beginning of this century, thanks to gifts to the Poltava's museum from P.P.Bobrovsky, a collector and patron of art, and to those from E.N.Skarzhiskaya's museum in Lubny Town. In 1950s the collection was enlarged through exchange between museums, gifts and archaeological finds on the territory of Ukraine.

The origin of lamps includes the Continental Greece (Athens' Necropolis), the Northern Black Sea Coast (suburbs of Olvia and Khersones, Kerch Peninsula, the Lower Don), Asia Minor, the Lower Egypt. The lamps are dated by the 6th century B.C. — the 7th century A.D.

21.02.94

**ПОВІДОМЛЕННЯ,
ПУБЛІКАЦІЇ,
ЗАМІТКИ**

На звороті:

ГОРЩИК

глекоподібної форми, з широко відігнутими бінцями (край закруглений), округло-біконічним тулубом і плоским денцем. Над перегином бочка горщика прикрашений підковоподібними наліпами. Поверхня з лощенням від чорного до сіро-коричневого кольору.

Вис. 18,2 см; дм.: відєць 14,1 см; шийки 11 см: тулуба 17 см, дна 9,2 см. Верхня частина має дрібні втрести, склеєний.

II—I ст. до н.е. Зарубинецька культура.

Виявлений у похованні 1 кургану б ур. Замкова гора в м. Лубни. Розкопки Ф.І. Камінського, 1882 р. Заходження зі змішаними зарубинецько-сарматськими рисами похованального обряду.

ПКМ, інв. № А.409 (інв. № за Каталогом Лубенського музею К.М. Скаржинської та ПІМ ПГЗ — Е.Ск. № 264). Експонується у відділі археології ПКМ.

Літ.: [Камінський Ф.І.] Описание предметов из археологической коллекции Е.Н. Скаржинской. // Труды VIII АС. — М., 1897. — Т. IV. — С. 239, табл. LXXXI, 51; Рудинський М. Археологічні зборки Полтавського музею. // 36., присвяч. 35-річчю Музею. — Полтава, 1928. — Т. I. — С. 50, табл. V, 17; Махно Є.В. Поховання на Замковій горі в Лубнах: (Розкопки Ф.Камінського 1881 р.). // Археологія. — К., 1965. — Т. XVIII. — С. 185—186, рис., 2; Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Добідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наук. думка, 1982. — С. 24—25, табл. б.1; Федір Камінський (1845—1891): Наукова та епістолярна спадщина. / Укл. Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б. — Полтава, 1992. — С. 74—79, 86—89.

© Публікація Захожай Г.О. фото Супруненка О.Б., 1986.

**Ірина Миколаївна
КУЛАТОВА**

Археолог, зав. відділом Центру охорони та дослідження пам'яток археології Полтавського обласного управління культури. Народилася 1957 р. в с. Грозному. Навчалася у Чечено-Інгушському університеті, закінчила 1983 р. Харківський державний університет. Вивчає пам'ятки доби раннього залізного віку Дніпровського Лісостепового Лівобережжя.

© КУЛАТОВА І.М.

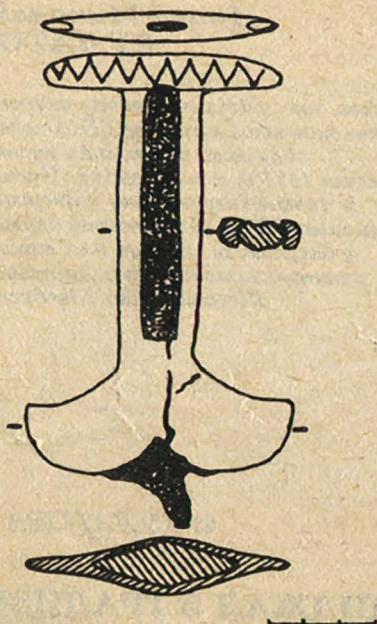
БІМЕТАЛЕВИЙ КИНДЖАЛ З ГРАДИЗЬКА

Про знахідку кинджала періоду скіфської архаїки у Глобинському районі на Полтавщині.

Знахідки біметалевих кинджалів ранньоскіфської доби на Полтавщині майже невідомі. Тому на особливу увагу дослідників заслуговує випадково виявлений в околицях селища Градизьк Глобинського району Полтавської області уламок верхньої частини кинджалу, що трапився у розміві багатошарового поселення доби бронзи – раннього залізного віку¹, а згодом був переданий аматором О.Б. Порубаєм до Кременчуцького історико-краєзнавчого музею². Зразок озброєння є виразною пам'яткою-свідченням участі місцевих племен періоду скіфської архаїки у передньоазіатських походах скіфів.

Збереглося руків'я біметалевого кинджалу. Бронзова літа частина, з добре заполірованими слідами стиків ливарної матриці, включала пряме брусковидне навершя, що в плані мало форму сплющеного овалу, звуженого до країв, трохи розширене до середини підпрямокутне рамкове руків'я, із залишеним по центру прямокутним отвором, верхня частина якого під навершям була скруглена, та метеликоподібне перехрестя, краї якого були звернені загостреними виступами до руків'я (мал.1). Під впливом корозії

Мал. 1. Біметалевий кинджал з
Градизька.
Кр. ІКМ. Бронза, залізо.

було досягнуто, щоб скошені грані черенка міцно заклинилися у бронзовому руків'ї. В свою чергу, частина металу черенка вільно проглядалася крізь отвір держака, і, напевне, у давнину декорувалася шкірою чи цупкою тканиною. Ширина леза складала — до 4,3 см, його товщина — 1,4 см; ширина черенка — 1,3—1,4 см, товщина — 0,7 см. Загальна довжина частини зразка озброєння, що збереглася, становила 14,8 см (мал.1).

Публікований уламок кинджала належить до переходних форм зброї від кіммерійської до архаїчної скіфської доби. Аналогічні вироби віднесені Г.І.Мелюковою до першого відділу в її класифікації мечів та кинжалів³. Наведемо деякі аналогії знахідці, але повної схожості серед них з градизькою ми не матимемо. Це зразки мечів та кинжалів переважно з Кавказу — Тлійського могильника⁴, кургану біля хут. Степового⁵, Мамайки⁶ та ін. Дослідники скіфської зброї датують такі зразки кінцем VIII⁷ — першою половиною — серединою VII ст. до н.е.⁸, пов'язуючи їх появу на Лівобережжі Дніпра з поверненням сюди учасників скіфських вторгнень у Закав-

перехрестя отримало кілька поздовжніх тріщин. Нижче наведемо параметри цих деталей кинджалу: навершя — висота — 1,1 см; ширина — 6,9 см; товщина — 0,9 см; руків'я — висота — 8,7 см; ширина — 2,2 — 2,6 см; товщина — 0,7 см; розміри отвору — 1x7,8 см; перехрестя — висота — 3,3 см; ширина — 7,9 см; товщина — 1,9 см; розміри отвору — 1,4x4,2 см (мал.1).

Навершя кинджалу зберегло сліди орнаментації. Так, на його верхній частині помітні вузькоовальні сплющення по краю навершя та у його центрі, зняті абразивом, а потім зашліфовані. По бічним сторонам навершя гострим інструментом прокреслена тонка зигзагоподібна лінія.

Залізна частина виробу складалася з леза кинджалу ромбічної у перетині форми та черенка, вставленого в бронзову частину рукоятки, які були виготовлені з одного шматка металу. Вправною ковальською обробкою

каззя та Передню Азію⁹, куди разом із скіфами Ішпакая та Партатуа чи войнами Мадія¹⁰ виrushали й вихідці з лісостепових районів межиріччя Сули та Ворскли.

Хоча знахідка трапилася у степовому «коридорі» — Лівобережній Придніпровській терасовій низовині, куди могли потрапити і степові кочівники, все ж слід зупинитися саме на першому припущені про належність кинджалу представникам лісостепового землеробського населення першої половини — середини VII ст. до н.е.

ЛІТЕРАТУРА

- Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки. /Сост. Гороховский Е.Л., Кулатова И.Н. и др. — Полтава, 1985. — С.23, 25, 27.
- Кременчуцький історико-краєзнавчий музей, інв. № А.846.
- Мелюкова А.И. Вооружение скіфов. //САИ. — М.: Наука, 1964. — С.47 — 48.
- Техов Б.В. Тлійский могильник и проблемы хронологии культуры поздней бронзы — раннего железа Центрального Кавказа. //СА. — 1972. — № 3. — С.31.
- Шрамко Б.А. Из истории скіфского вооружения. //Вооружение скіфов и сарматов. — К.: Наук. думка, 1984. — С.30 — 31, рис.4, 5.
- Махортых С.В. Скифы на Северном Кавказе. — К.: Наук. думка, 1991. — С.57, рис.22, 4.
- Шрамко Б.А. Указ. работа. — С.30.
- Махортых С.В. Указ. работа. — С.56 — 57.
- Кулатова І.М. Кобанська скульптурна фігурка з Жовніного. //АЗ ПКМ. Полтава, 1992. Вип 1. — С.105 — 106.
- Мурзин В.Ю. Происхождение скіфов: основные этапы формирования скіфского этноса. — К.: Наук. думка, 1990. — С.37.

Kulatova I.N.

The Bimetal Dagger from Gradizhsk

Resum e

Here is described the fragment of the bimetal dagger, referring to the Early Scythian Time. It was found on the territory of the settlement of the Late Bronze — Early Iron Age, near the modern settlement of Gradizhsk, Globino District, Poltava Region, on the left bank of the Dnipro.

The remained fragment of the dagger is the part of the cast, bronze handle with a straight squared-beam-like hilt, frame-like grip and butterfly-like guard. The handle is connected with remains of an iron blade, 14.8 cm long. This find is analogous to those of Caucasian, referring to the Early Scythian epoch and discovered in the Tliysky burial. The same daggers like that were found in the barrow near the khutors of Stepnay and Marnayki. The dagger is dated by the beginning — the middle of the 7th century B.C.

05.05.92.

**Олена Миколаївна
КУХАРСЬКА**

Археолог, педагог. Народилася 1953 р. у м. Дніпродзержинську. Закінчила історичний факультет Київського державного педагогічного інституту 1975 р.

Працювала в Інституті археології АН України, Київському палаці пionерів. Керівник археолого-етнографічного клубу «Родовід» Київського палацу дітей та юнацтва. Спеціалізується у галузі ранньослов'янської археології.

© КУХАРСКАЯ Е.Н., БИТКОВСКИЙ О.В.

К ВОПРОСУ ОБ ОДНОМ ТИПЕ ПОГРЕБЕНИЙ ЗАРУБИНЕЦКОГО ВРЕМЕНИ

Публикуются результаты исследования кургана с погребением II—I вв. до н.э. у с.Лозинок на Черкащине.

В 1989 г. экспедицией Министерства культуры УССР (начальник — О.В.Битковский) был раскопан небольшой курган, содержащий единственное разрушенное захоронение со смешанными сарматско-зарубинецкими чертами¹. Подобное погребение было раскопано Ф.И.Каминским в 1882 г. в кургане на Замковой горе в г.Лубнах. Это погребение неоднократно описывалось в литературе². Судя по сохранившимся описаниям, погребение реконструируется следующим образом. С уровня древнего горизонта была сооружена простая (без подбоя и катакомбы) погребальная камера, в которой было совершено погребение по обряду трупоположения с северной ориентацией без инвентаря. По прошествии некоторого времени верхняя часть костяка была с ритуальными целями разрушена и вынута из погребальной ямы, для чего была вырыта другая яма, ведущая именно к верхней части костяка. После этого яма была засыпана, а на площадке над погребением был разведен ритуальный костер, в который были положены вынутые из захоронения части

скелета. Тут же была совершена тризна и в потухший костер брошены кости жертвенных животных, поставлен погребальный инвентарь: над плечами покойного — зарубинецкие горшок и миска, над ногами — сарматская лепная курильница, украшенная продольными полосами и наколами. После совершения тризы над захоронением был подсыпан курган. Погребение датируется курильницей II в. до н.э. по аналогиям. Этот сосуд, к сожалению, утрачен, как, возможно, еще одна курильница из этого погребения, которая фигурировала в описаниях таблиц в «Трудах» VIII Археологического съезда³.

Сарматскими чертами памятника являются: подкурганное трупоположение с северной ориентацией в яме, лепная курильница, а также костирище с остатками тризы над погребением. Зарубинецкие же черты — чернолощенные горшок и миска, сожжение останков умершего на погребальном костре. Необычным как для сарматской, так и для зарубинецкой культур является то, что погребение не впущено в более ранний курган, а является центральным и единственным, а также то, что сожжена была только часть костяка и не очищена от костра, а оставлена там же вместе с инвентарем. То есть погребение содержит не только черты двух культур, но и новые, обединяющие их в один обряд.

Сравним это погребение с открытым в 1989 г. в кургане у с. Лозивок Черкасского района Черкасской области.

Курган находился в 2 км к северо-северо-западу от с. Лозивок на песчаной пойменной террасе левого берега р. Вильшанки, у впадения ее в р. Днепр, у правого склона неглубокой балки.

Курган — круглый в плане, диаметром около 40 м и высотой 2,3 м. Северный склон насыпи полого переходил в склон балки. Курган подвергался распашке, поверхность состояла из черного гумусированного песка. Сооружен в один прием над погребением конца I тыс. до н.э., совмещающим черты обряда сарматской и зарубинецкой культур.

Насыпь возведена на древнем дюнном всхолмлении высотой около 1 м, вытянутом по линии СЗ-ЮВ. Края холма были подрезаны для придания насыпи округлой формы. С севера, со стороны балки, насыпь была укреплена слоем очень плотного илистого серого песка. На уплотненном илистом слое, а также на погребенной почве встречены немногочисленные расщепленные в древности кости животных, вероятно, следы тризы.

Основная часть насыпи, кроме подсыпки, выкида и уплотненного слоя, сооружена из однородного черного, иногда сероватого гумусированного песка. Ее современный диаметр 32 м, высота 1,35 м от

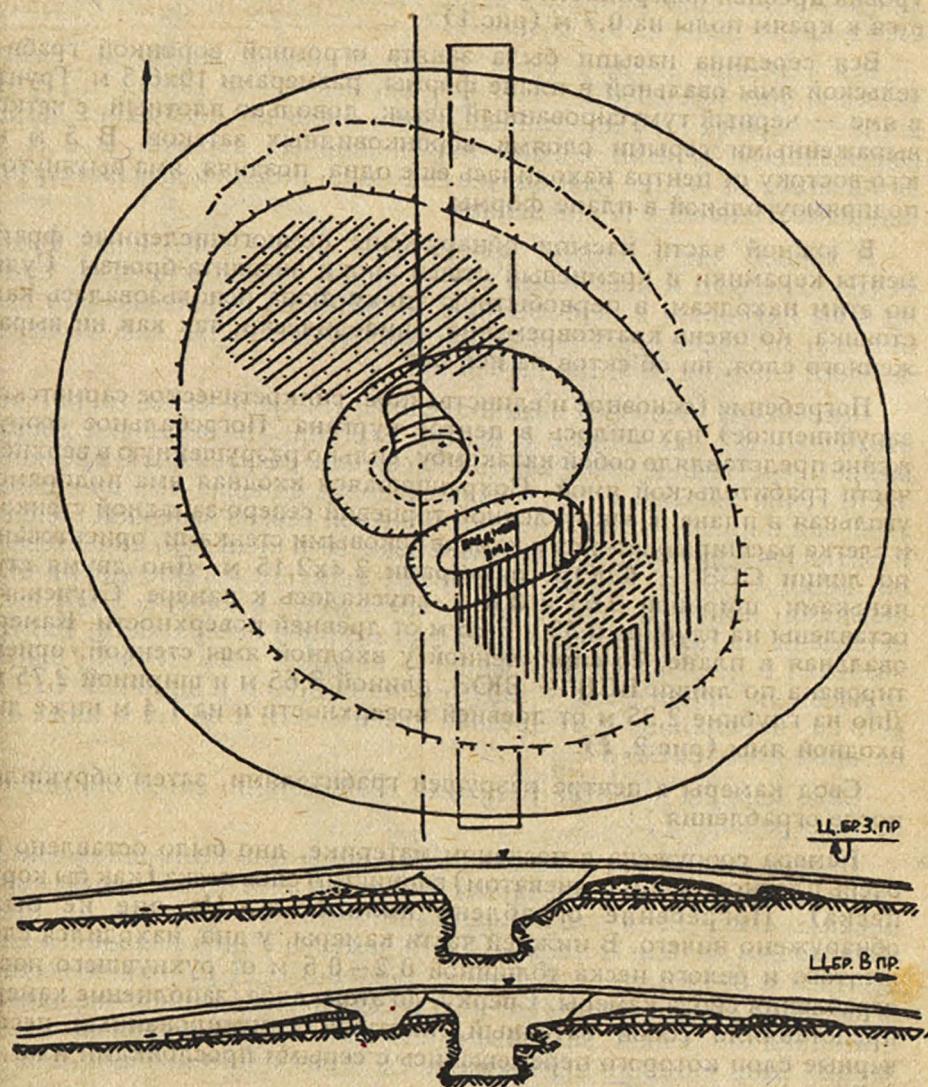

Рис. 1. Лозивок, с. План кургана и профили центральной бровки.

уровня древней поверхности в самой высокой точке. Насыпь опускается к краям полы на 0,7 м (рис.1).

Вся середина насыпи была занята огромной воронкой грабительской ямы овальной в плане формы, размерами 10x6,5 м. Грунт в яме — черный гумусированный песок, довольно плотный, с четко выраженными серыми слоями воронковидных затеков. В 5 м к юго-востоку от центра находилась еще одна, поздняя, яма вытянутоподпрямоугольной в плане формы.

В южной части насыпи обнаружены немногочисленные фрагменты керамики и кремневый отщеп эпохи энеолита-бронзы. Судя по этим находкам, в первобытную эпоху дюна использовалась как стоянка, но очень кратковременно, эпизодически, так как ни выраженного слоя, ни об'ектов на ней нет.

Погребение (основное и единственное, синкretическое сарматско-зарубинецкое) находилось в центре кургана. Погребальное сооружение представляло собой катакомбу, сильно разрушенную в верхней части грабительской ямой. Сохранившаяся входная яма подпрямоугольная в плане, с закругленной торцевой северо-западной стенкой и слегка расширяющимися к камере боковыми стенками, ориентирована по линии ССЗ — ЮЮВ, размерами 2,4x2,15 м. Дно двумя ступеньками, шириной 0,65 и 0,6 м, спускалось к камере. Ступеньки оставлены на глубине 0,55 и 0,95 м от древней поверхности. Камера овальная в плане, со спрямленной у входной ямы стенкой, ориентирована по линии ВСВ — ЗЮЗ, длиной 3,65 м и шириной 2,75 м. Дно на глубине 2,35 м от древней поверхности и на 1,4 м ниже дна входной ямы (рис.2, I).

Свод камеры в центре разрушен грабителями, затем обрушился после ограбления.

Камера сооружена в песчаном материке, дно было оставлено на очень плотном белом (синеватом) глинистом слое песка (как бы корке песка). Погребение ограблено полностью. На дне не было обнаружено ничего. В нижней части камеры, у дна, находился слой желтого и белого песка толщиной 0,2—0,5 м от рухнувшего после ограбления свода камеры. Сверху, до этого слоя, заполнение камеры представляло собой затечный, плотный гумусированный песок, черные слои которого перемешались с серыми прослойками ила.

В затечном заполнении выявлены многочисленные мелкие фрагменты кальцинированных костей. Они встречались с глубины около 0,5 м и до глубины 2 м от древней поверхности, с наибольшей интенсивностью в пределах 1,0—1,5 м, чаще в центре камеры и изредка у стенок.

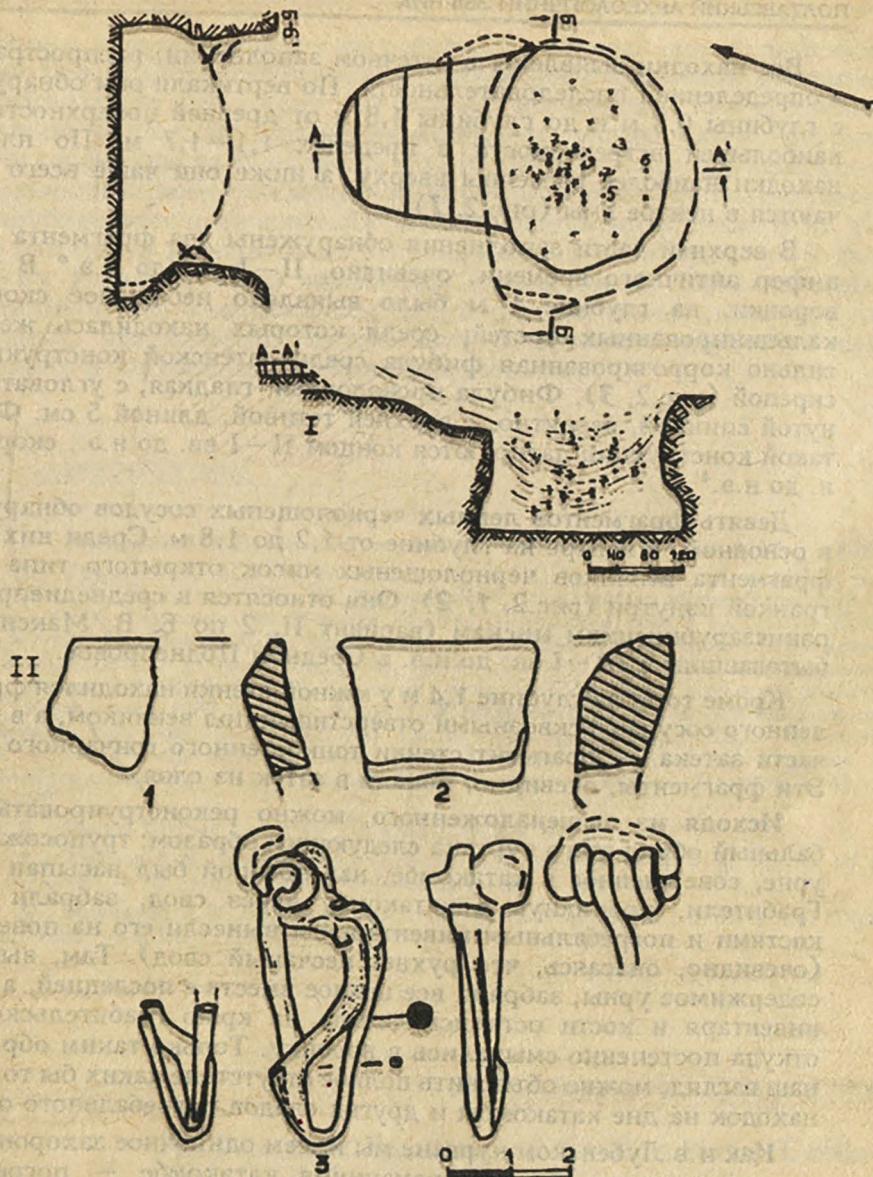

Рис.2. Лозивок, с. I — план потребальской ямы: 1, 3—9 — находки керамики, 2 — фибула, ++ — кальцинированные кости. II — находки из погребения: 1, 2 — фрагменты бенчиков лисок; 3 — железная фибула.

Все находки выявлены в затечном заполнении, распространяясь в определенной последовательности. По вертикали они обнаружены с глубины 0,8 м и до глубины 1,8 м от древней поверхности; при наибольшей встречаемости в пределах 1,1—1,7 м. По площади находки наиболее рассеяны вверху, а ниже они чаще всего встречаются в центре ямы (рис.2, I).

В верхней части заполнения обнаружены два фрагмента стенок амфор античного времени, очевидно, II—I вв. до н.э.* В центре воронки, на глубине 1 м было выявлено небольшое скопление кальцинированных костей, среди которых находилась железная сильно коррозированная фибула среднелатенской конструкции со скрепой (рис.2, 3). Фибула проволочная, гладкая, с угловато изогнутой спинкой, вероятно, с верхней тетивой, длиной 5 см. Фибулы такой конструкции датируются концом II—I вв. до н.э., скорее — I в. до н.э.⁴

Девять фрагментов лепных чернолощеных сосудов обнаружены, в основном, в центре на глубине от 1,2 до 1,8 м. Среди них — два фрагмента венчиков чернолощеных мисок открытого типа с подгранкой изнутри (рис.2, 1, 2). Они относятся к среднеднепровским раннезарубинецким мискам (вариант II, 2 по Е. В. Максимову)⁵, бытовавшим в III—I вв. до н.э. в Среднем Поднепровье.

Кроме того, на глубине 1,4 м у южной стенки находился фрагмент лепного сосуда со сквозными отверстиями под венчиком, а в нижней части затека — фрагмент стенки тонкостенного гончарного сосуда. Эти фрагменты, очевидно, попали в затек из слоя.

Исходя из вышеизложенного, можно реконструировать погребальный обряд этого кургана следующим образом: трупосожжение в урне, совершенное в катакомбе, над которой был насыпан курган. Грабители, проникнув в катакомбу через свод, забрали урну с костями и погребальным инвентарем и вынесли его на поверхность (очевидно, опасаясь, что рухнет песчаный свод). Там, вытряхнув содержимое урны, забрали все ценное вместе с последней, а остатки инвентаря и кости остались лежать на краю грабительской ямы, откуда постепенно смывались в воронку. Только таким образом, на наш взгляд, можно объяснить полное отсутствие каких бы то ни было находок на дне катакомбы и других следов погребального обряда.

Как и в Лубенском кургане мы имеем одиночное захоронение, но совершенное по обряду кремации в катакомбе — погребальной камере. То есть, очевидно, погребения, соединяющие черты сар-

* Выражаем благодарность д.и.н. Максимову Е.В. за определение. Более точная датировка невозможна из-за фрагментарности стенок.

матского и зарубинецкого погребального обряда, еще в древности были выделены в особую группу сооружением отдельной курганной насыпи (что не характерно для рядовых погребаний) как не принадлежащих ни тому, ни другому населению полностью. Оба погребания были сооружены во II—I вв. до н.э., вероятно, к тому времени, когда произошли первые контакты, столкновения и смешения сарматского и зарубинецкого населения. Об этом свидетельствует также и то, что оба памятника находятся на пограничье этих двух культур — там, где их контакты были неизбежны и постоянны. Представляется вероятным, что в дальнейшем будут найдены новые подобные памятники, что позволит лучше изучить проблему контактов сарматского и зарубинецкого населения Лесостепи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Битковский О.В. Отчет о раскопках... в 1989 г. // НА ИА АНУ. — 1989.
2. Труды VIII АС. — М., 1897. — Т. IV. — С. 239, табл. LXXXI, 51; табл. LXXXII, 52; табл. LXXXI, 53; Рудинский М. Археологічні збірки Полтавського музею. // 36-, присвячений 35-річчю музею. — Полтава, 1928. — Т. I. — С. 50, табл. V, 17, 19; Махно Є.В. Поховання на Замковій горі в Лубнах: (Розкопки Ф.І. Камінського). // Археологія. — К., 1965. — Т. XVIII. — С. 185—188; Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наук. думка, 1982. — С. 68, табл. 6, 1, 2; Кулатова И.Н. К вопросу о сарматских памятниках Полтавщины. // ОДПАП: Третий обл. н.-пр. семинар. / ТД. — Полтава, 1990. — С. 144—148, табл. 17, рис. 4; Федір Камінський (1845—1891): Наукова та спістолярна спадщина. / Укл. Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б. — Полтава, 1992. — С. 86—89.
3. Труды VIII АС. — Т. IV. — Табл. LXXXII, 52.
4. Амброз А.К. Фибулы юга Европейской части СССР II в. до н.э. — IV в. н.э. // САИ. — М.: Наука, 1966. — Вып. Д 1—30. — С. 89—91.
5. Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — К.: Наук. думка, 1982. — 183 с.

Kukharskaya E.N., Bitkovsky O.V.

An Interm ent Specimen of the Zarubintsy Culture

Res um e

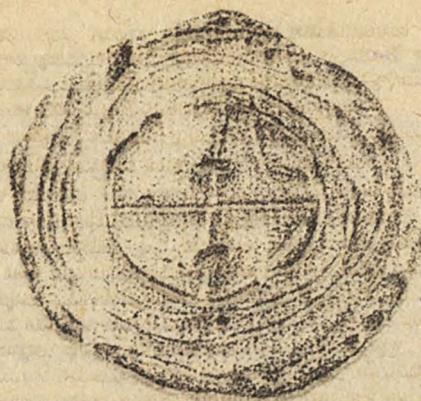
This investigation report is describing a barrow dated by the 2nd — 1st c.e. B.C., excavated near Lozivki Village, Cherkassy Region. The barrow has both Zaru-

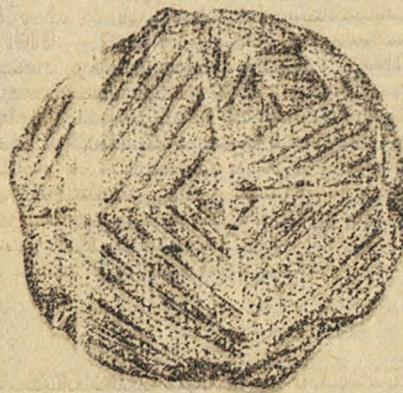
bintsy and Sarmatic cultural features resembling those of the same kind of barrow found by F.I.Kaminsky on Zarkova Gora (the Castle Mountain), Lubny, in 1881.

10.09.91.

НАШ КАТАЛОГ

ЗОЛАТАЯ ШАН

На звороті:

каталог, №1.

© Мал. Варвянської Т.В.

1. «КОТУШКА»

у вигляді блоку, кругла, сплющена, з канавкою-жолобком по краю, злегка конусовидної форми — деталь ткацького верстата (?).

Має двосторонню прокреслену орнаментацію з календарною символікою.

Л.с.: Спіралевидна кільцева прокреслена лінія у чотири витки; в центрі — прямий хрест (солярний знак) з двома, позначеннями посередині рисочками, кінцями.

Може трактуватися як символічне зображення сонячного року, з позначенням чотирьох пір року та двох рівноден.р.

Зв.с: У основі орнаментальної композиції — прямий хрест, що ділить площину виробу на чотири сектори. Три з них заповнені прокресленими лініями (у плані утворюють близьку до ромбу фігуру) в кількості: 9, 10 та 8 (у сумі=27) рисочок. Ще один сектор має позначені у протилежному напрямку чотири лінії, верхня з яких є основою накресленого схематично «дерева» (життя-?) зі стовбуром та шістьма гілками.

Гіпотетично розглядається як числове відображення драконічного місяця місячно-сонячного року з кількістю діб 27 (сума рисочок у трьох секторах). У четвертому секторі — позначення чотирьох неділ тижня ($4 \times 7 = 28$) для усередненого між драконічним та синодичним місяцями (4 рисочки і 7 елементів — рисочек «дерева») та відображення семиденного тижня («дерева»). Сума ліній у цьому секторі (гілки і стовбур «дерева» та його основа) складає $7+1+4=12$, що, як відомо, відповідає кількості місяців у ряді місячно-сонячних календарів.

Орнаментована «котушка» у вигляді блоку була не тільки важливою частиною «механіки» ткацького верстата, але й мала культове призначення та була числовим записом календаря для визначення (рахування) часу.

Вис. 1,4 см; дм.: мін. 4,6 см, макс. 5,2 см. Дрібні сколи на поверхні та по краю виробу.

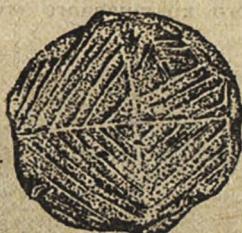
Глина червонувата світло-коричневого кольору з домішкою піска. Орнаментація нанесена по сирій масі.

Друга половина VII — V ст. до н.е. Скіфський час.

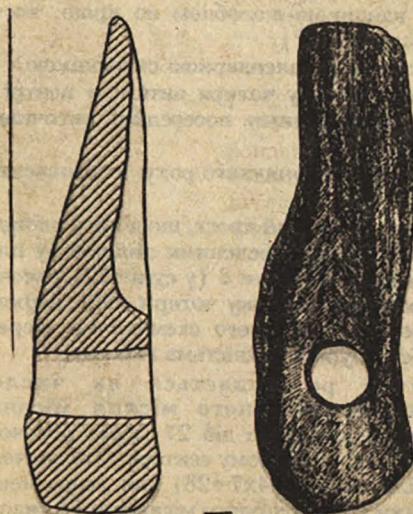
Виявлена при розкопках зольника в ур. Десяте поле коло ур. Тарапів Яр біля с. Мачухи (ближче до с. Судіївка) Полтавського району М. Я. Рудинським, 1924 р.

ПКМ, інв. № 728 (номер за Каталогом ЦПМП, т.2, № 25059). Експонується в археологічному відділі ПКМ.

© Куллатова І.М.

2. МОТИКА

рогова свердлена з шліфованою поверхнею.

Мотика з невеликим сплощеним обушком, овальним у перетині корпусом, свердленим знизу, прямозірзаним лезом.

Ріг оленя. Шліфування, свердління. Сколи, подряпини на обушку і лезі. Довж. 18,3 см; шир. 5,1 см; шир. леза 3,5 см; дм. отвору: зовн. 2,2 см, внутр. 2,6 см.

Випадкова знахідка в р.Сула біля піонерського табору на місці Лісової дазі на північ від ур.Лиса Гора, м.Лубни Полтавської обл. III — поч. II тис. до н.е. Дoba енеоліту-ранньої бронзи. Лубенський краєзнавчий музей. ЛКМ.754, інв. № 391.

© Супруненко О.Б.

3. ГОРЩИК

ліпний з вертикальними вінцями, ледь покатими плічками, яйцевидним тулубом і круглим дном, прикрашений трьома горизонтальними пасмами ялинкових відбитків десятизубої гребінки.

Вис. 10,2 см; дм. вінець 7,8 см; дм. тулуба 10,3 см; товщ. стінок 0,7 см.

Глина, сіро-коричнева поверхня, ангобування.

Горщик виявлений директором Красноградського краєзнавчого музею П.Я.Зельоновим під час руйнування насипу кургану в 1923 р. разом з ще однією аналогічною посудиною (інв. № Кр.ІКМ 102), напевне, у пізньоямному похованні.

Зрунаваний курган у с.Руновщина Зачепилівського району Харківської обл. (колишня Полтавська округа) на другій терасі правого берега р.Орчик у Приоріллі.

Кінець III — початок II тис. до н.е. Пізньоямний час.

Красноградський історико-краєзнавчий музей, інв. № Кр.ІКМ 101. Представленій у експозиції.

© Супруненко О.Б.

4. ГОРЩИЧОК-ГУТТУС

ліпний.

Вис. 4,5 см; дм.: вінець 6,5 см, зливу 1,6 см, отвору 0,9 см.

Глина сіро-коричнева.

Невеликий горщик яйцевидної форми з носиком-зливом на тулубі (типу античного гуттуса). Посудина для вживання їжі маленькими дітьми.

Випадкова знахідка на березі Кременчуцького водосховища, с. Шушнівка Глобинського р-ну Полтавської обл.

Кін. III — поч. II тис. до н.е.
Пізньоямний час.

Кр.ІКМ, інв. № А.775.

© Кракало І.В.

5. УЛАМОК

ліпного горщика.

Орнаментований по зрізу вінця рядом косях насічок, по шийці — круглими відтисками, нанесеними пальцем. Тулуб прикрашений горизонтальними пасмами відтисків двозубого штампа.

Тісто щільної маси сіро-чорного кольору із домішкою зерен цемоту та піску. Поверхня ангобована.

Вис. горщика 45 см, дм. — 38 см, розміри уламка 28x32 см.

Походить із затопленого водами р. Сула культурного шару поселення в ур. Передерря (правий берег).

с. Мгар Лубенського р-ну Полтавської обл.

Перша третина II тис. до н.е. Доба ранньої бронзи.

Знахідка М. Рибалка та М. Бережового, 1983 р.

Лубенський краснавчий музей.

© Супруненко О.Б.

6. ТОВКАЧ

фалічної форми зі старанно відполірованою поверхнею. Сліди будь-якої спрацьованості відсутні.

Дрібнозернистий пісковик (?).

Довж. 19,5 см; дм. макс. 4 см; дм. мін. 2,5 см.

Доба пізньої бронзи. Кін. II — поч. I тис. до н.е.

Із заповнення житла № 1 на волинівському поселенні (VIII—IX ст.) біля с. Солдатське Великописарівського р-ну Сумської обл. Розкопки В.В. Приймака, 1987 р.

У заповненні слов'янського житла виявлена кераміка бондарикінської культури та скіфського часу, при домінуванні першої. Уламки старовинного посуду використовувалися вдруге мешканцями поселення для забезпечення збереженості даху житла від розливання та розвіювання: вони викладалися на покрівлі.

Літ.: Приймак В.В. Охранные исследования памятников VIII—X вв. в Верхнем Поворсклье. //АИП. — Полтава, 1990. — С.77—79.

Сумський краєзнавчий музей.

© Приймак В.В.

7. УЛАМОК МЕЧА

з антенним навершям, метеликоподібним перехресям та двосічним клинком, лінзовидним у перетині.

Довж. меча не менше 55—60 см; довж. уламка 18,3 см; наверша: вис. 3 см, шир. 6,5 см, товщ. 0,7 см; ру-

ків'я: вис. 8 см, шир. 3,1 см, товщ. 0,8—0,9 см; перехресть: вис. 2,5 см, шир. 7 см, товщ. 0,5 см; клинок: шир. 5,8 см, товщ. 0,4 см.

Залізо. Ковальське зварювання, декорування шкірою.

V ст. до н.е. Скіфський час.

Навершя меча закінчується багато декорованими, загнутими у вигляді пташиних кігтів, ажурними волютами, прикрашеними у звіриному стилі. Свого часу меч був декорований накладкою із залізної фольги зі штампованим орнаментом, що включала два круглых зображення у вигляді ока з зіницями, з'єднаними накладкою пружкою в основі навершя.

Руків'я досить вузьке, стиснуто-ovalне у перетині, з поздовжнім жолобком. Воно має профільоване неглибокими канавками попе-

речне декорування, поверх якого у давнину накладався шар тонкої шкіри. У жолобку на руків'ї при реставрації виявлений шкіряний прошарок. Перехрестя накладне, виконане разом з пластинчастим покріттям руків'я. Виступи у вигляді зіниць були заклепками для кріплення волют навершя.

Широкий клинок зберігся лише у верхній частині, біля перехрестя.

Меч належить до II відділу I типу за класифікацією О.І.Мелюкової¹.

Меч виявлений у складі комплексу знахідок при розкопках пограбованого кургану № 323 поблизу с.Пилипичі Переяславського повіту² Полтавської губ. В.М.Щербаківським 1915 р.³ Курган мав, напевно, парне поховання у прямокутній у плані ямі значних розмірів з дерев'яним накатником та настилом підлоги з дошок. Серед інвентаря збереглися: корозований залізний ніж, 20 тригранних бронзових накінечників стріл, уламок бронзового «кільца-привіски», намисто скляне прозоре «гофроване» зеленого кольору та пастова намистина «жовтого кольору з білим очком», керамічне присло, ліпний горщик висотою 10,2 см, черпак з «великим вушком», мініатюрна посудинка у вигляді покришки, уламки величного ліпного горщика, шматочки крейди від посипки.

ПКМ, інв. № ПКМ.94, А.94. Експонується на виставці «Сторінки історії музею. 1891—1991».

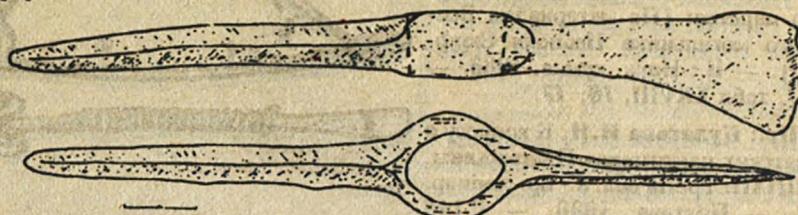
Ан.: мечі з курганів Солоха⁴, з м.Вознесенська у Побужжі⁵ та ряд ін.⁶

Літ.: 1. Мелюкова А.И. Вооружение скіфов. //САИ. — М.: Наука, 1964. — Вып. Д—4. — С.55, табл.20, 10, II. 2. [Щербаківський В.] Діяльність музеїв. //ЗУНТ. — Полтава, 1919. — Вип. I. — С.96; Супрученко А.Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея... //АИП. — Полтава, 1990. — С.14. 3. Каталог археологічного відділу Полтавського музею. //ФПКМ. — Т.2. — Рукопис В.М.Щербаківського. 1912—1918 рр. — С.30 зв.— 34 зв. — №№ 2535—2573. Див. також публікацію в цьому числі ПАЗ «3 епістолярної спадщини Вадима Щербаківського». 4. Мелюкова А.И. Указ. работа. — Табл.20, 6. 5. Гребенников Ю.С., Недолако Д.П. Скифский меч с Нижнего Побужья. //Вооружение скіфов и сарматов. — К.: Наук. думка, 1984. — С.126—128. 6. Шрамко Б.А., Фомин Л.Д., Соліцев Л.О. Техніка виготовлення скіфської наступальної зброї із заліза і сталі. //Археологія. — К., 1970. — Вип.23. — С.40—59.

© Кулатова І.М.

8. БОЙОВА СОКИРА-КЛЮВЕЦЬ

з довгим, злегка вигнутим, загостреним обушком, ромбічним у перетині, та вузьким, розширеним біля краю, лезом зі звисаючою лопаттю. Проушина підоваль-ної форми.

Довж. 22,7 см; шир. 3,6 см; довж. обушка 11,3 см; довж. леза 7,8 см; розміри проуха 2,1x3,7 см; вага 260 г.

Залізо.

Клювець, напевні, належав представникам степових скіфських племен, які кочували у Приоріїлі в VI—IV ст. до н.е.

Випадкова знахідка поблизу с. Натальєве (правий берег р. Берестова) Красноградського району Харківської області, 1954 р.

Середина — кінець V ст. до н.е. Скіфський час.

Красноградський історико-краєзнавчий музей, інв. № Кр.214.

© Кулатова І.М.

9. НАЛОБНИК

— літга прикраса кінської вуади, декорована стилізованою у звіриному стилі фігуркою грифона, з масивною петлею в основі.

Вис. 2,8 см; довж. 4 см; шир. 0,3 см; розміри петлі 1x1,4 см.

Бронза

Випадкова знахідка у Верхньодніпровському повіті на Катеринославщині. Кінець XIX ст.

V—IV ст. до н.е. Скіфи.

Переданий до ПКМ з ДІМ УРСР у 1947 р. ПКМ: інв. № ПКМ. 11541, А.1057.

© Кулатова І.М.

10. ФІБУЛА

лучкова підв'язна одночленна дротова, з сильно профільованою спинкою, прикрашеною оповитим навколо неї рядом тонкого дроту.

Довж. 6,5 см; шир. 0,9 см; дм. спинки 0,2 см; дм. голки 0,15 см; дм. дроту для декорування 0,1—0,15 см.

Бронза. Кінець I — II ст. н.е. Середньосарматський час.

Походить зі зруйнованого жіночого поховання, виявленого в ур. Біла Гора під Полтавою Г.О. Сидоренко, 1955 р.

Ан.: Костенко В.И. Сарматские памятники Днепро-Донского междуречья III в. до н.э. — середины III в. н.э. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1983.

— С.103, рис.14, 27, 28; Симонович Э.А. Население столицы Позднескифского царства: (По материалам Восточного могильника Неаполя Скифского). — К.: Наук. думка, 1983. — С.147, табл. XXVIII, 16, 17.

Літ.: Кулатова І.Н. К вопросу о сарматских памятниках Полтавщины. //ОДПАП: Третій обл. н.-пр. семінар. /ТД. — Полтава, 1990. — С.146

(опис комплексу); Супруненко А.Б. Археологические памятники территории г. Полтавы и окрестностей: Каталог. — Полтава, 1988. — С.9.

ПКМ, інв. № ПКМ.12840, А.1334. Експонується у відділі археології ПКМ.

© Кулатова І.М.

11. МИСКА

кружальна. Глина сіра, лощення сіро-чорного кольору.

Вис. 6,8 см; дм.: вінець 10,9 см, тулуба 12,8 см, денця 4,8 см.

Миска закритого типу з біконічним тулубом і профільованою верхньою частиною, на кільцевому піддоні.

З випадково зруйнованого поховання.
с.Кліщенці Глобинського р-ну
Полтавської обл.

Кр. ПКМ, інв. № А.723.

© Левченко Д.І.

12. МИСКА

кружальна. Глина сіра, лощена поверхня сіро-чорного кольору.

Вис. 6 см; дм.: вінець 13,8 см, шийки 13 см, тулуба 15,6 см, денця 4,3 см.

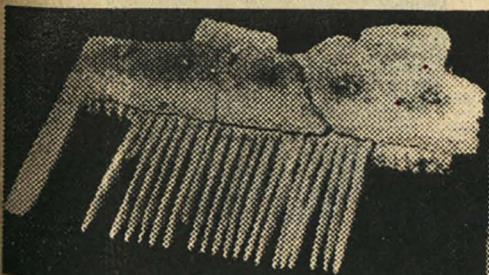
Миска закритого типу з чітко позначеню біконічністю тулуба, на кільцевому піддоні. Над перегином тулуба — невелика пружка.

Зі зруйнованого поховання.
с.Білецьківка Кременчуцького р-ну
Полтавської обл.

Кр.ПКМ, інв. № А.179.

III—IV ст. Черняхівська культура.

© Кракало І.В., Левченко Д.І.

13. ГРЕБІНЬ

Кістка.

Довж. 6,8 см; шир. 4,5 см; товщ. 0,7 см.

Тричастний, з трьох пластин, зкреплений судцільними накладками з двох сторін за допомогою п'яти бронзових гвіздачок.

Спинка втрачена. Тріщини.

З розмиву водосховищем могильника.

с. Жовнін Черкаської обл. (колишньої Полтавської обл.).

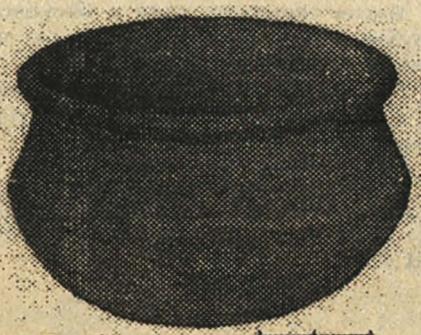
III — IV ст. Черняхівська культура.

Кр. ІКМ, інв. № A.562.

© Krakalo I.B.

14. КУБОК

кружальний. Глина сіра, поверхня маєтка.

Вис. 4,1 см; дм.: вінець 5,9 см, шийки 5,5 см, тулуба 6,2 см.

Кубок біконічний, з відігнутими вінцями, круглодонний. У нижній частині прикрашений дутовидними лініями в три ряди, нанесеними зубчастим коліщатком.

З розмиву водосховищем могильника.

с. Жовнін Черкаської обл. (колишньої Полтавської обл.).

III—IV ст. Черняхівська культура.
Кр. ІКМ, інв. № A.746.

© Krakalo I.B., Левченко Д.І.

15. ГЛЕК

кружальний. Глина сіра, поверхня шорстка.

Вис. 20,3 см; дм.: вінець 9,7 см, шийки 10,6 см, тулуба 17,5 см, денця 8,8 см.

Дворучний глек з валиком на горловині на місці кріплення ручок, з округлими пілічками, на виділеному піддоні.

З розмиву могильника водосховищем («біля містка гідролога»).

с. Жовнін Черкаської обл. (колишньої Полтавської обл.).

III—IV ст. Черняхівська культура.

Кр. ІКМ, інв. № A.552.

© Krakalo I.B., Левченко Д.І.

Посуд черняхівської культури з розмивів Кременчуцького водосховища. IV ст. н.е.

16. МИСКА

кружальна лощена сіроглиняна відкритого типу з прогнутою стінкою та чітким перегином тулуба у верхній частині, на кільцевому піддоні.

Вис. 6,3 см; дм.: вінець 20,5 см, тулуба 20 см, піддону 7,7 см.

Кременчуцький ІКМ. Інв. № Кр.ІКМ—148.

17. МИСКА

кружальна, лощена сіроглиняна закритого типу з округло-біконічним тулубом, різко відігнутими назовні вінцями, на кільцевому піддоні.

Вис. 9 см; дм.: вінець 19 см, тулуба 19,5 см, піддону 8 см.

Кр.ІКМ. Інв. № 152.

Обидві — с.Шушвалівка Глобинського р-ну, Полтавської обл., з розмиву могильника черняхівської культури.

Знахідка Потапенка П.С.

18. МИСКА

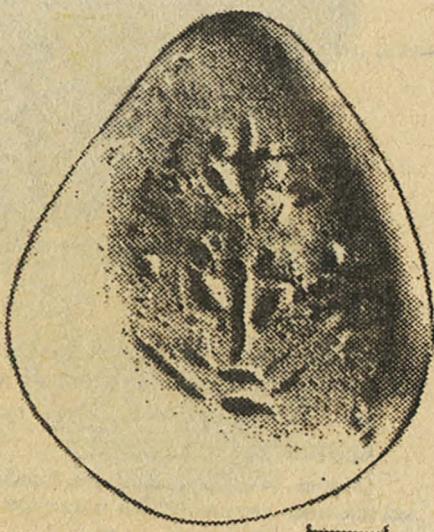
кружальна лощена відкритого типу, з прогнутою стінкою та чітким перегином тулуба у верхній частині, на кільцевому піддоні.

Вис. 8,3 см; дм.: вінець 23,5 см, тулуба 23,3 см, піддону 7,5 см.

с. Білецьківка Кременчуцького р-ну Полтавської обл., зі зруйнованого поховання.

Кр.ІКМ. Інв. № 178.

© Krakalo I.B., Levchenko D.I.

19. СВІТИЛЬНИК

Глина світло-рожева, ангоб — світло-коричневий.

Вис. 2,4 см; довж. 5,4 см; шир. 4,1 см; дм.: отвору для заливання олії 0,4 см, для гніту 0,5 см.

Закритий щиток декорований двома стилізованими пальмовими листами. Поверхня щитка навколо отвору для заливання олії ввігнута. Ледь випуклий назовні носик відділений від декору щитка потрійними прокресленими лініями.

На плоскому дні відтиснуте заглиблене тавро у вигляді колосу пшениці з чотирма хрестовидно розташованими крапками.

Тріщини на місці з'єднання двох половинок, відтиснутих у різних формах, сколи ангобу по плічках та сліди вивітрювання.

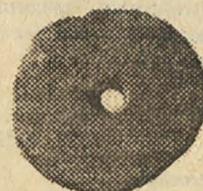
Знахідка у Фаяумі. Подарунок П.П.Бобрівського. Надійшов у 1911—1913 рр.
Єгипет. V—VII ст. Коптський період.

ПКМ, інв. № ПКМ.92, А.92/211. Експонується у скарбниці музею.

© С. Фото Радченко М.О.

20. ПРЯСЛО

виготовлене зі стінки
кружального горщика. Ке-
раміка. Дм. 3,1 см; дм. от-
вору 0,4 см; товщ. 0,35 см.

21. НІЖ

черенковий маленький,
з леді горбатою спинкою.
Залізо. Довж. 7 см; довж.
леза 4,5 см; шир. леза 0,8
см. На черенку — сліди
кістяної ручки.

З культурного шару се-
лиця. Розвідки О.Б.Супру-
ненка, 1984 р.

с. В'язівок Лубенсь-
кого р-ну Полтавської
обл., ур. Данилів островок, шурф 3, глиб. 0,35 м.

XII ст. Києво-руський час. ПКМ.

Літ.: Супруненко О.Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Посуля.
//Археологія. — 1989. — № 1. — С.151.

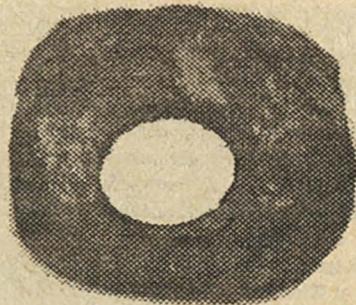
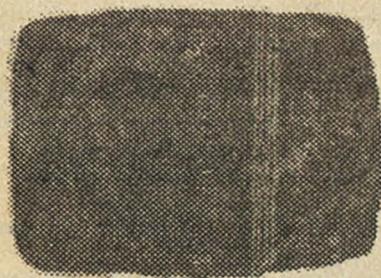
© Сидоренко О.В.

22. НАВЕРШЯ БУЛАВИ

у вигляді куба, зі зрізаними кутами.

Вис. 3,9 см; розміри у плані 5,5x5,7 см; дм. підovalного отвору 1,9x2,2 см.
Залізо.

.....

Випадкова знахідка на краю плато лівого високого берега р.Дніпро в межах селища.

смт. Градицьк (колишнє Городище) Глобинського району Полтавської обл.

XII—XIII ст. Києво-руський час.

Кр. ПКМ, інв. № А.848.

© Левченко Д.І.

23. ФІГУРКА ЛЕВА

— деталь канделябра.

Вис. 6,1 см; довж. 8,6 см; шир. 2,7 см.

Бронза. Литво. Поверхня патинована.

Відлита за восковою моделлю фігурка лева, переданого у «грайливому» стрибку. На голові позначені оконтурені заглибленими очі, крапками — ніздри, паща, вуха передані пружкоподібними кільчицями. Стилізована хвильистими пасмами грива відходить по шиї та верхній частині тулуба від кільця під головою — своєрідного нашійника. Передні ноги витягнуті, задні — у статечній позі. Хвіст загнутий петлею догори. На морді і ногах — сліди ручної доводки відливки.

На голові та в основі лап — свердлени отвори (дм. 0,2 — 0,3 см) зі слідами залізних штирів для кріплення. Ймовірно, фігурка — одна з деталей основи складного канделябра, з кількома аналогічними виробами, прикріпленими до загальної підставки.

Знайдена в с.Дейкалівка Зіньківського повіту Полтавської губ. «при копанні землі на садибі» 1909 р. Дар ПІМ ПГЗ від А.М.Вороновського, 1911 р.

Виготовлена у Німеччині. XII—XIII ст. Києво-руський час.

ПКМ, інв. № ПКМ.4480, М.966 (за Каталогом ПІМ ПГЗ інв. № 1063, ЦПМП — № 63460, ст.інв. № ПКМ—I—3142). Експонується у скарбниці музею.

© Супруненко О.Б.

НУМІЗМАТИКА

На звороті:

ЗМІЙОВИК

«новодел» за відомою золотою («чернігівською») грибною Володимира Мономаха кінця XI ст. із зображенням Архангела Михаїла та голови Медузи зі змійми.

Дм. 7,3 см; товщ. 0,35 см. Без бушка.

Мідний сплав. Кінець XIX ст.

ПКМ, інв. № 6685, ОМЗ.961.

© Фото Миколи Радченка, 1992.

Володимир Миколайович ШАЛОБУДОВ

Народився у Дніпропетровську 1952 р.
Закінчив 1976 р. біологічний, 1982 р.

історичний факультети

Дніпропетровського державного
університету. З 1975 р. – інженер
археологічної експедиції університету,
з 1986 р. – науковий співробітник, начальник
Південного загону експедиції Лабораторії
археології Подніпров'я. До кола наукових
інтересів входять антична нумізматика та
старожитності середньовічних кочівників.

© ШАЛОБУДОВ В.Н., СУПРУНЕНКО А.Б.

КЛАД РИМСКИХ ДЕНАРИЕВ ИЗ с. ТРУХАНОВКА

Публикация части клада римских серебряных монет I—II
вв. н.э., обнаруженного в с.Трухановка Котелевского
района Полтавской обл. в 1967 году.

Весной 1967 г. в черте с.Трухановка* Велико-Рублевского сельсовета Котелевского района Полтавской области был обнаружен клад римских монет в количестве до 200 экз. Монеты выявлены на пашне, на возвышении первой надпойменной террасы левого берега р.Мерла (левый приток р.Ворскла). Судя по сообщению Г.А.Сидоренко, находка обнаружена школьниками в небольшом круговом горшке, обломки которого утрачены, на глубине до 0,3 м. Монеты разошлись по рукам, и лишь часть их (30 экз.), собранная служащим И.А.Мовчаном, впоследствии была передана в Полтавский краеведческий музей иным дарителем. Проводившая в том же году разведки в окрестностях с.Великая Рублевка Е.В.Махно обнаружила несколько поселений с находками керамики черняховской культуры к западу от населенного пункта¹. Видимо, с их существованием следует связывать широко известный в литературе монетно-вещевой клад V в. н.э.², найденный в 1891 г. и доставленный в Императорскую Архе-

* Современная территория с.Великая Рублевка.

логическую Комиссию³ при содействии И.А.Зарецкого⁴, а также клад, часть монет из которого публикуется⁵.

Первую информацию о находке поместила в своей заметке Е.В.Махно⁶, несколько позже не менее краткое упоминание о кладе появилось в совместной работе исследовательницы с Г.А.Сидоренко⁷. Пожалуй, этим и исчерпывается перечень упоминаний о находке в литературе.

В связи с помещением монет, находящихся в Полтавском краеведческом музее, в экспозицию особой кладовой музея, в 1990 г. наконец была произведена их очистка и реставрация (реставраторы Александр Григорьев и Игорь Саракев), что позволило атрибутировать денарии императорского Рима. В настоящее время монеты представлены в экспозиции «Уникальные предметы в собрании музея».⁸

В публикуемой уцелевшей части клада из с. Трухановка представлены серебряные денарии следующих римских императоров:

Веспасиан (69 – 79 гг.)	1
Нерва (96 – 98 гг.)	1
Траян (98 – 117 гг.)	2
Адриан (117 – 138 гг.)	2
Антонин Пий (138 – 161 гг.)	3
Фаустина I (жена Антонина Пия)	2
Марк Аврелий (161 – 180 гг.)	7
Фаустина II (жена Марка Аврелия)	3
Коммод (176 – 192 гг.)	9
Всего:	30 экз.

Старшой монетой условной выборки из клада является денарий Веспасиана, чеканенный в 77 – 79 гг., младшой – монета Коммода 191 – 192 гг. Трухановский клад по составу близок к ряду кладов римских монет, найденных в ареале распространения восточноевропейских культур позднеримской эпохи, прежде всего черняховской, в которых превалировали денарии I – II вв. Назовем клады из с. Ульяновка (Погорелое) Винницкой обл.⁹, Старо-Романовский Житомирской обл.¹⁰, у с. Антоновка на Уманщине¹¹, и, конечно же, Лукишинский 1942 г., обнаруженный в Полтавском районе¹², и сохраненный той же Г.А.Сидоренко¹³.

Исследователи отмечают, что большинство таких кладов происходит с территории конкретных поселений черняховской культуры¹⁴, что вероятно и в нашем случае. Отметим также, что разведок на территории современного «кутка» Трухановка так и не проводилось.

Ниже приводим описание монет клада, указав, что зарыт он был, видимо, как денежное сокровище в конце III—IV вв., о чём свидетельствует значительная потертость денариев, возникшая в ходе интенсивного обращения.

В приведенном описании монет аналогии в литературе даны по изданиям:

1. Seaby H.A. Roman silver coins. — London, 1968. — Vol.2.
2. Birone sey Katalin. Bevezetes a romai pénzek gyütesebe császárkor. — Budapest, 1971.

Фотографии всех монет (фото Н.А. Радченко) представлены в описании (рис. 1, 2 и 3).

ЛИТЕРАТУРА

1. Махно Е.В. Разведки Левобережного отряда. // АИУ в 1967 г. — К.: Наук. думка, 1968. — С.198—199.
2. Там же. — С.198.
3. НА ИМІК РАН. — ДАК. — 1891. — № 75. — Л. 1 — 20; ОАК 1891 г. — С.128 — 129; Багалей Д.И. Объяснительный текст к Археологической карте Харьковской губернии. // Тр. XII АС. — М., 1905. — Т.1. — С.15; Кропоткин В.В. Клады римских монет на территории СССР. // САИ. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — Вып. Г 4 — 4. — С.72. — № 813.
4. Супруненко О. Іван Зарецький — археолог і музейний працівник. // Народне мистецтво Полтавщини: /Тези наук.-теор. конф. — Полтава, 1989. — С.62.
5. Махно Е.В. Указ. работа. — С.199.
6. Там же.
7. Сидоренко Г.О., Махно Е.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наук. думка, 1982. — С.57—58.
8. Авторы экспозиции Супруненко А.Б., Филененко Л.К., художник Деуль В.Н.
9. Храбан Г.Е. Клад римских денариев из с. Погорелого. // СА. — 1958. — № 2. — С.255.
10. Каплун В.Я. Старо-Романовский клад. // НиЭ. — М.: Наука, 1972. — Т.Х. — С.108—125; Кропоткин В.В. К публикации клада римских монет из с. Ст. Романовка. // Там же. — С.126, 127; Каплун В.Я. Еще о Старо-Романовском кладе. // НиЭ. — М.: Наука, 1974. — Т. XI. — С. 125—127.
11. Кропоткин В.В. Новые находки римских монет в СССР. // НиЭ. — М.: Наука, 1966. — Т.VI. — С.93. — № 143 (1169).
12. Кропоткин В.В. Клады римских монет... — С.72. — № 796; Глушенко В.П. Клад римских денариев из с. Лукищина. // НиЭ. — М.: Наука, 1989. — Т.XV. — С. 19—52.
13. Супруненко О.Б. Штрихи до біографії Г.О. Сидоренко. // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Полтава, 1992. — Частина перша. — С.26—28; він же. Пам'яті Г.О. Сидоренко. 1918—1984. // ПАЗ. — Полтава, 1993. — Число 1. — С.3—4.
14. Глушенко В.П. Указ. работа. — С.20.

ОПИСАНИЕ РИМСКИХ СЕРЕБРЯНЫХ МОНЕТ из Трухановского клада*

ВЕСПАСІАН (69—79 гг.) 77—79 гг.

1. Л.с.: [CAES]AR VESPASIANVS[AVG.]

Портрет императора вправо, легенда читається проти годинникової стрілки.

О.с.: C[RES AVG]VST]

Церера стоїть, повернувшись влево. В правій опущеної руці — колосья (?), в лівій — довгий факел.

Літ.: 1, с. 33, № 54; 2, с. 55, № 140.

6; п; 3.07. Отверстие для подвешивания на ожерелье. А.2037—26.

НЕРВА (96—98 гг.) 96 г.

2. Л.с.: IMP. NERVA CAES. AVG. P. M. TR. COS. II. P. P.

Портрет императора вправо.

О.с.: FORTUNA AVG[VST]

Фортуна стоїть, повернувшись влево. В правій руці — руль, в лівій — рог изобилия.

Літ.: 1, с. 67, № 59; 2, с. 55, № 158.

6; с; 3.16. А.2037—10.

ТРАЯН (98—118 гг.) 103—112 гг.

3. Л.с.: IMP. TRAIANO. AVG. GER. DAC. [P. M. TR. P.]

Портрет императора вправо.

О.с.: COS. V. P. P. S. P. [Q. R. OPTIMO PRI] NC.

Богиня Мира (PAX) стоїть, повернувшись влево, опиравшись на колонну.

В правій руці — кадuceй (?).

Літ.: 1, с. 72, № 83; 2, с. 57, № 195.

7; п; 3.31. А.2037—24.

112—117 гг.

4. Л. с.: IM[P. TRAI]AN [...?]

Портрет императора вправо.

О.с.: COS[...?]

Богиня Согласия (CONCORDIA) сидит в кресле, повернувшись влево. В правой руке — зеркало (?), в левой — рог изобилия.

Лит.: 1, с.69; 2; с.55, № 143.

8; п; 3,17. А.2037—25.

АДРИАН (117—138 гг.)

134—138 гг.

5. Л.с.: HADRIANVS AVG. COS. III. P. P.

Портрет императора вправо.

О.с.: PIETAS AVG.

Богиня Справедливости (PIETAS) сидит в кресле, повернувшись влево.

В правой руке — патера, левой — придерживает копье.

Лит.: 1, с.123, № 1038.

6; х; 3,35. А.2037—8.

6. Л.с.: HADRIANVS AVG. COS. III. P. P.

Портрет императора вправо.

О.с.: MONETA AVG.

Богиня Монета стоит, повернувшись влево. В правой руке — весы, в левой — рог изобилия.

Лит.: 1, с.121, № 963; 2, с.57, № 190.

6; с; 3,20. А.2037—9.

АНТОНИН ПИЙ (138—161 гг.)

140—144 гг.

7. Л.с.: ANTONINVS AVG. PIVS. P. P. TR. P. COS. [III.]

Портрет императора вправо.

О.с.: GENIO SENATVS

Гений Сената стоит, повернувшись лицом влево. В правой руке — кадуцей, в левой — жезл (?).

Лит.: 1, с.150, № 398; 2, с.55, № 162.

7; с; 3,10. А.2037—13.

159—160 гг.

8. Л.с.: ANTONINVS AVG. PIVS. P. P. TR. P. XXII

Портрет императора вправо.

О.с.: PACI AVG. COS. III

Богиня Мира (PAX) стоит, повернувшись влево. В правой руке — ветвь, в левой — жезл.

Лит.: 1, с.151, № 573; 2, с.57, № 193.

6; с; 3,38. А.2037—11.

9. Л.с.: AN[TONINVS AVG. PIVS. P. P. TR. P. XXI]II

Портрет императора вправо.

О.с.: [FORTUNA COS. I]III

Богиня Судьбы (FORTVNA) сидит (?). В правой руке — руль, в левой — рог изобилия.

Лит.: 1, с.149, № 383; 2; с.55, №№ 158 или 159.
7; о.п.; 3,01. А.2037—28.

ФАУСТИНА I СТАРШАЯ (жена Антонина Пия)

141—161 гг.

10. Л.с.: DIVA FAVSTINA

Портрет императрицы вправо.

О. с.: CONS[ECRA]TIO

Павлин, идущий вправо, голова повернута влево.

Лит.: 1, с.165; № 175.

12; с; 3,25. А.2037—1.

11. Л.с.: DIVA FAVSTINA

Портрет Фаустины вправо.

О.с.: AV[G]STA

Богиня справедливости (PIETAS) стоит перед алтарем. В правой руке — патера, левой — поддерживает складки одежды.

Лит.: 1, с.164, № 116; 2, с.57, № 196.

6; п; 3,17. А.2037—5.

МАРК АВРЕЛИЙ (161—180 гг.)

160—161 гг.

12. Л.с.: AVREL[IVS CAE]SAR AVG. P. II. F.

Портрет императора вправо.

О.с.: TR. [POT.] COS. II

Минерва в шлеме стоит, повернувшись влево, опираясь на щит и копье.

В правой руке — патера (?).

Лит.: 1, с.180, № 607.

6; п; 3,19. А.2037—27.

161—162 гг.

13. Л.с.: IMP. CAES. M. AVREL. ANTONINVS AVG.

Портрет императора вправо.

О.с.: FEL. TEMP. TR. P. XV. COS. III

Богиня Благоденствия (FELICITAS) стоит с кадуцеем в правой руке и рогом изобилия в левой.

Лит.: 1, с.173, № 197а; 2, с.55, № 154.

7; с; 3,10. А.2037—15.

166—169 гг.

14. Л.с.: [M. ANTON]INVVS AVG. ARM. PARTH. MAX.

Портрет императора вправо.

О.с.: TR. P. VI. IMP. III. COS. II, в обрезе — AE.

Богиня Равенства (AEQVITAS) стоит, повернувшись влево. В правой протянутой руке — весы (?), в левой — рог изобилия.

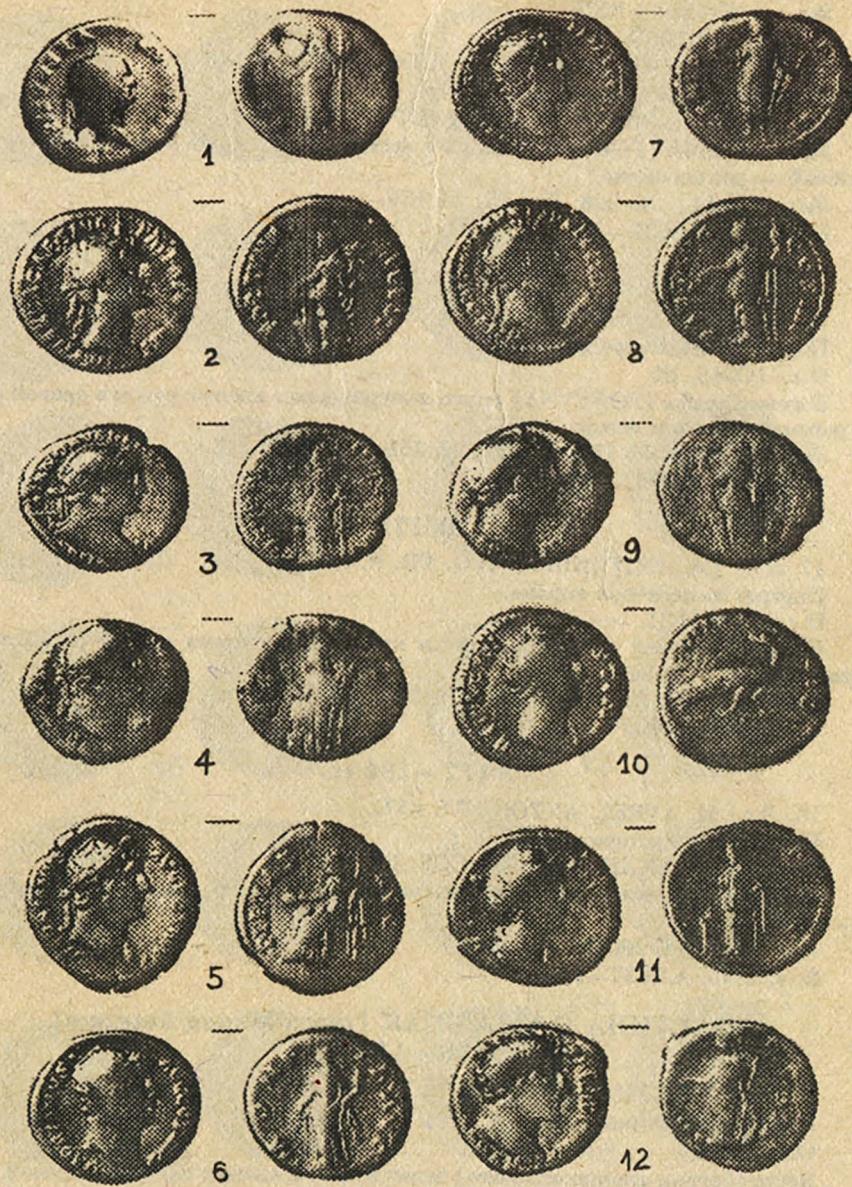

Рис. 1. Римские денарии Трухановского клада (1—12). Серебро.

Лит.: 1, с.183, № 827с.

6; с; 3,15. А.2037—17.

15. Л.с.: [M. ANT]ONINVS AVG. ARM. PARTH. M[AX.]

Портрет імператора вправо.

О.с.: FOR[T. RED. TR. P. XXII.] IMP. V, в обрезе — СО. III.

Богиня Судьбы (FORTVNA) сидить в креслі влево, держа в правій руці руль, в левій — рог изобилия.

Лит.: 1, с.174, № 208; 2, с.55, № 159.

6; с; 3,11. А.2037—18.

168/169 гг.

16. Л.с.: M. ANTONINVS AVG. TR. P. XXIII

Портрет імператора вправо.

О.с.: [CO]S. III

Богиня Судьбы (FORTVNA) стоїть, повернувшись влево з рулем в правій руці і рогом изобилия в левій.

Лит.: 1, с.172, № 136; 2, с.55, № 158.

6; п; 3,17. А.2037—12.

170/171 гг.

17. Л.с.: [M. ANTO]NINVS AVG. TR. P. XXV

Портрет імператора вправо.

О.с.: COS. [II]

Богиня Здоров'я (SALVS) сидить в креслі влево перед цистою со змеєю. В правій руці — чаща.

Лит.: 1, с.172, № 141; 2, с.57, № 206.

1; с; 3,28. А.2037—23.

177—180 гг.

18. Л.с.: M. AVREL. ANTONINVS AVG.

Портрет імператора вправо.

О.с.: TR. P. XXXII. IMP. III. COS. III. P. P.

Мінівера в шлемі стоїть, опиравшись на щит і копье. В правій опущеної руці — ветви.

Лит.: 1, с.186, № 955.

6; х; 3,40. А.2037—14.

ФАУСТИНА II МЛАДШАЯ (жена Марка Аврелия)

156—175 гг.

19. Л.с.: FAVSTINA AVGUSTA

Портрет Фаустини вправо.

О.с.: VESTA

Веста (богиня домашнього очага) сидить в креслі влево з патерою в правій руці. В левій опущеної руці — жезл.

Лит.: 1, с.193, № 286; 2, с.59, № 224.

Рис. 2. Римские денарии Трухановского клада (13—24). Серебро.

6; п; 3,05. А.2037—2.

20. Л.с.: FAVSTINA AVGVS[TA]

Портрет Фаустины вправо.

О.с.: FE[C]VNDITAS

Богиня Плодородия (FECVN'DITAS) стоит, повернувшись вправо. В правой руке — жезл, на левой вытянутой руке — ребенок.

Лит.: 1, с.190, № 99.

6; п; 3,22. А.2037—3.

21. Л.с.: FAVSTINA AVGUSTA

Портрет Фаустины вправо.

О.с.: аналогична предыдущей.

6; с; 3,30. А.2037—4.

КОММОД (180—192 гг.)

180—183 гг.

22. Л.с.: M. COMMODVS ANTONINVS AVG.

Портрет императора вправо.

О.с.: LIB. AVG. TR. P. VII. IMP. III. COS. III. P. P.

Богиня Благоденствия (LIBERALITAS) стоит с зеркалом и рогом изобилия.

Лит.: 1, с.205, № 311; 2, с.57, № 180.

12; х; 3,27. А.2037—6.

181—183 гг.

23. Л.с.: M. ANTONINVS COMMODVS AVG.

Портрет императора вправо.

О.с.: TR. P. VII. [IMP.] III. COS. III. P. P.

Богиня Мира (PAX) стоит, повернувшись влево. В правой опущенной руке — факел над трофеем, в левой — рог изобилия.

Лит.: 1, с 213, № 832а; 2, с.57, № 195.

7; с; 3,31. А.2037—22.

183—185 гг.

24. Л.с.: [M.] COMMODVS ANTON. AVG. [PIVS]

Портрет императора вправо.

О.с.: P. M. TR. P. VIII. IMP. VI. COS. III. P. P.

Марс стоит, повернувшись вправо, опираясь левой рукой на щит. В правой руке — копье.

Лит.: 1, с.206, № 427.

5; с; 3,17. А.2037—7.

184 г.

25. Л.с.: M. COMM. ANTON. AVG. PIVS BRIT.

Портрет императора вправо.

О.с.: P. M. TR. P. VIII. IMP. VII. COS. III. P. P.

25

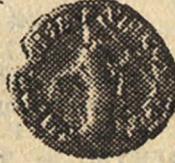
26

27

28

29

30

Рис. 3. Римские денарии Трухановского клада (25—30). Серебро.

Богиня Доверия (FIDES) стоит, повернувшись вправо. В правой опущенной руке — покрывало (?), в левой — чаша с плодами.

Лит.: 1, с.207, № 463а; 2, с.55, № 156.
6; с; 3,02. А.2037—20.

184—192 гг.

26. Л.с.: [M.] COMM. ANT. AVG. P. FEL. AVG. BRIT.

Портрет императора вправо.

О.с.: [V]IRTUS AVG. P. M. TR. P. XII. IMP. [VIII. COS. V. P. P.]

Персонификация Мужественности (VIRTUS) стоит, повернувшись влево.

В правой выпущенной руке — Виктория, в левой — копье.

Лит.: 1, с.215, № 966.

1; с; 3,01. А.2037—29.

184—189 гг.

27. Л.с.: M. COMM. ANT. P. FEL. AVG. BRIT.

Портрет императора вправо.

О.с.: P. M. TR. P. XIII. IMP. VIII. [COS. V. P. P.]

Гений стоит, повернувшись влево с чашей в правой руке и колосьями (?) — в левой.

Лит.: 1, с.208, № 532; 2, с.55, № 164.

5; с; 3,25. А.2037—16.

28. Л.с.: M. COMM. ANT. P. FEL. AVG. BRIT.

Портрет императора вправо.

О.с.: P. M. TR. P. XIII. IMP. VIII. COS. V. P. P.

LIBERTAS — богиня свободных самоуправляемых городов стоит, повернувшись влево, держа в правой руке свиток (?), в левой — поднятое копье.

Лит.: 1, с.208, № 542; 2, с.57, № 182.

6; п; 3,11. А.2037—21.

189—191 гг.

29. Л.с.: M. COMM. ANT. [AVG. P. FEL. AVG. BRIT. P.] P.

Портрет императора вправо.

О.с.: [GEN. AVG. FELIC.] COS. VI.

Гений стоит, повернувшись влево, перед модиумом. В левой руке — рог изобилия.

Лит.: 1, с.203, № 172; 2, с.55, № 161.

6; п; 3,00. А.2037—19.

191—192 гг.

30. Л.с.: L. AEL. AVREL. COMM. AVG. P. FEL.

Портрет императора вправо.

О.с.: IOVI DE FENS. SALVTIS AVG.

Юпитер стоит влево, обернувшись назад с поднятой правой рукой, под которой расположены четыре звезды. В левой руке — жезл.

Лит.: 1, с.204, № 245.

12; п; 3,05. А.2037—30.

Shalobudov V.N., Suprunenko A.B.

The Roman Denaria Hoard from Trukhanovka Village

Resumé

This hoard was found in 1967 in Trukhanovka Village, Kotelva District, Poltava Region, on the territory adjacent to the settlement of the Chernyakhov Culture.

The settlement was situated on the left bank of the Merla river (the left hand of the Vorskla river). For the first time the information about this find was published

by E.V.Makhno and G.A.Sidorenko.

The hoard consists of coins minted in the times of Roman Emperors, such as Vespasian, Nerva, Trajan, Adrian, Antonin Pius, Marc Aurelius, Commodius, and Empresses Faustine the Senior and Faustine the Junior. The hoard is typical numismatic treasure of the 3rd — 4th century A.D., referring to settling centers of the Left-Bank Ukraine of the second quarter of the 1st Millennium A.D.

01.10.92.

**Іван Васильович
БОВКУН**

Краєзнавець. Народився 1955 р. у с. Ливенському Новосанжарського району на Полтавщині. Войн-інтернаціоналіст у Афганістані (1983 – 1984) та ліквідатор Чорнобильської катастрофи (1986).

Працює головою Асоціації «Українська лінія» в смт. Нові Санжари.

© БОВКУН І.В.

**РИМСЬКИЙ ДЕНАРІЙ
З РЕШЕТИЛІВСЬКОГО РАЙОНУ**

Про знахідку римської срібної монети Марка Аврелія 167/168 рр. по р. Говтві.

Навесні 1992 р. край с. М'якенківка Решетилівського району Полтавської області було виявлено невеликий скарб монет римського часу, що кількісно не перевищував 30 од. Найімовірніше, скарб походив з території поселення черняхівської культури, відомого тут за повідомленням Г. О. Сидоренко. Монети розійшлися «по рукам», осівши у збірках колекціонерів; одна з них — потрапила до Наукових фондів Центру охорони та дослідження пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації¹. Монета має гарну збереженість, що дозволяє зробити атрибутивні висновки.

Це римський денарій часу правління імператора **Марка Аврелія** (161 – 180 рр. н.е.), карбований у Римі 167/168 рр. н.е.

Наведемо опис монети (мал. 1).

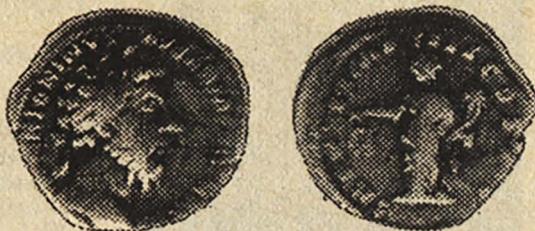
Ав.: Круговий напис: ANTONIONIVS AVG. ARM. PARTH. MAX. Профіль Марка Аврелія, увінчаного лавровим вінком, вправо.

Рев.: Круговий напис: TR. P. XXII. IMP. III. COS. III. Навколо — крапковий обідок. Еквітас стоїть вліво, у правій руці — терези, у лівій — ріг достатку².

Співвідношення вісей штемпелів за годинниковим циферблатором — 1. Вага монети — 3,11 грамів. Матеріал карбування — срібло 600°.

Враховуючи втрату скарбу для дослідників, зазначимо, що знахідка збереженої монети доповнює реєстр нумізматичних пам'яток римського часу в басейні Псла на Полтавщині³.

Мал. 1. Денарій Марка Аврелія. Срібло.

ЛІТЕРАТУРА

- Фонди ЦОДПА, інв. № Н.1. Дарунок Бовкуна І.В.
- Mattingly H. Coins of the Roman Empire in the British Museum. — London, 1966. — T.IV. — P.448. — № 453.
- Кропоткін В.В. Клады римских монет на территории СССР. //САИ. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — Вып. Г4—4. — С.71—73. — № 781, 803, 818—819, 821—823.

Bovkun I.V.

A Roman Denarius from Reshetilovka District

Resumé

In the spring of 1992 in the adjacency of Myakenkovka Village, Reshetilovka District, Poltava Region a silver denarius minted in the time of Marc Aurelius (161—180) was found. The year of minting is about 167—168 A.D. The denarius belonged to the hoard of 30 coins and was found by chance. Except for the denarius the rest of coins is lost. The denarius became a part of the funds of the Poltava's Archaeological Center.

01.02.94.

**Олександр Борисович
СУПРУНЕНКО**

Археолог, директор Центру охорони та дослідження пам'яток археології Полтавського обласного управління культури. Має наукові інтереси в галузі стародавньої та пізньосередньовічної нумізматики, здійснив публікацію комплексів монетних скарбів XVI–XVII ст. з Полтавщини, поодиноких знахідок античних та візантійських монет.

© СУПРУНЕНКО О.Б.

ДИКАНСЬКИЙ СКАРБ 1953 РОКУ

Монетно-речовий скарб початку XVIII століття.

Улітку 1953 р. під час земляних робіт на садибі д. Горобця М.П., що в центрі селища Диканьки — райцентру Полтавської області, трапився невеликий монетно-речовий скарб, згодом придбаний Полтавським краєзнавчим музеєм¹. Комплекс знайдено в історичній частині селища, поблизу сучасного поштамту, на верхній терасі правого корінного берега Диканського струмка — лівого притока р. Вільхова Говтва (вододіл рр. Ворскла та Псел). Скарб виявлено на глибині до 0,5 м у залишках печища, напевне, житлової будівлі початку XVIII ст. Супровідними матеріалами були уламки теракотових кахлів, фрагменти кружальної кераміки з характерною орнаментацією часу Гетьманщини, уламки гутного скла у культурному шарі².

Скарб зберігся повністю. За свідченням завідуючої відділом історії дореволюційного періоду музею Г.О. Сидоренко, яка отримувала знахідку для закупки у власника, скарб був захований у невеличкому горщечку, що стояв вертикально на місці знахідки. Зверху шийку посудини перекривала срібна жіноча пряжка від паска, під нею лежали срібні гудзики та намисто, нижче — срібні і білонові монети. Цікаво, що дрібні номінали були складені вище, більші — нижче, коло денця. На прикрасах був помітний відбиток тканини, що накривала горловину посудини.

Нижче наведено опис знахідок Диканського скарбу 1953 р.*

Монети (29 прим.).

1—25. Річ Польська (Польща), королівство. Сигізмунд III Ваза (1587—1632). Шестигрошовики (шостаки): 1626 (3)³ — (мал.1, 1—3); тригрошовики (тробаки): 1621(3), 1622(7), в т.ч. дві монети з одним та двома отворами для підвішування до намиста, 1624(1) — (мал.1, 4—12; 2, 1—2); півторагрошовики (півтораки): 1621(3), 1622(3), 1623(1), 1624(2), 1625(1), 1627(1) — (мал.2, 3—7).

26. Рига, місто (під владою Польщі). Сигізмунд III Ваза. Півторагрошовик (дрейпелькер): 1620(1).

Всі монети — білон.

27—29. Росія, царство. Петро I (1682—1721, з 1721 — імперія). Гравна⁴: 1704(2) — перша монета: аверс — група III, тип Д; реверс — група III, тип Г (мал.2, 8); друга: аверс — група III, тип Е; реверс — група III, тип Г (мал.2, 9); 1705(1) — аверс — група III, тип Е; реверс — група III, тип Г (мал.2, 10)⁵.

Усі монети з гладеньким гуртом, позначення монетного двору на реверсі — «Б. к.» («Большая казна»), м. Москва. Срібло.

Речові знахідки (11 прим.). Прикраси.

30. Пряжка від жіночого паска срібна, у вигляді ажурного коліщатка (мал.3, 1). Центральна частина має напівкулястий виступ — «перлину», від якої радіально відходять вісім двопружчастих стриженьків, отвори між якими виконані у вигляді стилізованих кіл. Внутрішній радіус пряжки позначають дев'ять напівкулястих виступів — «перлинок», між якими збереглося двопружчасте профіловання. По зовнішньому обрису розташовані ще 19 подібних виступів, що утворюють зубчасте обрамлення зовнішньої сторони прикраси. Пряжка має подвійний декоративний крючечок для закріплення однієї з сторін ремінця, а зі зворотного боку — напівкруглу петельку для зачіпання іншого кінця паска з втраченим гачком. Вибір відлито у плоскій формі, стрижні зацепу загнуті; петелька зворотної сторони — прилаяна після відливання. Розміри виробу: довжина — 3,2 см, ширина — 2,6 см, товщина — 0,4 см. Матеріал виготовлення — срібло 800 пробы.

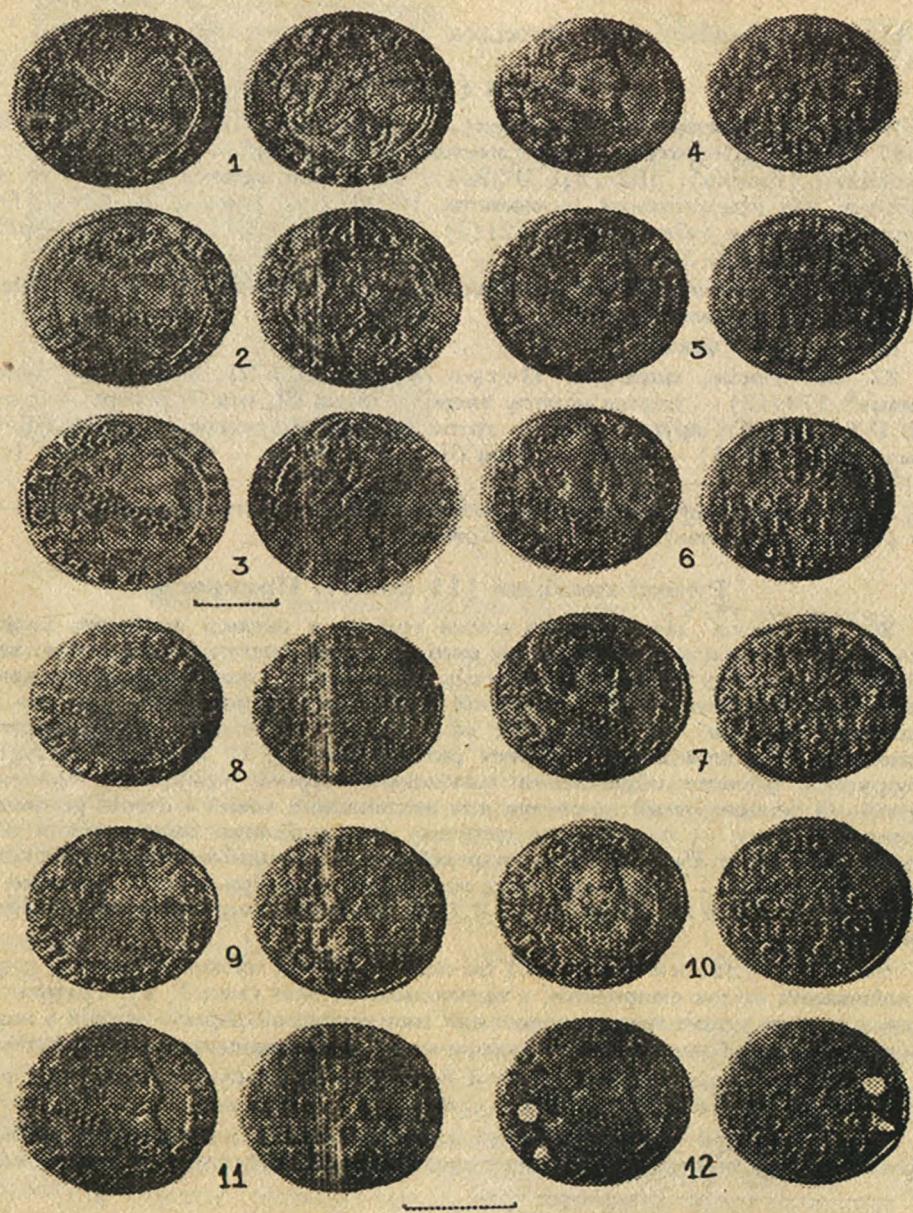
31—38. Гудзики (8 прим.) до одягу кулястої пустотілої форми у вигляді стилізованих ягідок смородини, з припаяною петлею (мал.3, 2). Гудзики спалені з двох тонких штампованих половинок напівкулястої форми, верхня з яких має скосовидний карбованій виступ, позначений гравірованими ззовні рисочками.

Розміри гудzikів: висота — 1,7—1,8 см; діаметр корпуса — 0,9—1 см; розміри петельки — 0,6—0,8x0,4—0,5 см. Срібло 500—700 проби.

39. Намисто коралове блідно-рожевого кольору циліндричної форми (43 прим.) та округло-плескунцевате зелене прозорого скла (94 прим.) складало, напевне,

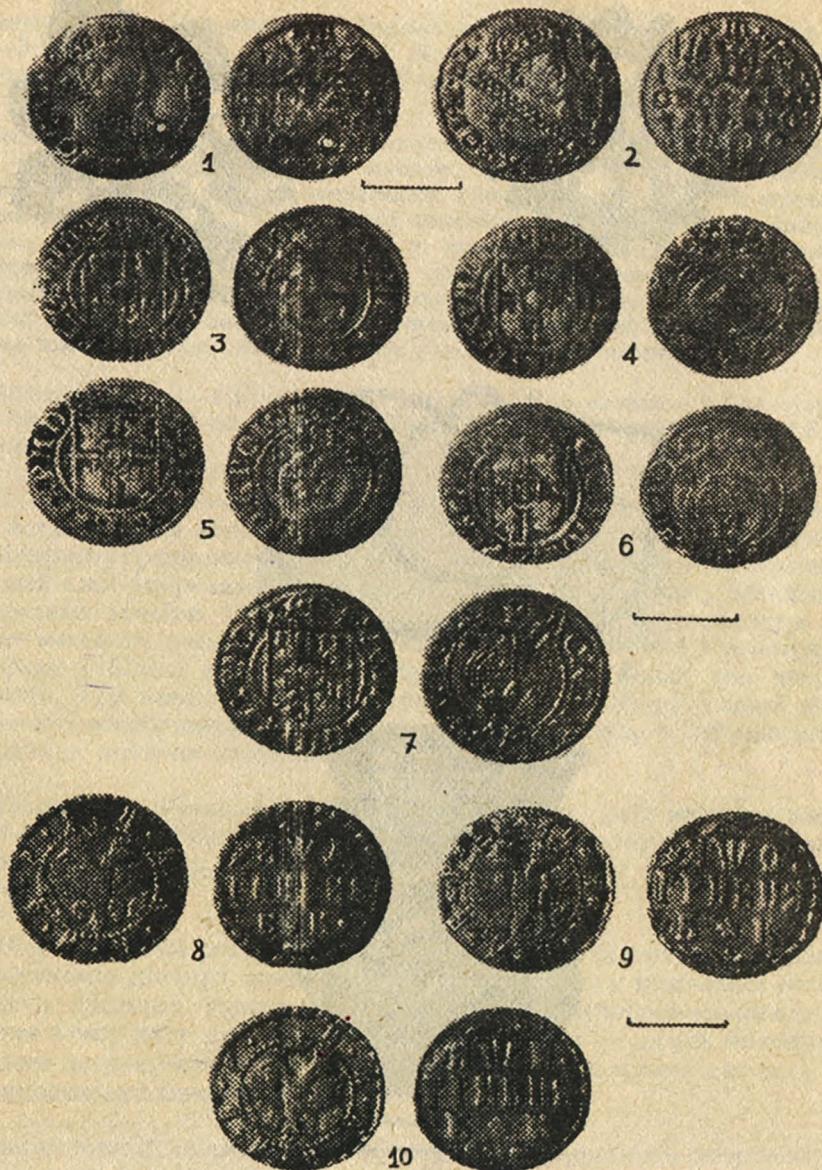
* Висловлюю щиру вдячність хранителю нумізматичної збирки Полтавського краснавчого музею п. Сердюк Л. О. за допомогу у пошуках документів про обставини знахідки, п. Радченку М. О. — за виконані до публікації фото.

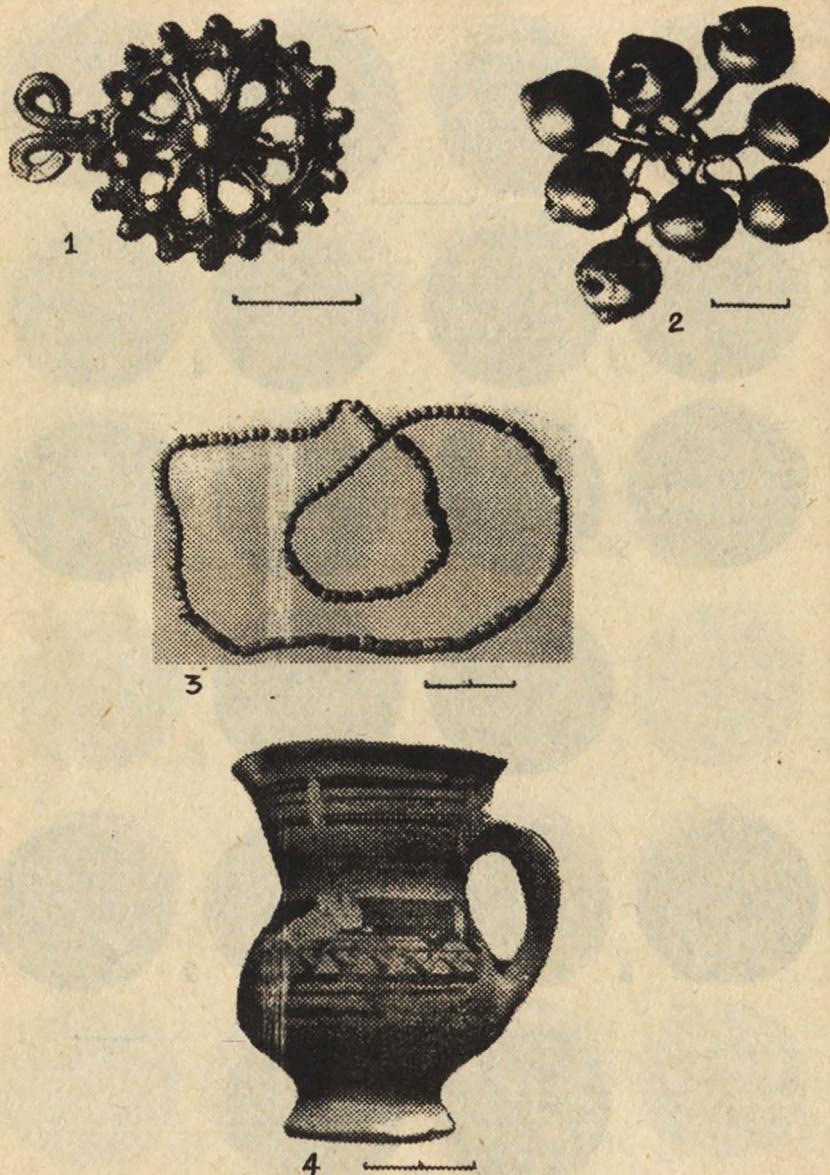
Мал. 1. Диканський скарб. Монети Польщі: шести- (1—3) та тригрошовики (4—12). Білон.

Мал.2. Диканський скарб. Монети Польщі: три- (1, 2) та півторагрошовики (3—7).
Білок. Монети Росії: грибни (8—10). Срібло.

Мал. 3. Диканський скарб. Речовий комплекс скарбу: пряжка, срібло (1); гудзики, срібло (2); намисто, корали, скло (3); глечичок-монетка, глина (4).

змішану низку з 137 намистин. Параметри коралових намистин: висота — 3,0—3,3 мм; діаметр — 2,6—2,8 мм; діаметр каналу отвору — 0,8—0,9 мм; скляних намистин відповідно — 1,5—2,3 мм; 2,2—2,6 мм та 0,6—0,8 мм (мал.3, 3).

40. Кружальний глечичок-монетка⁶ з широкими вінцями та маленьким носиком-зливом, завуженою шийкою, кулястим тулубом та виділеним плиточкою плоским денцим, з петлевидною ручкою, прикріпленою до середини шийки і корпусу (мал.3, 4). Посудина виготовлена з добре відмуленої рожевої глини, вкрита біло-рожевим ангобом та прикрашена візерунком, нанесеним коричневим ангобом по шийці та по тулубу. Зверху орнаментальне пасмо складається з чотирьох тонких ліній, нижче перегину шийки — широкої лінії та кількох вузьких, записаних подвійною зигзагоподібною кривулькою, обмеженою трьома тонкими. Ручка і денце залишені у кольорі ангобу покриття.

Висота глечичка — 8,1 см; діаметри: вінець — 4,6 см, шийки — 3,4 см, тулуба — 5 см, денця — 3,3 см; висота ручки — 3,7 см; перетин ручки — 0,6x0,8 см (мал.3, 4).

Публікований комплекс монетно-речового скарбу має всі підстави для встановлення чіткого датування. Він фіксує перехідний період на місцевому грошовому ринку — час заміни на Лівобережжі західно-європейської (переважно польської) монети на російську загально-імперських зразків. Основу монетної частини скарбу складають 26 монет масового польського карбування доби правління Сигізмунда III Вази (1620-ті рр.), що перебували в обігу понад три чверті століття. Три нових російських гривні 1704—1705 рр. гарної збереженості вособлювали собою нові економічні явища в Гетьманській Україні — початок панування російської монети.

Часом приховання скарбу, найвірогідніше, слід вважати зиму 1708—1709 рр., коли до Диканьки ввійшли шведські загони⁷. Можливо, події 1709 р. спричинили пожежу будинку і скарб не був використаний.

Щодо власника скарбу, то ним, напевне, була більш-менш заможна диканська дівчина, про що свідчить наявність у комплексі разка намиста, гудзиків, пряжки дівочого паска та іграшки-«кубижки». Маючи точну дату для монетної частини скарбу — друга половина першого десятиріччя XVIII ст., — зі впевненістю можна датувати й речові знахідки початком XVIII ст.

Таким чином, монетно-речовий комплекс з Диканьки презентує характер грошового обігу початку XVIII ст. Лівобережної України та Полтавщини зокрема, вказуючи на трагічний для Диканьки перебіг подій 1708—1709 рр., пов’язаний з окупацією селища шведами.

ПРИМІТКИ, ЛІТЕРАТУРА

1. Акт № 543 від 6 листопада 1953 р. // Ф ПКМ; інв. № № Н.8275 – 8316.
2. Обстеження автора та опит мешканців Диканьки восени 1986 р.
3. В описі монет подається рік карбування, в дужках — кількість.
4. **Дягиков А.Н., Уздеников В.В.** Монеты России и СССР: Определитель. — М.: Сов. Россия, 1978. — С.239. — № № 486 – 487.
5. Там само. — С.319 – 320.
6. **Пошивайло О.** Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина). — Опішне: Укр. народознавство, 1993. — С.159.
7. **Тельпуховский Б.С.** Северная война. — М., 1946. — С.90 – 93.

Suprunenko A.B.

The Dikanka's Hoard, 1953

Résumé

In 1953 in the area of the small town of Poltava Region called Dikanka, a hoard was found, later acquired by Poltava's Museum of local lore. The hoard was found in a little jug on the depth of 0.5 m inside of the remains of the destroyed house (the 18th century).

The hoard consists of 29 silver and billon coins, silver adornments, glass and coral beads. The coins are: six-, three-, and one-and-a-half-groshes of Rech Pospolita and its possessions, minted in 1620 during the reign of Sigismund III Waza (26 copies) and three silver grivnas of Moscow Kingdom minted in the beginning of the monetary reform carried out by Peter the Great in 1704—1705.

The hoard fixes the final stage of excluding the coins of Western Europe by those of Russian Empire on the Left-Bank Ukrainian monetary market. The time of the hoard's hiding should be referred to the events of the winter of 1708—1709, i.e. the period of Swedish invasion.

The hoard's coins gave an opportunity to define the age of adornments included — a female cast open-worked belt-buckle, a button and the beads mentioned above. It refers to the end of the 18th century's first decade.

01.02.94.

Лузей Пол
вского Губернского Земства.
БЕЛГОРОДСКОЙ ОТДЕЛЬНОЙ

о Училищах Губернии Ездовской Письм

Губернские

и Белгородские

отправу подорожных денег

Всего

№ 24477

Полтавской губернии

[Изъ кн. С. И. Черкасского]

Купон № 1000

Задание с пасажами

ЕПІСТОЛЯРІЯ

На звороті:

Зразок конверта Археологічного відділу Музею Полтавського губернського земства.

Автограф В.М.Щербаківського. 1916 р.

До публікації «З епістолярної спадщини Вадима Щербаківського».

СТАТУТ ЛУБЕНСЬКОГО МУЗЕЮ КАТЕРИНИ МИКОЛАЇВНИ СКАРЖИНСЬКОЇ

Перша публікація «Статуту» поч. ХХ ст. відомого археологічного зібрання Лівобережної України у Лубнах.

Своєрідним явищем у музейному будівництві Полтавщини кінця XIX – початку ХХ ст. було існування першого археологічно-краєзнавчого осередку наукового вивчення пам'яток археології, відомого за назвою Круглицького (Лубенського) музею К.М.Скаржинської. Це було перше загальнодоступне приватне музейне зібрання Полтавської губернії, створене 1885 р. завдяки власниці Круглицького маєтку, меценатці, культурній та просвітній діячці, благодійниці Катерині Миколаївні Скаржинській¹. Зі створенням, становленням та діяльністю музею пов'язані імена ряду відомих учених, музейників та культурних діячів-археологів В.Б.Аntonовича, В.Г.Ляскоронського, К.В.Болсуновського, Ф.І.Камінського, етнографів С.К.Кульжинського, І.А.Зарецького, істориків К.П.Бочкарьова та Д.І.Яворницького, колекціонерів Г.С.Кир'якова, В.М.Леонтовича, Ф.М.Ізмайлова, природознавців В.І.Вернадського та К.М.Феофілактова, письменника, мистецтвознавця й етнографа В.П.Горленка та багатьох інших.

На першому етапі діяльності музею (1885–1890) превалювало його суто археологічне спрямування, зумовлене керівництвом установовою талановитим археологом-краєзнавцем Ф.І.Камінським (1845–1891)². Після його смерті музей прийняв етнограф С.К.Кульжинський (1867–1943)³, який продовжив подвійницьку діяльність попередника, значно розширивши межі місцевого збиральництва не тільки археологічних, нумізматичних та геологічних матеріалів, але

й предметів історії, етнографії, народного мистецтва тощо. У 1891—1905 рр. колекції Лубенського музею значно поповнилися збірками первісних, античних та середньовічних старожитностей з території України, Росії, Криму, Польщі, Західної Європи та Єгипту.

1905 р. власниця музею вирішила, що вже прийшов час передати приватний музей громадськості рідного міста. Ідею меценатського збирання, а потім принесення своєї власності в дар широкому загалу, К.М. Скаржинська вилекала не тільки під впливом народницьких переконань і бесід першого хранителя збірки Ф.І. Камінського, але і під час контактів з родиною Стасових, графинею П.С. Уваровою, В.П. Горленком. Благодійниця гадала, що м. Лубни у змозі прийняти такий дарунок, спорудивши для нього спеціальне приміщення, розмістивши експозицію та сковища для 20000 експонатів, величезного архіву та 4000 томів бібліотеки. Готуючись до передачі музею, К.М. Скаржинська та її сподвижник С.К. Кульжинський вдруге переробили статут музею, укладений фундаторкою і Ф.І. Камінським ще в кінці 1880-х рр. Лубенський музей планувалося залишити у власності міста за довічним правом приоритету К.М. Скаржинської в його керівництві та комплектуванні, за науковою зверхністю імператорського Московського археологічного товариства. Разом з тим, меценатка залишила місце для прав і обов'язків міської управи щодо музею. Статут є яскравою пам'яткою музейного будівництва, лаконічним документом епохи щодо одного з кращих культурних явищ Полтавщини початку ХХ ст. Зазначимо, що його текст хоча й використовувався дослідниками⁴, але жодного разу не публікувався.

На закінчення вкажемо, що сподіванням К.М. Скаржинської не довелося втілитись у життя. Міське керівництво Лубен майже півтора року «вивчало», обговорювало і вирішувало долю сповненого людської гідності дарунку, аж поки не відповіло однозначно негативно, посилаючись на відсутність у бюджеті коштів. Тому К.М. Скаржинська 1906 р. подарувала своє «дітище» найпрогресивнішому на той час в Україні Полтавському губернському земству. Отже, Лубенський музей К.М. Скаржинської постав у основі зборок Природничо-історичного Музею Полтавського губернського земства, згодом — Полтавського краєзнавчого музею⁵.

До 1943 р. Статут Лубенського музею зберігався у архіві Полтавського краєзнавчого музею, потім — був переданий до Державного архіву Полтавської області, де і «відкриває» «Фонд К.М. Скаржинської» — фонд № 222.⁶

Нижче наводимо текст цього цікавого документа мовою оригіналу без будь-яких скорочень.

Устав Лубенского музея имени Ек. Ник. Скаржинской

§ 1. Цель музея двоякая:

- а) педагогическая и*
- б) чисто научная.*

1-я достигается строгой систематизацией предметов, обдуманной наглядностью для раскрытия их смысла, цели, способа употребления, процесса развития, воздействия на окружающее или обратно и т. п.; — достигается руководящим каталогом под редакцией и со вступительной статьей к каждому отделу выдающегося ученого — специалиста той науки, которая иллюстрируется данным отделом; — достигается искусством так обставить и демонстрировать науку, трактуемую музеем, чтобы каждый, выходящий из этого святилища ее, уносил ум, обеспокоенный любознательностью, волю, наэлектризованную виденным доказательствами мощи человеческого духа, сердце, расширенное жаждой светить и поддерживать «человека», идущего к лучшей жизни и к эволюции добра.

2-я достигается научным собиранием и сохранением памятников старины, памятников жизни и быта человека как духовного, так и материального, памятников искусства, техники и т. п., — располагая, подбирая и обставляя весь этот научный материал таким образом, чтобы каждый, занимающийся какой-либо наукой (особенно в связи с местным краем, родиной музея) мог бы найти элементы ее в соответствующем отделе музея, а очередные в этой науке вопросы для разработки — во вступительной статье каталога⁷.

§ 2. Делится музей на 2 отдела: I — чисто местный, малорусский, занимающийся всесторонним изучением прошлого и настоящего Малороссии; II — общий отдел — всей остальной России и чужестранных государств всего мира — для ближайшего знакомства с ними и для более правильной и беспристрастной — через сравнение — оценки физиономии и степени культурности местного края.

Каждый из этих отделов, в свою очередь, распадается на ряд параллельных подотделов, числом шесть, а именно:

<i>1 подотдел</i>	<i>— доисторической археологии;</i>
<i>2 — « —</i>	<i>— исторический;</i>
<i>3 — « —</i>	<i>— церковный;</i>
<i>4 — « —</i>	<i>— этнографический;</i>
<i>5 — « —</i>	<i>— художественно-технический;</i>
<i>6 — « —</i>	<i>— естественно-исторический⁸.</i>

§ 3. Музей, как светоч науки всемирной и общечеловеческой, не должен никогда и ни в чем преследовать целей узких, односторонних, — другими словами, не может быть орудием или союзником — каких бы то ни было интересов партийных, как враждебных и пагубных объективизму и беспристрастию чистой науки.

§ 4. Музей, как очаг воспитательный и облагораживающий, не допускает в свои стены ничего такого, — будь это картина, статуя, книга, рисунок и т. п., — что бы грязнило воображение, ум или сердце зрителя (т. е. все, граничащее с порнографией), помня, что между его посетителями бывают очень юные души, а «это место свято».

Музей обязан помнить, что нравы творят людей и в свою очередь творятся ими и что на его знамени горит: «К истине и святости».

§ 5. Музей находится в г. Лубнах, на земле, отчужденной под него городом, в здании, специально для него построенном и ему принадлежащем навсегда.

Ни город, ни Археологическое общество, ни кто другой не имеет права когда бы то ни было и по поводу чего бы то ни было перевести музей или что-либо ему принадлежащее в другой город или другое место.

§ 6. Музей находится в вечном пользовании города Лубен, под всесторонним и постоянным наблюдением и покровительством Императорского Археологического Общества (Московского)⁹ и под не посредственным влиянием учредительницы его, до смерти ее.

§ 7. Права и обязанности города Лубен по отношению к музею¹⁰.

§ 8. Права и обязанности Императорского Московского Археологического Общества по отношению к музею:

а) в научном отношении музей находится в непосредственном ведении Императорского Московского Археологического Общества;

б) обществу принадлежит право устанавливать тип и характер предметов как могущих быть приобретенными для музея, так и могущих быть принесенными ему в дар;

в) хранитель музея избирается по обоюдному согласию города и Общества, причем утверждение хранителя в должности принадлежит исключительно Обществу.

Примеч. В случае требования о том Общество, утвержденный в должности хранитель, хотя бы и занимавший уже это место в течении нескольких лет, должен быть немедленно удален от должности.

Автори Статуту — К.М.Скаржинська та С.К.Кульжинський, рукою якого й написано оригінал документа. Час його написання — кінець 1904 — початок 1905 рр.

Публікується за рукописним оригіналом: ДАПО. — Фонд № 222, оп.1. — Спр.1. — А.1—2 зв.

ПРИМІТКИ, ЛІТЕРАТУРА

1. Скаржинська Катерина Миколаївна (1854—1932) — культурна і просвітня діячка, меценатка, колекціонерка, благодійниця, дружина кінозаводчика, генерал-майора, власника 10 тис. дес. у Лубенському повіті. Про неї: Павловский И.Ф. Полтавцы иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. — Полтава: ПУАК, 1914. — С.255; Ванцак Б. Заповіла народові. // Україна. — 1987. — № 36. — С.4.

2. Камінський Федір Іванович (1845—1891) — викладач лубенських гімназій, приватний учитель дітей Скаржинських, музейник, археолог і краєзнавець, перший завідувач Музею К.М.Скаржинської. Про нього: [Горленко В.П.] Ф.И.Каминский: (некролог). //КС. — 1891. — Т.XXXIII. — С.313—314; С-в Н. Каминский Федор Иванович. //Энциклопедич. словарь Брокгауза Ф.А., Ефрана И.А. — СПб., 1895. — Т.XIV. — С.205; Супруненко А.Б. Археологические исследования Ф.И.Каминского в Нижнем Посулье. //1000-летие города Лубны. — Лубны, 1988. — С.12—15; він же. Из новых материалов о Ф.И.Каминском. //ОИПАП: Второй обн.-пр. семинар. /ТДС. — Полтава, 1989. — С.101—105; він же. Ф.І.Камінський — дослідник пам'яток археології Полтавщини. //Археологія. 1991. — № 3. — С.69—75; він же. Першовідкривач українського палеоліту, археолог, музезнавець і педагог: (Від редактора). //АЗ ПКМ. — Полтава, 1992. — Вип.2. — С.3—8.

3. Федір Камінський (1845—1891): Наукова та епістолярна спадщина. //Укл. Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б. — Полтава, 1992. — С.123—125. У коментарях до листа С.К.Кульжинського вперше наведена біографія вченого: С.124—125.

4. Ванцак Б. Заповіла народові. — С.4; Рудинський М. Археологічні зборки Полтавського музею. //36., присвяч. 35-річчю Музею. — Полтава, 1928. — Т.1. — С.29—31; Риженко Я. ПДМ: історичний огляд. //Там само. — С.4—6; Супруненко О.Б. Археологічне зібрання К.М.Скаржинської. //Археологія. — 1990. — № 4. — С.99—100; Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України: Становлення і розвиток. — К.: Наук. думка, 1989. — С.30—31.

5. Риженко Я. ПДМ: історичний огляд. — С.4—6.

6. ДАПО. — Ф.222, оп.1. — Спр.1.

7. Початок створення такого каталога поклала ще К.М.Скаржинська. Він був підготовлений до друку, але не побачив світ: Каталог собрания археологических и исторических древностей Екатерины Николаевны Скаржинской. //Сост. Зосимович А.П. — Под.ред. Антоновича В.Б. — Рукопис. //ДАПО. — 1891—1892. — Ф.222, оп.1. — Спр.2. — А.1—125.

8. Концепцію музею уклав на початку 1880-х рр. Ф.І.Камінський: Супруненко О.Б. Ф.І.Камінський — дослідник пам'яток археології Полтавщини. — С.72—75.

9. Вибір Московського археологічного товариства як наукового керівника музею був зумовлений не тільки значною роллю громадської установи в науковому

житті царської Росії, але й добрими відносинами власниці з його науковим лідером — гр. П.С.Уваровою. Див.: ДАПО. — Ф.222, оп.1. — Спр.23, 31, 170.

10. У оригіналі не вказані.

© Публікація В.В.Коротенка,
коментарі та примітки О.Б.Супруненка.

02.01.94.

*Вадим
ЩЕРБАКІВСЬКИЙ*

Прага. 1930-ті рр.
З родинного альбома
Катерини Кричевської-Росандич (США).
Публікується вперше.

З ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО

Серед повернених Україні імен видатних учених поважне місце посідає Вадим Михайлович Щерbakівський, який віддав археологічному вивченю пам'яток Полтавщини більше десяти років. Публікуються два листи вченого до Д.М.Щерbakівського та Ф.К.Вовка 1915—1916 рр.

Вадим Михайлович Щерbakівський (1876—1957) — відомий український археолог, етнограф, мистецтвознавець, пам'яткохоронець, фотограф. У 1912—1922 рр. працював завідующим відділом археології Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, пізніше — Народного музею Полтавщини. Пробів значні археологічні дослідження на території краю. Автор важливих наукових відкриттів — пам'яток лукашівського типу трипільської культури, один з найретельніших дослідників Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки, великого числа курганів доби бронзи — раннього залізного віку, давньоруських та золотоординських некрополів. 1922 р. емігрував до Чехо-Словаччини, де викладав археологію та етнографію в Українському Вільному Університеті у Празі. У 1945—1946 рр. — ректор Українського ВільногоУніверситету у Мюнхені. Автор численних наукових праць з археології України, дійсний член Чеської Академії Наук, учений, ім'я якого широко знане в Європі¹.

У Науковому архіві Інституту археології НАН України у фонді Данила Михайловича Щербаківського (1877 – 1927), молодшого брата Вадима Щербаківського, зберігається велика добірка листів, надісланих останнім у 1912 – 1926 рр. Серед них є і поштові листівки з описом матеріалів археологічних досліджень на Полтавщині. Один з таких листів у діючу армію, де перебував Д.М. Щербаківський, датований жовтнем 1915 р., наводиться у публікації².

Другий лист до всесвітньовідомого етнолога й археолога Федора Кіндратовича Вовка (Волкова) (1847 – 1918), уродженця Полтавщини, написаний у липні 1916 р., зразу ж по від'їзді дослідника з Полтави на місце відпочинку – до селища Шишаки на Пслі. Він зберігається у фонді Ф.К. Вовка того ж архіву³ і є першою реакцією Вадима Щербаківського на знахідку у Гінцях уламка бивня мамонта з календарними позначками. Унікальний артефакт уже кілька разів публікувався як його першовідкривачем⁴, так і наступниками, спричинивши появу певної літературної традиції в освітленні знахідки⁵. Наведений у листі малюнок цінний саме першою прорисовою зображенням на бивні, частина з яких, можливо, була згодом втрачена. Слід зазначити, що на сьогодні неясна подальша доля цієї знахідки. В.М. Щербаківський залишив її у Народному музеї Полтавщини, але записів у інвентарях установи пізнішого часу про уламок бивня з малюнками не виявлено. Напевне, після від'їзду В.М. Щербаківського⁶ та відлучення від музею М.Я. Рудинського⁷, з яким мав тісні стосунки археолог, бивень був звалений у загальну купу остеологічних матеріалів з Гінцівської стоянки, а, можливо, й згорів у пожежі будинку музею 1943 р. Але, все ж таки існує певна ймовірність відшукання унікальної пам'ятки серед колекцій музеїв України, що перебували в евакуації 1941 – 1946 рр., чим ще ніхто не займався.

Шікавим є й зразок «фірмового» конверту⁸ та бланку Археологічного відділу Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, що наводяться друком вперше⁹.

Публікуючи ці епістолярні пам'ятки наукової діяльності Вадима Михайловича Щербаківського, ми зі впевненістю сподіваємося, що його спадщина ще стане предметом окремого дослідження зацікавлених нащадків.

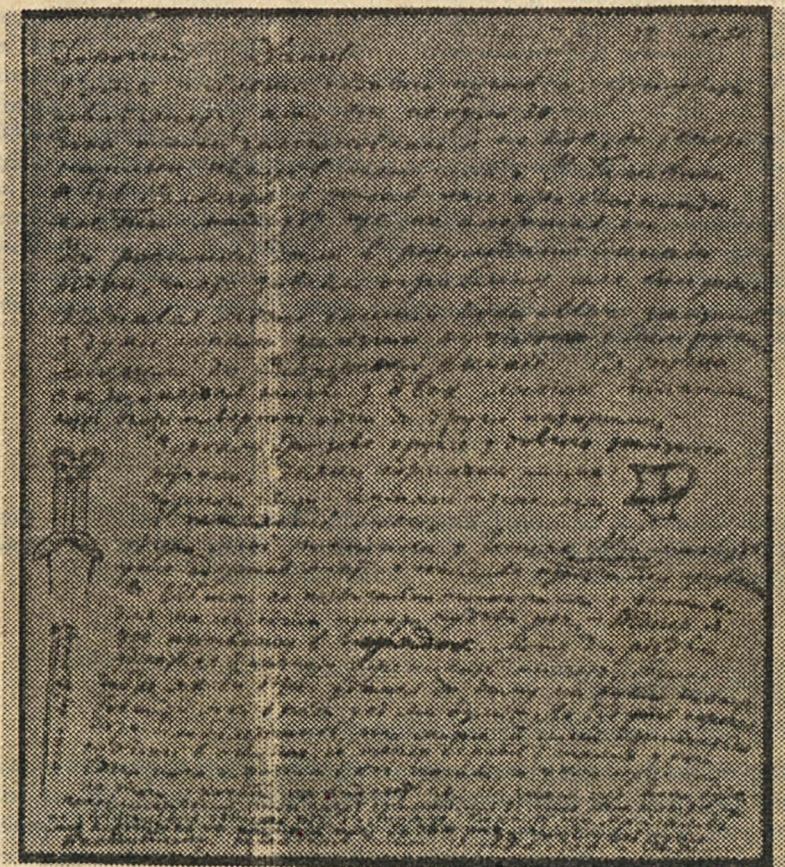
Текст листів наводиться за оригіналами рукописів; у деяких випадках орфографія подана за сучасними правилами, позначені втрати та нерозбірливі слова. Примітки до текstu листів та коментаря-передмови наведені нижче. Фотографії до публікації виконані О.Б. Супруненком.

*29/X [1915]

Дорогий Даню!

Я оце тільки недавно почав одержувати твої листи, а то все не було їх. Зіна¹⁰ трохи заспокоїлася й не іде, бо тепер написк німців менший. У Бутовича я був 1 1/2 місяці¹¹ і писав вже про свої нахідки, але Ти мабуть ще не одержав його [лист — Ж.К., О.С.].

Мал. 1. Лист В.М.Щербаківського до Д.М.Щербаківського від 19.10.1915 р.
НА ІА НАНУ, ф. Д.М.Щербаківського, арк. 1 зб.

Усі розкопки дали в результаті Скіфію бідну, часто зовсім ограблену, але Скіфію¹². Попався між іншим один меч залізний з дуже гарною залізною сцільною з ним ручкою, близькою до Сибірської Скіфії. Ця ручка складається ніби з двох лапок пташиних, котрі вгорі повернені одна до другої пазурами¹³. Зеркало бронзове кругле з довгого залізною ручкою¹⁴, деякі горщечки типу: [малюнок] чорного звіту. Глиняні пряслиця і скляні буси.

Про мої розкопки у Гончях. Ти мабуть уже одержав лист, і особливо про костину голку грубенню в 1,25 мм. Це надзвичайно тонка гостка з вушком для палеоліта¹⁵, просто чудова річ. Тепер я усе привожу в порядок. Може до Різдва удастся й начисто переписати «отчет». Було б добре, якби Тобі вдалося додому на кутю попасті. Господи, які б раді всі ми були. Як будуть переглядати білобілетчиків¹⁶, то може й мені прийдеться сидіти в окопах, бо тепер беруть і таких, у кого одна нога коротша і очі погані, а у кого серце, то на того просто накидаються. Не знаю, що воно буде. Песимістичний тон газет, принаймі деяких лівих, — через те, що не у військових успіхах річ, а у <...> Кажуть, що Маклаков¹⁷ має вернутися на прежній пост, бо два рази поцілуєвав руку Распутіну¹⁸. Бувай здоров. Пиши. Цілую Тебе кріпко.

Вадим».

Публікується за оригіналом листа: НА ІА НАНУ. — Фонд 9 [Д.М.Щербаківського]. — Од.зб.162. — Лист № 30. — Поштова листівка.

*20 липня 1916 р.

Високоповажний Хведоре Кіндратовичу!

Що до меду диканського, то оказується, що вислати не можна, бо на залізниці не приймають. Отже вибачте мені, що не міг Вас загодити, з не моєї вини це сталося. По вашім від'їзді¹⁹, я прийшов у музей і як раз з вокзала прийшли мої речі. — Я почав переглядати куски іклів, і відмінивши їх соляним квасом, на однім знайшов ніби орнаментацію, яку Вам тут і нарисую.

[Малюнок: під ним підпис]

ікро орнаментоване.

[Прим.] а) Заштрихована частина показує, що тут відлущився верхній слій.

Перше враження у мене було таке, що це своєого рода бірка, запис якихось речей — приблизно 100 штук рисочок можна порахувати. — А може воно що інше означає? А може нічого не значить. Але мені цікаво, чи не було у Вас чого небудь цікавого, подібного до цього?

ЕСТЕСТВЕНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ
МУЗЕЙ
ПОЛТАВСКАГО

Губернского Земства.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ ОДДІЛЪ.

20. липня 1916 р.

№

Висвітлення

г. Полтава.

Чеславу Кондратовичу!

Що до меду диканського, то очевидно, що винайдено чи місце до на залізниці чи промисловості.

Винике питання чи є це місце Ваше засноване, з яким виникло питання.

По Вашему видільню, я привів у чуже, і ли раз з Вашими пристрасі міркою.

Я поклав перевідкати письмо і кілька, і відповісти сорока літерами. Відповідь на однієї з писем підбір арифметичний, як у Вашій писемноті.

Мал. 2. Лист В.М.Щербаківського до Ф.К.Вовка від 20.07.1916 р.
НА ІА НАНУ. ф. Ф.К.Вовка, арк. 1.

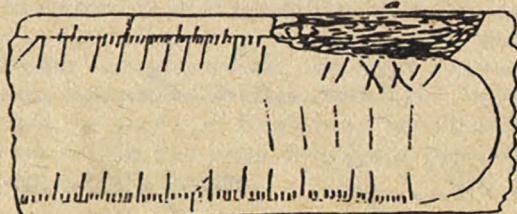

В цей конверт вкладаю також деякі фотографії. Шкода, що май великий апарат лежить у Гонцях²⁰, а то я зняв би фотографію з цього бивня.

Через кілька днів я вийду на екскурсію, і коли буду поблизу, то може ще заскочу до Вас²¹.

Будьте здорові. Передавайте від мене також привіт усій Вашій родині²².

З істригом поважанням В.Щербаківський.

індо-єгипетські

а) Заміненою писемною нотою чи тута відмінність
єдиний ліній.

Перше враження у мене було таке,
що це єгипетське яко бірса, залишилася після
прибігання її до чистої фрески чи папируса. —
А, може більше чи інше чисто: А чому чисто
чи зчистити: Але мені чікаво, чи це було у вас
такі після будь чікаво, подібное до чисто?

В сел конверте вінаде також із дні
археографії. — Менда, що це висновок
єгипетської ноти чи чисто а то я знати не
зробивши чисто, що чисто бувно.

Мал.3. Арх.2 того ж листа.

P.S.: Адреса моя²³: г. Полтава. Поштовий ящик № 5. В.М.Щербаківський.

[Нижче — малюнок зворотної сторони листа].

Публікується за оригіналом рукопису: НА ІА НАНУ, фонд Ф.К.Вовка. — Лист від 20.07.1916 р. — 1а., скл. навпіл.

ПРИМІТКИ

1. Курінний П. Вадим Михайлович Щербаківський: (з нагоди 70 років життя). Женева, 1947. — С. 1—10; Супруненко Олександр. Вадим Щербаківський:

Через скілька днів я вийду на пенсію, і коли буду поблизу, то може бути згадка до вас.

Будьте здорові. Передавте від мене також привітання усім вашим родинам.

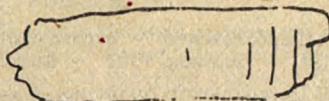
В пам'ять Польщани

В. Щербаківський

P.S. Адреса між

г. Полтава. Поштовий ящик № 5.

В.М. Щербаківський

Мал. 4. Арк. 3 того ж листа.

сторінки біографії. // Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1993. — С.86—100.

2. НА ІА НАНУ. — Ф.9. — Од.зб.162. — Лист № 30.

3. Там само. — Ф.3. — Лист від 20.07.1916 р.

4. Scerbakiwskij W. Eine paläolithische Station in Honci. // Die Eiszeit. — Wien, 1926. — Band III. — S.100—116; Scerbakiwskij W. Bemerkungen über neue und wenig bekannte paläolithische Stationen in der Ukraine. // Die Eiszeit. — Wien, 1927. — Band IV. — S.27 u.ff. + Abb.; Щербаківський В. Палеоліт: (Конспект лекцій з рисунками). — Прага, 1938. — 58 с.: іл.

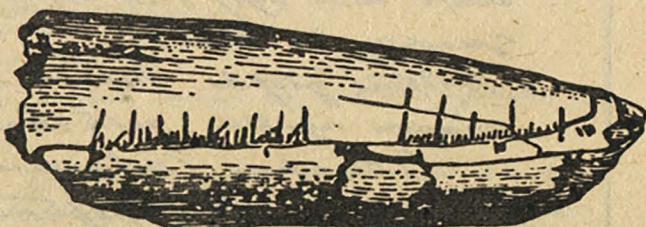
5. Борисковский П.И. Палеолит Украины: Историко-археологические очерки. // МИА. — М., Л.; Изд-во АН СССР, 1953. — № 40. — С.324; Фролов Б.А. Числа в графике палеолита. — Новосибирск: Наука, 1974. — С.71, 195, табл.22, 3—5. П.И.Борисковский наводить такой опис цієї знахідки: «...украшенні нарезкою обломок бивня мамонта, близко напоминаючий экземпляр из Кирилловской стоянки. Он был найден в одной из сопровождающих полуземлянку хозяйственных ям. Последняя имела 1,90 м в поперечнике и напоминала... сооруженное из бивней, ребер и других костей мамонта гнездо, имевшее в основании череп мамонта. Вдоль обломка бивня выгравирована тонкая, слегка изогнутая линия, от которой под прямым углом отходят чередуясь более длинные и совсем короткие линии. Первых — 32, вторых — 78, а вся гравировка несколько напоминает резьбу на современной линейке. Гравировка ассиметрична, не связана с контурами бивня и едва ли была чисто орнаментальной. Вероятно, она имела какой-то смысл, может быть представляла собой насечки, нанесенные для памяти» (Борисковский П.И. Указ. работа. — С.324, рис.168).

Опис знахідки здійснений вченим за перекладом публікацій В.М.Щербаківського та роботою В. О. Городцова. Б.О.Фролов доповнив цей опис такими рядками: «...гравировка... могла иметь... более глубокий смысл. Действительно, ряды коротких насечек напластине из бивня мамонта здесь ритмически разбиваются на небольшие группы более длинными штрихами того же направления; обычно это пятый, реже седьмой штрих очередной группы.... Эта ритмичность дала повод рассматривать назначение этих насечек в фиксации месячных промежутков времени по fazам Луны. (Marshack A. Lunar Notation on Upper Palaeolithic Remains. // Science. — 1964. — V.146, № 3645. — P.743—745).»

6. Франко О.Е. В.М.Щербаковский — исследователь Полтавщины: (по архивным данным). // АЗ ПКМ. — Полтава, 1992. — Вип.2. — С.56—57.

7. Документи з історії Центрального пролетарського музею Полтавщини: 36. док. // Упорядник Супруненко О.Б. — Полтава, 1993. — С.86—88, 91—105.

8. Див. мал. на шмунтитулі до цього розділу збірника. Конверт виданий зусиллями В.М.Щербаківського 1915 р. Попередня публікація у аннонсі до розділу «Епістолярія»: ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч.1. — С.105, мал.106.

Мал.5. Гіназі. Уламок бивня мамонта з нарізками (за П.И.Борисковським).

9. Див. мал.2–3, 4 до публікації.
10. Зінаїда Михайлівна, сестра братів Щербаківських.
11. Бутович В.Н. – поміщик Переяславського повіту, друг В.М.Щербаківського, власник земель між с.Великий Круполь, Пилипичі. У його володіннях та на його кошти В.М.Щербаківським 1913 і 1915 рр. досліджувалися кургани доби бронзи, скіфського часу та киево-руської доби. Див.: [Щербаківський В.] Діяльність музеїв. //ЗУНТ. – Полтава, 1919. – Вип.1. – С.96, 97; Супруненко А.Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания). //АИП. – Полтава, 1990. – С.13, 14.
12. Мається на увазі скіфський час, тобто VII – III ст. до н.е. Мова йде про розкопки 1915 р. восьми курганів біля с.Пилипичі Переяславського повіту, а саме курганів №№ 319, 322, 323, 325 та ін. Див.: Супруненко А.Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея... – С.14.
13. Уламок залишного меча з кургану № 323 біля с.Пилипичі на Переяславщині. Знахідка ніколи не публікувалася в Україні. Зберігається в колекції ПКМ, експонується на виставці «Сторинки історії музею. 1891 – 1991». Публікацію меча див. у статті І.М.Кулатової у цьому числі «Збірника».
14. Бронзове люстерько з кургану № 325 коло того ж села. Збереглося у колекції ПКМ: інв. № А.103.
15. Втрачена у 1960-і рр у збірці ПКМ. Опублікована: Щербаківський В. Розкопки палеолітичного селища в с.Гонцях, Лубенського повіту в 1914 і 1915 р. //ЗУНТ. – Полтава, 1919. – Вип.1. – С.71, рис.6, 8.
16. В.М.Щербаківський мав «блій» військовий квиток. Він був визнаний медичною комісією 1914 р. не придатним до військової служби, бо мав хворобу серця. Однією з причин еміграції вченого 1922 р. було саме бажання пройти кваліфіковане лікування в Європі.
17. Маклаков М.А. (1871 – 1918) – гофмейстер, у 1913 – 1915 рр. – міністр внутрішніх справ і шеф жандармів, з липня 1915 р. – член Державної ради, у грудні 1916 р. в листі до Миколи II переконував його тримати «більш твердий курс». В.М.Щербаківського завжди відрізняло від ін. інтелігентів-науковців Полтави знання та цікавість до політичних змін, коливань. З 1914 р. він член Полтавської організації Товариства українських поступовців. Гому, не дивлячись на військову цензуру, останні новини він сповіщав братові на фронт, «ховаючи» їх у листах за науковими повідомленнями.
18. Распутін Г.Ю. (Нових) (1864/5 – 1916) – «божа людина», екстрасенс-авантюрист, один з найбільш відомих фаворітів Миколи II у 1905 – 1916 рр. За походженням – селянин с.Покровське Тобольської губ.
19. Ф.К.Вовк приїздив до Полтави 18 – 19 липня 1916 р., працював у Природничо-історичному музеї Полтавського губернського земства з колекціями К.М.Скаржинської.
20. В.М.Щербаківський фотографував кількома фотоапаратами, в тому числі першим на Україні на кольорові слайдові плівки. «Великий фотоапарат» – камера 24x30 см -- знаходився у Гінцях до 1917 р.
21. У 1916 р. В.М.Щербаківський провів такі археологічні дослідження після поїздки до Гінців: розкопки у с.Липове Роменського повіту (6 киево-руських курганів) та оглянув городище роменської культури і періоду Київської Русі у с.Медвеже того ж повіту. Див.: Щербаківський В. Розкопки в с.Липовому Ром. пов. 1916 р. (Полт. губ.). //ЗУНТ. – Полтава, 1920. – Вип.2 (не виданий). – Окрема відбитка. – С.16 – 20: мал.
22. Ф.К.Вовк віпочивав у Шишаках поряд з родиною Вернадських, на дачі п.Сазановської.

23. В.М.Щербаківський проживав у Полтаві за адресою: вул. Пушкінська, буд. № 40, пом.7. Будинок і його планування збереглося.

© Публікація та коментарі Кононенко Ж.О., Супруненка О.Б.

Kononenko Zh.A., Suprunenko A.B.

Two Letters of Vadim Shcherbakovsky

Resum e

Two letters written by a renown Ukrainian archaeologist V.M.Shcherbakovsky (1876—1957) and adressed to D.M.Shcherbakovsky and F.K.Vovk (Volkov), are published here. The letters are dated by 1915 and 1916 and hold some information about archaeological investigations of a Late Palaeolithic settlement near Gontsovo and some Scythian barrows near Pilipchichi, Pereyaslav District. Both Letters are kept in the archives of Archaeological Institute, Ukrainian Academy of Sciences.

22.10.92.

**Василь Іванович
ГРАБ**

Краєзнавець. Народився 1943 р. на Дону в мальовничому українському селі Басовка. 1971 р. закінчив Харківський юридичний інститут. Викладач Полтавського аграрного коледжу управління і права. Автор трьох книг, ряду наукових статей і нарисів про діячів вітчизняної культури.

© ГРАБ В.І.

ТРИВОЖНИЙ ВЕРЕСЕНЬ ВОЛОДИМИРА ПАРХОМЕНКА

Публікується біографічний нарис полтавського та дніп-ропетровського періодів життя вченого, документи з його слідчої справи часу репресій.

Видатний дослідник витоків Києво-руської державності В.О. Пархоменко (1880–1942) розділив долю багатьох вітчизняних учених. Поклавши на алтар науки десятиліття виснажливої, копіткої роботи по розробці архівних покладів, створивши низку непересічних історичних праць, у винагороду отримав глум неправого слідства і муки сталінських концтаборів. Лише в останні роки до освіченої громадськості пробиваються окремі відомості про нього¹, коротеньким пунктиром позначено його шлях в небагатьох енциклопедіях². У 1991 році з'явилася науково-біографічна стаття³. Але в ній, на жаль, не звернуто уваги на полтавські літа вченого. Потребують більш прискіпливого погляду і матеріали сфабрикованої справи про причетність до неіснуючої, як тепер вже загальновідомо, СВУ. Заповнити ці прогалини і ставить на меті дана публікація.

I. Народження вченого

Володимир Олександрович Пархоменко з'явився на світ 9 вересня ст.ст. 1880 року в сім'ї священика у с. Сміле Роменського повіту. Закінчив Полтавську семінарію, Петербурзьку духовну академію і з грудня 1905 року став викладачем церковної історії Полтавської духовної семінарії.

Полтавський період плідний у його житті. Молодий кандидат богослов'я поряд з педагогічною діяльністю, і більш ніж нею, займається наукою. Будучи членом Петербурзького Археологічного інституту, активну участь приймає в організації Полтавського церковного історико-археологічного комітету⁴. Разом з науковцями Полтави добивається заснування його в жовтні 1906 р. Комітет і створене при ньому Древлесховище ставили за мету прищеплення молодим людям «любові і свідомого відношення до вітчизняних пам'яток і церковної старовини», а також намагалися «мистецтво зробити повчальним керівництвом для сучасників»⁵.

Проект створення Комітету і Древлесховища розробив В.О. Пархоменко⁶. Він відзначався колосальною продуктивністю. В період 1905–1912 рр. лише в «Полтавських Єпархіальних відомостях» і «Трудах Полтавського церковного історико-археологічного комітету» опублікував близько тридцяти наукових робіт⁷. Крім того, майже таку саму кількість статей і заміток вмістив у «Киевской старине», інших виданнях⁸. Значна частина їх стосується церковної історії і відноситься до 1905 р., а праця «О расширении преполов Переяславской епархии в 1751–55 гг.» — видана у 1904-у⁹. Тому потребують коригування дані про те, що начебто його першою краєзнавчою працею з історії церкви є стаття «Патриарх Константинопольский Серафим II, умерший и погребенный в Лубенском Спасо-Преображенском монастыре», видана в Полтаві 1908 р.¹⁰

Невтомний шукач старожитностей скрупульозно збирає фактичні відомості в багатьох архівах Св. Синоду, в справах колишніх Переяславської консисторії, протопопівських правлін Переславсько-Бориспільської єпархії, що збереглися в архівах Київської і Полтавської консисторії, Переяславського Вознесенського монастиря, багатьох старовинних місцевих церков. Здобуті даними доповнює з архівів Малоросійської колегії, що зберігались при Харківському університеті, а також звертається в Московські архіви Міністерства юстиції, Міністерства іноземних справ, у відділ рукописів імператорської Публічної бібліотеки¹¹.

Науковий подвиг вченого заслуговує подвійної шані. Саме завдяки такій праці збережені для нащадків безцінні мозаїчні картини нашої історії, адже значна частина першоджерел, якими він корис-

тувався, втрачена назавжди. Серед них і 10969 справ Полтавської духовної консисторії, які згоріли під час війни разом з іншими фондами Полтавського обласного архіву¹².

Результати своїх розвідок Володимир Олександрович оприлюднював не тільки в статтях. Регулярно виступав з доповідями, рефератами і повідомленнями на засіданнях Церковно-археологічного комітету, членом «діловодом» якого був¹³. Його промова на ювілейних урочистостях до 1000-ліття м. Переяслава 15 липня 1907 року «Церковно-историческое значение г. Переяслава» була видана окремою брошурою¹⁴.

Крім писаної церковної історії, предметом його зацікавлення були пам'ятки старовини, історія Коліївщини, життя і діяльність І.П.Котляревського. З 21 лютого 1906 р. В.О.Пархоменко обирається дійсним членом Полтавської вченії архівної комісії¹⁵.

У літку 1912 р. він знаходить у відрядженні на XV Всеслов'янському Археологічному з'їзді в Новгороді, на засіданнях історико-географічної секції якого розгорнулася жвава дискусія з питань початку і походження Русі. У дискусії приймали участь делегат Полтавської вченії архівної комісії Л.В.Падалка, відомий український історик Д.І.Багалій, маститий учений Д.М.Іловайський¹⁶. Того ж року В.О.Пархоменко захищає магістерську дисертацію на тему: «Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии»¹⁷.

Як пісумок творчого життя в Полтаві виходить книга «Начало християнства на Русі»¹⁸. Вона отримала високу оцінку академіка О.О.Шахматова, який радить Володимиру Олександровичу працювати у якому небудь науковому центрі¹⁹.

На запрошення В.О.Пархоменко виїздить до Тифлісу, де займає посаду викладача історії в учительському інституті. Потім працює в різних вузах на Україні, в Криму. Друкується в авторитетних виданнях²⁰. Але цей період виходить за межі даного дослідження.

II. Фігурант справи «СВУ»

В.О.Пахоменка завжди притягував до себе Київ. Саме тут знаходилась серцевина його інтересів: матеріали з історії Києво-руської держави. У 1921 році він стає співробітником Всеукраїнської Академії Наук і професором Інституту народної освіти. Потрапляє в когорту корифеїв науки. Працює разом з М.О.Грушевським²¹, С.О.Єфремовим²², А.Ю.Кримським²³, М.О.Макаренком²⁴, Ф.І.Шмітом²⁵, Д.М.Щербаківським²⁶ та ін. в різноманітних комісіях: Софійській, Візантологічній, Археологічній, Біографічного словника видатних діячів України²⁷. Відгукнувшись на прохання

директора Богословської школи автокефального священика Дмитра Щербаківського, у 1922 р. читає в цій школі історію церкви²⁸.

З особливим задоволенням працює у Комісії по вивченю Софії Київської, де його завданням є вияснення питання «часу й історичної ходи її життя»²⁹.

Робота в цій комісії, у Богословській школі вводить його у стосунки з видними діячами автокефального духовенства, яке було під прицілом ДПУ. Зв'язки з автокефалістами намагалися використати для звинувачення В.О. Пархоменка під час слідства, про що свідчить левова частка протоколів його допитів³⁰.

До цієї статті додається протокол допиту В.О. Пархоменка від 10 жовтня 1929 р. Оскільки він вирваний з контексту справи, дамо невелике пояснення.

У 1929 р. почався фронтальний наступ на інтелігенцію. Отримавши від Сталіна наряд на криваву роботу, і бажаючи дати справі «законний вид і толк», ДПУ розробило грандіозний сценарій винищенння кращих умів України під виглядом боротьби з вигаданою контрреволюційною організацією — Спілкою Визволення України. Чільне місце відвели в ній президенту ВУАН академіку С.О. Єфремову, його колегам, які начебто через емісарів керували контрреволюційною діяльністю низових осередків у вузах, готуючи збройне повстання проти Радянської влади. В організацію, звичайно ж, входили брат С.О. Єфремова, професор Дніпропетровського ІНО П.О. Єфремов, родич С.О. Єфремова, директор київської трудшколи № 1 ім. Т.Г. Шевченка В.Ф. Дурдуківський і члени організованого ним шкільного Товариства єдинання і згоди, і т.д.³¹ В.О. Пархоменко, який на той час працював у Дніпропетровському ІНО і часто приїздив до Києва, з точки зору провокації ДПУ, виконував роль емісара СВУ. Цей сценарій і повинен був матеріалізуватись у протоколах допитів. І хоча свій протокол Володимир Олександрович писав власноручно, він, відповідаючи на питання, не знаючи того, потрапляв у заздалегідь визначене «русло», з якого випливало, що він пов'язаний з контрреволюціонерами і активно шукав зустрічей з ними у вересні 1929 р. Документ не відбиває почуттів В.О. Пархоменка, але з огляду на те, що масово репресували його друзів, згаданих у протоколі, що сам він жив під дамокловим мечем репресії, можна не сумніватись, що то був тривожний вересень³².

Заарештували Володимира Олександровича 30 вересня 1929 р. і в той же день помістили в Дніпропетровський ДОПР («дом предварительного заключения»)³³.

Стійко тrimається він на допитах, відмітаючи будь-які звинувачення у належності до контрреволюційної організації. На протязі

всього слідства він так і не дав у руки преслідувачів «цариці доказів» — зізнання. Це, вірогідно, і зіграло вирішальну роль у тому, що його випустили з концтабору достроково³⁴. Сприяли цьому і клопотання дочки³⁵, а також хвороби Володимира Олександровича.

Неодноразово звертається він із заявами до начальника Дніпропетровського відділення ОДПУ з проханням прискорити з'ясування сумного непорозуміння³⁶ (заяву додаємо). 28 листопада пише листа прокурору з проханням призначити медичну експертизу: «наявність одної нирки, болі в ній, сильної неврастенії, хворобливі явища в області серця, легенях, бронхах». Але це, як і намагання викликати співчуття до хворої, залишеної без допомоги дружини, виявилося марним. До заяви підшили довідку головного лікаря, невідомо якого закладу, про те, що «его болезненное состояние допросам не препятствует»³⁷. І на цьому все скінчилося.

28 січня 1930 р. Судова трійка при Колегії ДПУ УРСР постановила ув'язнити В.О. Пархоменка в концтаборі строком на десять років³⁸. Утримували його в Соловецьких виправно-трудових таборах.

І за колючим дротом Володимир Олександрович не полішив думки про наукову роботу. З січня 1932 р. він пише листи до Ленінградського відділення Державного видавництва і ректору Дніпропетровського ІНО, у яких цікавиться можливістю видання рукопису книги «Русь и степь» і долею своїх робіт³⁹. (Копії листів додаємо). Листи до адресатів не доходять. Їх вилучають і, таким чином, вони попадають у слідчу справу.

Можливо, якби листи вчасно потрапили у доброзичливі руки, багато б рукописів В.О. Пархоменка, у тому числі «Русь и степь», не були б втраченіми⁴⁰. Та ще теплиться вогник надії. Можливості вичерпані не всі. На чому базується ця вневnenість?

По-перше, на аналізі формального боку самої справи В.О. Пархоменка.

Дослідникам дають том під № П-22306, який зберігається в архіві УСБУ по Дніпропетровській області. Цей том не містить у собі ні анкети арештованого, ні протоколу обшуку квартири. Не описані у ньому і праці звинуваченого. Ба! Немає навіть опису аркушів справи. Про що це говорить?

Справа П-22306 є окремим томом з єдиної, величезної справи СВУ і потребує дослідження у комплексі з іншими томами-справами на професуру ВУАН.

По-друге, на допиті в жовтні 1929 р. В.О. Пархоменко дає покази що до Ірини Петрівни Білан. Називає її своєю «особистою доброю знайомою» і разом з тим секретарем⁴¹.

З Іриною Білан, студенткою Полтавського ІНО, Володимир Олександрович познайомився у 1924 році під час викладання у цьому інституті. Спочатку вона привернула його увагу як гарна рисувальниця, яка оформлювала кабінет краєзнавства. Згодом їх відносини переросли у близькі стосунки, не переривалися і після її від'їзду 1925 р. на роботу в Донбас. Працювала вона вчителькою на залізничній станції Гришине. З переходом В.О. Пархоменка в Дніпропетровськ, не раз приїздила до нього, а він заїжджав до неї. Буваха Білан і на дачі у В.О. Пархоменка під Києвом, у Піщі-Водиці. Вони вели листування, й І.П. Білан «дуже часто переписувала його наукові праці»⁴².

Зразу ж після цих показів начальнику Катеринославського транспортного відділу ДПУ полетіла секретна депеша терміново встановити І.П. Білан, яка можливо мешкає під прізвищем Пшенична, і все досконально визнати про неї⁴³. Далі Білан вже згадується як член осередку СВУ на станції Гришине, проводить контрреволюційну діяльність у школі. Інших відомостей про І.П. Білан та її долю в справі В.О. Пархоменка немає. Між тим, нема сумніву, що вона підлягала репресії. А якщо так, то її справа може зберігати цікаві відомості про В.О. Пархоменка, його рукописи, у тому числі і про долю невиданої книги «Русь и степь». Ця справа може вказати і на інші шляхи пошукув. Дослідження творчої спадщини В.О. Пархоменка та його долі тільки починається⁴⁴.

ПРОТОКОЛ допроса гр-на Пархоменко Владимира Александровича от 10 октября 1929 г.

Прежде всего считаю нужным заявить, что абсолютно не считаю себя виновным ни в какой антиправительственной политической деятельности, обвинениями удивлен и прошу лишь об одном — поскорее выяснить это странное недоразумение. Говорю это всей искренностью и полным пониманием ответственности за свои слова. Другого показания я не могу дать и через много времени, сколько бы не пришлось мне сидеть, ибо не могу же я выдумать о себе то, чего не было. Повторяю, я не участвовал ни в какой политической организации, ничего о ней не знаю и не могу знать, ибо всегда уклонялся от участия в политических беседах, а тем более в политических организациях. Удивлен, как можно обвинять в участии в политической организации человека, абсолютно не причастного к ней.

О настроениях местной украинской интеллигенции и молодежи я презвичайно затруняюсь дать показания, ибо как раз данных политического характера у меня нет. Определенно «украинское» настроение существовало у некоторых, оно проплывало в симпатиях ко всему украинскому, но как далеко заходили эти симпатии мне сказать трудно. Разговоров об организации, об «отделении» и т. п. при мне никогда не заводилось, готов допустить, что они могли вестись, если была у них конспирация, но меня в нее не посвящали. Наличие украинофильского течения несомненно. Несомненно, что молодежь, научно связанная с П. ЕФРЕМОВЫМ, была проникнута «цирьмой» украинским настроением, но мне, как далеко стоящему (я на словесном отделении, где работал П. ЕФРЕМОВ и его молодежь, даже не преподавал), политическая сторона этого интересующегося украинской литературой кружка была совершенно неизвестна, я даже о ней не подозревал. Из студентов и недавно окончивших «ИНО» могу назвать лиц, связанных с П. ЕФРЕМОВЫМ, — В. ЧАПЛЯ⁴⁵, МАКСИМЕНКО, СИМОНЕНКО, ДУБИНЦЕВ, КРУГЛЫЙ⁴⁶, конечно были и другие. Степень их связи с П. ЕФРЕМОВЫМ мне не ясна и характер окраски определить не могу. Это были «цирьмые» украинцы, преданные всему украинскому, но как далеко заходило это настроение, я не знаю, ибо никогда не присутствовал на научных или каких-либо иных их собраниях. Из интеллигенции я знал лишь немногих, кроме П. ЕФРЕМОВА, с которым у меня были сравнительно добрые отношения, как с сослуживцем; знаю И. ЗАВАДОВСКОГО, В. БАЛАБАНОВА, С. РИНСКОГО, Д. ЭВАРНИЦКОГО и др. Все это тоже украинцы и тоже казались мне по отдельным словам и фразам в большей или меньшей степени «цирьмами». Чувствовалось сочувствие так же всему украинскому. К числу их могу также причислить доктора Е. ПАВЛОВСКОГО, с которым встречался на именинах у ЯВОРНИЦКОГО, раз видел там же и автокефального священника ШАРАЯ. Но на именинах и других торжественных собраниях у Д. ЭВАРНИЦКОГО была разнообразная публика, бывало много женщин и в такой обстановке политические темы не затрагивались. Затрагивались [ли] они в другой обстановке, я не знаю. Относительно С. РИНСКОГО могу сказать, что он раз на заседании научного общества заявил протест против выражений проф. А. МАЛИНОВСКОГО о том, что он будет читать доклад не на украинском, а на «общепринятом» русском языке.

Подводя итоги, могу сказать, что те партийцы, которых я знал, при мне не проявляли определенно своих политических симпатий, говорили по темам украинского характера всплошь вскользь, между прочим. Было ль это недоверие ко мне или просто отсутствие какой-либо организации и каких-либо политических планов, сказать

затрудняюся. Я раніше, до ареста, как-то и не думал о возможности какой-либо политической организации у местных украинцев и на П. ЕФРЕМОВА, например, смотрел лишь, как на человека, благодаря своим личным связям могущего информировать о жизни украинской Академии Наук, которая меня интересовала, как учреждение научное.

В. В. БЕЛЫЙ⁴⁷ довольно часто приезжал из Киева в Днепропетровск, обычно останавливался у Д. И. ЭВАРНИЦКОГО и проживал у него несколько дней. Приезжал он раза 2—3 в год. Во время этих приездов он виделся обычно с П. ЕФРЕМОВЫМ и беседовал с ним наедине. При мне разговоры БЕЛЫЙ вел лишь на академические темы, горячо поддерживая в разговорах С. ЕФРЕМОВА, перед перевыборами президума Академии говорил, что если КРЫМСКИЙ не пройдет в непременные секретари, то изберут С. ЕФРЕМОВА. Официальной целью приездов БЕЛОГО были занятия этнографией в связи с коллекциями музеиними и личными ЭВАРНИЦКОГО. Между БЕЛЫМ и ЭВАРНИЦКИМ велась оживленная переписка, первый всегда информировал ЭВАРНИЦКОГО о том, что делается в Академии. Они вдвоем вели обычно интимные разговоры без свидетелей; о темах ничего сказать не могу, ибо меня в это не посвящали. В Киев я ехал из Днепропетровска 7-го сентября вечерним поездом, поехав потому, что имел билет ст Сочи для удешевления стоимости проезда (я возвращался из Сухуми, где был у бывшей жены) прямо до Киева и потому, что хотел познакомиться с положением вещей в Академии в смысле вопроса о замещении по конкурсу кандидатур на должности (так как я еще в апреле подал заявление на конкурс) и побывать в Византологической Комиссии Академии, от которой я имел научное поручение и которой я должен был передать съемку и статью. Приехал я в Киев 8 сентября около 12 часов дня, остановился в гостинице «Новая Россия» и вскоре заложил закусить в вегетарианскую столовую на Кременской. Там случайно встретил одного сотрудника Всенародной Библиотеки, фамилии которого вспомнить сейчас не могу (худой, в синих очках, роста выше среднего, родом из Черниговской губернии); он сидел неподалеку от меня и, поздоровавшись со мной, заговорил об арестах в Киеве, при чем назвал несколько фамилий арестованных — С. ЕФРЕМОВА, ГЕРМАЙЗЕ⁴⁸, МИЯКОВСКОГО, ЛЕВЧЕНКО⁴⁹, ДУРДУКИВСКОГО⁵⁰ и еще кого-то. На мой вопрос о причине ареста он сказал, что она еще неизвестна, что, повидимому, «чего-то ищут». Через несколько минут я с ним расстался. На другой день —

понедельник, направился в Академию и в библиотеку Всеноародную. В первой я виделся с О. КУРИЛО (находился около 1 минуты), В. ДЕМЬЯНЧУКОМ⁵¹, с которым, возможно, сказал несколько слов об аресте, как животрепещущей для меня новости, но разговаривал с ним тоже на ходу (3—4 минуты), затем имел беседу с С. М. ИВАНИЦКИМ по специальному вопросу поддержать мою кандидатуру на конкурсе. В библиотеке искал (...) чтобы передать ему книгу, но не нашел сразу, а лишь потом во второй раз застал его и передал книгу, при чем он сообщил мне, что вечером имеет быть заседание Академической Византологической Комиссии, на которой я присутствовать уже не мог за отъездом, но успел зайти около 7 часов перед началом заседания, здесь видел П. КУДРЯВЦЕВА, БАРВИНКА и еще 2—3 лиц. Поговоривши о деле — подготовления для сокрытия статьи, я сразу ушел, ибо спешил на поезд. Разве еще в этот день я заходил к М. ГРУШЕВСКОМУ (Владимирская, 35), но не застал его в помещении его секции, передал ему записку и оттиск статьи через И. ЩИТКОВСКОГО. М. ГРУШЕВСКОГО в этот день не было здесь. Вернувшись 10-го сентября в Днепропетровск, узнал о здешних арестах, когда зашел в ИНО, где об этом уже шел разговор по-поводу замещения П. ЕФРЕМОВА. Об аресте П. ЕФРЕМОВА слышал от т. СЛЮСАРЕНКО, а ЗАВАДОВСКИЙ, коротко сообщил мне об обыске у него. В виду того, что занятия в ИНО были отсторочены до 1 октября, я в конце дня 12 сентября взял отпуск у ректора ИНО и поехал к жене в Сухум, откуда вернулся 25 сентября.

С П. ЕФРЕМОВЫМ по возвращении из летнего отпуска виделся утром 7/IX в ИНО на 1 минуту при посторонних — В. ЄВСТАФЬЕВЕ и других, и разговоров тогда никаких не вел. Об арестах в Киеве, до поездки туда, ничего не знал. Из Днепропетровска никакой информации в Киев я не возил, никакого донесения что-ли о положении украинской интеллигенции в Днепропетровске в Киеве не делал, в свою очередь и в Киеве никакой специальной информации никто мне не давал, кроме простого разговора об арестах, который вообще тогда был, как мне показалось, естественной темой в Киеве.

В. ПАРХОМЕНКО
Допросил П/Уполномоченного СО (АНТОНЮК)

Г. Начальніку Дн. отр. О. Г. П. У.

Винужден обратитися к Вам с заявлением. Четвертую неделю томлюсь я у Вас арестованным, а между тем доселе не представляю себе настоящей причины своего ареста. Правда мне предъявляют чрезвычайно серьезные обвинения, до организации вооруженного восстания включительно, но я лишь недоумеваю, ибо по существу не чувствую за собой никакой вины, и формально обвинения не опираются (да и не могут, конечно, опираться на какой-нибудь фактический материал).

Неужели Советская Власть может покарать невиновного? Не допускаю. Между тем мне угрожают жестоким наказанием, лишают меня права пользоваться своими деньгами, которые я добровольно сдал при аресте, не дают возможности послать деньги тяжело больной жене и самому приобрести необходимые вещи и т. п.

Ведь в распоряжении Г. П. У. имеется много способов проверить правильность моих показаний, а репрессии не могут посодействовать тому, чтобы мои сведения о совершенно неведомой мне организации стали яснее и полнее. Вновь обращаю Ваше внимание на свою непричастность к каким-либо политическим организациям и прошу ускорить выяснение этого печального недоразумения; думаю, что это вполне в пределах Вашей компетенции.

21 октября 1929 г.
Профессор Владимир Пархоменко

В Ленинградское отделение Государственного Издательства
(Редакционный сектор, отдел наук общественных)

В 1927—28 гг. я вел переговоры по поводу напечатания отдельной книгой моей рукописи под заглавием «Русь и степь». Рукопись была принята для напечатания и временно взята мною для дополнений и обработки. Обстоятельства задержали затем представление рукописи своевременно.

Ныне позволяю себе обратиться с запросом, могла ли быть принятой для напечатания эта рукопись, по обработке и, конечно, (...) новом ее просмотре. Таким образом, мне нужно принципиальное

предварительное согласие для нового представления исправленной и дополненной рукописи: стоит ли ее представлять, есть ли надежда на возможность ее напечатания и т. п.? Тогда же был разговор о вероятности напечатания другой моей рукописи «Очерк истории Восточной Европы». Как теперь? Не откажите уведомить об обеих моих трудах по адресу: Карелия, п.о. «Медвежья гора», через «Попов остров» в II отделение Услага, Владимиру Александровичу Пархоменко.

Напоминаю, что в 1924 г. у Вас была напечатана моя книга «У истоков русской государственности».

С приветом В. Пархоменко
3 января 1932 года

Ректору Днепропетровского
Института Народного образования

По имеющимся у меня сведениям, при ликвидации моей квартиры, находящейся на углу Нагорной и Семинарской улиц в доме «ИНО», библиотека с рукописями моих научных работ осталась в «ИНО».

Прошу не отказать мне в извещении, сохраняются ли в «ИНО» мои книги и рукописи и, в случае надобности, могут ли быть разысканы с Вашего разрешения некоторые из них по моему поручению кем-либо из моих родных.

Прошу не отказать в сообщении об этом по адресу: Карелия, п.о. «Медвежья гора» через «Попов остров» в II отделение Услага, Владимиру Александровичу Пархоменко.

С приветом В. Пархоменко
3 января 1932 г.

На письме стоит штамп: «Изъято из отношения «ИСО»
№ 18 от 17/1 1932 г.

ЛІТЕРАТУРА, ПРИМІТКИ

1. Жук В.Н. Скарби Полтавського древлесховища. // Тези доповідей і повідомлень другої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства. — Полтава, 1991. — С.80—81; [Жук В.Н.] Полтавська губернська вчена архівна комісія. // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1992. — С.713; [Жук В.Н.] Полтавська духовна семінарія. // Там само. — С.717.
2. Енциклопедія українознавства. — Париж — Нью-Йорк. — 1951—1986; Українська советская энциклопедия. — К., 1982. — Т.8. — С.128.
3. Ричка В.М. За сферометром звинуваченням (В.О.Пархоменко). // Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — С.233—237; Передрук: Дослідник сивої давнини. (В.О.Пархоменко). // Реабілітовані історію. — К., Полтава, 1992. — С.58—63.
4. Павловський І.Ф. Пархоменко. // Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. — Полтава: ПУАК, 1912. — С.146.
5. Трипольский В. Полтавское Епархиальное Древлехранилище: Указатель с описанием выдающихся письменных и вещественных памятников древности Полтавской Епархии. — Полтава, 1909. — С.2—3.
6. [Жук В.Н.] Полтавський історико-археологічний комітет. // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1992. — С.757.
7. [Пархоменко] Вл. Несколько данных о духовных семинариях в Переяславе и Полтаве в конце 18 века. // ПЕВ. — 1905. — № 23. — С.862—864 (неофіційна частина). Деякі статті В.О.Пархоменко підписував «В.П» (Авт); К истории материального положения Переяславской кафедры и семинарии в 18 веке. // ПЕВ. — 1906. — № 7. — С.354—358; Нужды и пожелания, заявленные Переяславским духовенством в Екатерининскую комиссию. // ПЕВ. — 1906. — № 8. — С.411—415; Переяславская семинария в конце 18 века (1785—1800 г.г.) // ПЕВ. — 1906. — № 12. — С.584—585; Библиографические заметки: Правительство императрицы Анны Ивановны в его отношениях к делам Православной церкви. Исследование Б.В.Титлинова. Вильна, 1905, 466 стр.; Арсений Мацьевич, митрополит Ростовский и Ярославский. Священника М.С.Попова. С.-Петербург, 1905 г. VII+264+XXVIII стр., ц. 2 р. // ПЕВ. — 1906. — № 12. — С.586—587; Отношение духовенства переяславской епархии в 18 веке к обучению своих детей в семинарии. // ПЕВ. — 1906. — № 15. — С.701—704; К истории церковно-приходской жизни Левобережной Украины в 18 веке. // ПЕВ. — 1906. — № 16. — С.732—742; Страница из истории Переяславской епархии (попытка избрания епископа духовенством Переяславско-Бориспольской епархии в 1752 году). // ПЕВ. — 1906. — № 18. — С.818—821; К тысячелетнему юбилею города Переяслава. // ПЕВ. — 1907. — № 18. — С.849—853; Из истории Переяславско-Полтавской епархии. 1785—1807 г. // ПЕВ. — 1908. — № 16. — С.691—696; № 17. — С.737—743; К столетию со дня кончины архиепископа Сильвестра Лебединского. // ПЕВ. — 1908. — № 28. — С.1158—1159; Библиографическая заметка: П.И.Малицкий. История Христианской Церкви. Выпуск первый. Первые три Христианских века. Тула, 1909. // ПЕВ. — 1909. — № 28. — С.1165—1168; Забытый юбилей. Посвящена 100-летию со дня кончины видного церковно-исторического деятеля уроженца Полтавской губернии архимандрита Мелхиседека Значко-Яворского, умершего в ночь с 1 на 2 июня 1809, род. около 1720

г. // ПЕВ. – 1909. – № 29. – С. 1180–1182; (Стаття містить відсилку на ст. 1181 до статті автора про судове розслідування справи Мелхиседека, опублікованій в «Киевской старине», «декабрьская кн. 1904 г. и январь, март, апрель 1905»); Бібліографічна замітка: 1. Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Выпуск шестой в двух частях. Часть I. Полтава, 1909 г. Часть II, Полтава, 1910 г. 2. И.Ф.Павловский. Полтава: Исторический очерк ее как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802–1856 г.г.) Полтава, 1910 г. // ПЕВ. – 1910. – № 6. – С. 459–460; Епископ Переяславский Арсений Берло, его личность и среда архиепископской деятельности. // ПЕВ. – 1911. – № 3. – С. 119–206; № 9. – С. 562–569; Софоний, епископ Иркутский уроженец Полтавско-Переяславской епархии: (По поводу вопроса о его прославлении). // ПЕВ. – 1911. – № 13. – С. 806–807, з посиланням: «см. нашу статью о нем в Полт. Еп. В., 1905, № 5»; Из церковной жизни Левобережной Украины в XVIII веке. // ПЕВ. – 1911. – № 13. – С. 837–857, № 14. – С. 945–949, № 15. – С. 1016–1020, № 16. – С. 1078–1082; Сильвестр Лебединский – первый епископ Полтавской епархии: (к столетию со дня кончины). // Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета, вып. 2-й. – Полтава, 1908: З посиланням: «настоящий очерк является продолжением (вполне, впрочем самостоятельным) нашей статьи по истории Полтавско-Переяславской епархии в «Полтавских Епархиальных Ведомостях» 1908, №№ 16 и 17». – С. 1–24; Патриарх Константинопольский Серафим II, умерший и погребенный в Лубенском Спасо-Преображенском монастыре. // Там само. – з посиланням: «Наставший очерк представляет собою существенную переработку и восполнение новыми архивными данными нашей статьи о Серафиме II, в «Полтавских Епархиальных Ведомостях», 1906, № 31».

8. Пархоменко В. О расширении пределов Переяславской епархии в 1751–57 г.г. // КС. – 1904. – № 12; Несколько слов о Малороссийских архивах. // Там само. – 1905. – № 2; Земский собор, избранный на царство Михаила Федоровича. // Наука и жизнь. – 1905. – № 2; Статистические сведения о церквях и православном населении русской части Малороссии в 1780 годах. // КС. – 1905. – № 10; Дело епископа Черниговского Ираклия и иеромонаха Иеремии Гусаревского. // Там само; Конец старой Малороссии // КС. – 1905. – Ноябрь–декабрь (видано також окремою відбиткою); Мелхиседек Значко-Яворский // Русская старина. – 1910. – Йюнь. – № 6; О крещении св. Княгини Ольги // Вера и Разум. – 1911. – № 10; а також замітки в «Киевской старине» під №№ 455, 456–461 і 1200–1205, про що повідомляє Павловський І.Ф. в загадій тут роботі, див. п. 4.

9. Пархоменко В. О расширении пределов Переяславской епархии в 1751–57 г.г. // КС. – 1904. – № 12.

10. Ричка В.М. За сферикованним звинуваченням (В.О.Пархоменко). // Реалітованій історією. – К., Полтава, 1992. – С.58.

11. Библиографическая заметка: «Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785 г.г.) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. Опыт церковно-исторического исследования Владимира Пархоменко. Издание Полтавского Церковно-Исторического Комитета, Полтава, 1908. // ПЕВ. – 1908. – № 8. – С.338–339.

12. [Жук В.Н.] Полтавська духовна консисторія. // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1992. – С.716.

13. Сообщение о собранных вещах во время летней поездки (1906) священика Владимира Трипольского. // Труды Полтавского церковного историко-археологического комитета, вып.1. – Полтава, 1908. – С.5, 6, 8; Отчет члена-делопроизводителя о деятельности комитета за первый год существования. // Там само. – С.36–45; Реферат «Образование и состав Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1850 г.г.) [на засіданні Комітету 31 січня 1906 р.] // Там само. – С.41.

14. Пархоменко В. Церковно-историческое значение г. Переяслава. — Полтава, 1907.
15. Аббасов А.М. Вклад Полтавской ученой архивной комиссии в развитие исторического краеведения. // История и историки: Историографический ежегодник. — М.: Наука, 1980. — С.280.
16. Пархоменко В. Отчет о командировке на XV Всероссийский Археологический съезд в Новгороде // Труды Полтавского церковного историко-археологического комитета, вып.3. — Полтава, 1912. — С.179—186. У цьому ж випуску опублікована його стаття «Епископ Феофил Шиянов, святитель Полтавский». — С.3—13.
17. Аббасов А.М. Вказ. робота. — С.280.
18. Пархоменко В. Начало христианства на Руси. — Полтава, 1913.
19. Ричка В.М. Вказ. робота. — С.58.
20. Пархоменко В. «Три центра древней Руси», «К вопросу о хронологии и обстоятельствах жизни летописного Олега», «Русь в IX в.» та ін. в «Ізвестиях отделения русского языка и словесности» Російської Академії Наук. // Ричка В.М. Вказ. робота. — С.58—59.
21. Грушевський Михайло Сергійович, академік ВУАН. У 1931 р. заарештовувався по сфабрикованій справі Українського Національного Центру — Української Військової Організації (ОУНЦ — УВО). Див.: Троїцько П.Г. Приреченість школи Грушевського // Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — С. 6 — 16.
22. Єфремов Сергій Олександрович, віце-президент ВУАН. Репресований по сфабрикованій справі СВУ.
23. Кримський Агатаангел Юхимович, академік, секретар ВУАН, голова історико-філологічного відділу. У 1930 р. репресований. Помер у Кустанайській лікарні 25.01.42. Див.: Пріцак О. Про Агатаангела Кримського у 120-ті роковини народження. // Україна: Наука і культура, вип.25. — К., 1991. — С.103—120.
24. Макаренко Микола Омельянович, мистецтвознавець, археолог. Розстріляний на підставі постанови трійки УНКВС по Новосибірській області 4 січня 1938 р. Див.: Макаренко Д.О. Микола Омельянович Макаренко. — К.: Наук. думка, 1992. — 166 с.
25. Шміт Федір Іванович, мистецтвознавець, голова Археологічної комісії ВУАН. Репресований. Див.: Нестуля О.О. Понад усе ставив істину. // Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — С.37—55.
26. Щербаківський Данило Михайлович (1877—1927) — український етнограф, мистецтвознавець, археолог, муゼйний діяч. Зацькований інтригами бюрократів. Покінчив життя самогубством. Докладніше див.: «Посмертний лист...» та «Лист до редакції...» // Репресоване краєзнавство. — К.: Рідний край, 1991. — С.412—414.
27. Архів УСБ України по Дніпропетровській обл. — Спр.П.22306. — А.11, 110.
28. Там само. — А.68.
29. Там само. — А.50.
30. Там само. — А.14—15; 110—199, 200.
31. Снегирьов Г. Набій для розстрілу. — К., 1990. — С.35—38, 47—49.
32. Архів УСБ України по Дніпропетровській обл. — Спр.П.22306. — А.23—25.
33. Там само. — А.7.
34. Там само. — А.240.
35. Там само. — А.250—254.
36. Там само. — А.37.

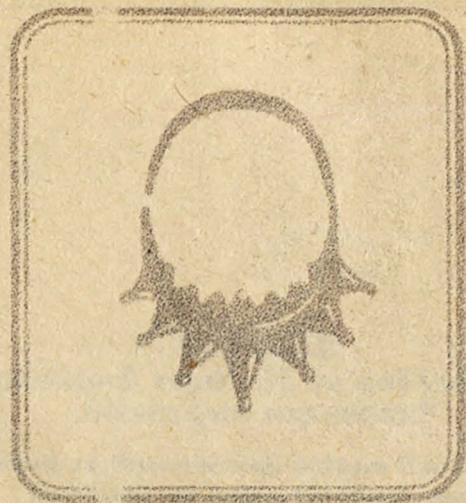
37. Там само. — А.202.
38. Там само. — А.198.
39. Там само. — А.249 — 250, 251.
40. **Ричка В. М.** Вказ. робота. — С.62.
41. Архів УСБ України по Дніпропетровській обл. — Спр.П.22306. — А.157.
42. Там само.
43. Там само. — А.71.
44. Зазначимо серед робіт полтавського періоду життя вченого статтю: **Пархоменко В.О.** Нариси передісторичних часів життя на Полтавщині. // Полтавщина: Збірник. — Полтава, 1927. — Т.2. — С.151 — 158; серед доповідей Наукового при ВУАН товариства у Полтаві 1924 р. зустрічаємо і виступ В.О. Пархоменка: «Питання про початок державного життя на Україні». Див.: [Щепотьєв В.] Про життя й діяльність Полтавського Наукового при ВУАН Товариства за минулі роки (1919 — 1927). // Записки Полтавського наукового при ВУАН товариства. — Полтава, 1928. — Вип.2. — С. V — XIV.
45. **Чапля Василь Кирилович** — літератор, член Дніпропетровської філії літогрупізації «Плут». Репресований по справі СВУ. На допитах принципово говорив українською мовою. Див.: Архів УСБ України по Дніпропетровській обл. — Спр.П.22306. — А.59.
46. **Максименко, Симоненко, Дубінцев, Круглий** — члени літературного наукового гуртка П.Єфремова в Дніпропетровському ІНО.
47. **Яворницький (Еварницький) Дмитро Іванович** (1855 — 1940) — видатний історик, археолог, етнограф, лексикограф та письменник, академік ВУАН. **Білій Володимир** (1894 — ?) — науковий співробітник ВУАН. У 1937 р. заарештований. Див.: Чабан М.П. Етнограф і краєзнавець Володимир Білій. // Вчений-подвижник: Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д.І. Яворницького. — Дніпропетровськ, 1991. — С.57 — 59.
48. **Гермайз Йосип Юрійович** (1892 — 1958) — професор, заарештований 29 липня 1929 р. Див.: Скляренко Є.М. У сферікованій справі СВУ. // Репресоване краєзнавство. — К., Рідний край, 1991. — С.129 — 133.
49. **Левченко Микола** — помічник і прибраний син А.Ю. Кримського. Заарештований влітку 1929 р. по справі СВУ. Покінчив життя самогубством. Див.: **Василенко-Полонська Н.Д.** Українська Академія Наук. — Мюнхен, 1955. — Т.1. — С.71.
50. **Дурдуківський Володимир Федорович** — керівник науково-педагогічної комісії ВУАН. У 1930 р. засуджений по справі СВУ.
51. **Дем'янчук Василь Климентійович** (1897 — 1942) — український учений-мовознавець.

*Grab V.I.***Troublesome September of Vladimir Parkhomenko****Résumé**

The life of a historian and archaeologist called V.I.Parkhomenko (1880—1942), one of the persecuted scholars of Ukrainian Academy of Science, alleged on forged criminal case of the so-called Union for Liberation of Ukraine in 1929—1930, is described here. For the first time Parkhomenko's examination record and two unknown letters from the concentration camp are published. The partial bibliography of the scholar's works is published as well.

12.03.94.

ХРОНИКА

АЛНО9Х

На звороті:

Емблема Центру охорони та дослідження пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.

Худ. Суховська І.В., 1993.

За основу взято зображення одного з «семилопатевых» скроневих кілець з Полтавського скарбу 1905 р.

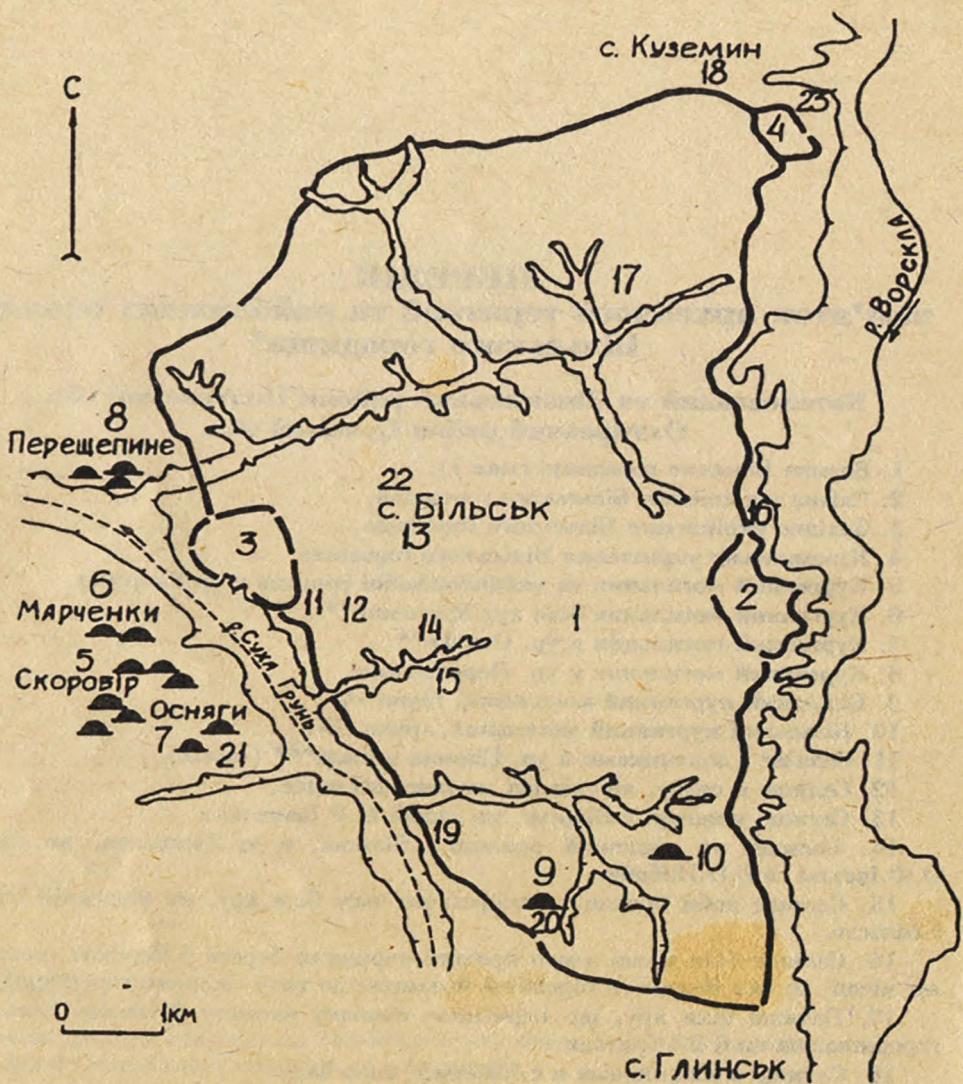

ПЕРЕЛІК
пам'яток археології території та найближчих околиць
Більського городища*

**Котелевський та Зіньківський райони Полтавської обл.,
 Охтирський район Сумської обл.**

1. Велике Більське городище (мал.1).
2. Східне укріплення Більського городища.
3. Західне укріплення Більського городища.
4. Куземинське укріплення Більського городища.
5. Курганний могильник та майданоподібні споруди в ур. Скоробір.
6. Курганний могильник біля хут. Марченки**.
7. Курганний могильник в ур. Осняги**.
8. Курганний могильник в ур. Перещепине.
9. Більський курганний могильник, група «А».
10. Більський курганний могильник, група «Б».
11. Селище з зольниками в ур. Царина могила*** (мал.2).
12. Селище в садку, на схід від зазначеного вище.
13. Селище у центрі с. Більськ, на садибі М.Р.Іванченка.
14. Селище на південній околиці с. Більськ, в ур. Холодівка, на садибах О.Ф.Івахна та Г.О.Набаби.
15. Селище доби бронзи та скіфського часу біля яру, на південній околиці с. Більськ.
16. Селище біля краю плато правого корінного берега р. Ворскла, неподалік від місця, де вал Великого городища примикає до валу Східного городища.
17. Селище біля яру, що перетинає північну частину Великого Більського городища, на полі 2-ї бригади.
18. Селище з зольниками в с. Куземин, коло валу.
19. Селище скіфського часу та черняхівської культури між валом та яром, котрий впадає в р. Суха Грунь.
20. Селище у південній частині Великого Більського городища, між валом і курганним могильником групи «А».
21. Селище в ур. Осняги, між курганним могильником та яром.

Мал. 1. Пам'ятки археології території та найближчих околиць Більського городища. За Б.А.Шрамком. Номери на схемі відповідають нумерації Переліку.

22. Селище бондарихинської культури в центрі села, коло господарського магазину.

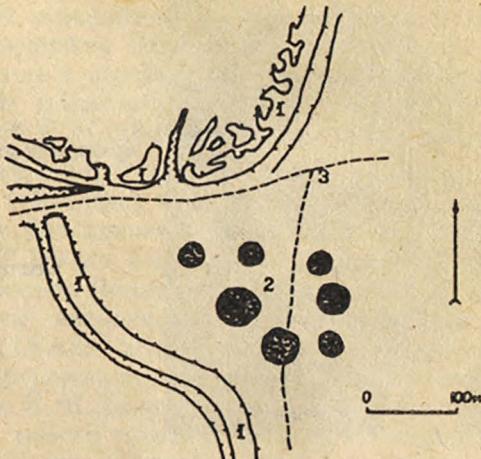
23. Городище роменської культури в с. Куземин, навпроти Куземинського укріплення Більського городища, ур. Замкова гора.

ПРИМІТКИ (ред.)

* Пропонований перелік, укладений з пам'яткоохоронною метою, є досить цінним стислим джерелом про археологічні пам'ятки найближчої округи Більського городища. Відомості про пам'ятки розкидані у ряді звітів про польові роботи останніх 25–30 років та численній літературі, бібліографія якої наведена у праці: Шрамко Б.А. Бельське городище скіфської епохи: (город Гелон). – К.: Наук. думка, 1987. – 184 с.: іл. Значна низка даних про пам'ятки Більської округи вміщена у працях проф.Б.А.Шрамка. Їх реєстр див.: Борис Андрієвич Шрамко – професор Харьковского университета: Библиографический указатель. /Сост. Прокопова В.Д. – Харьков: ЦНБ ХГУ, 1991. – 35 с. Перелік пам'яток публікується з ініціативи дирекції Центру.

** Зникаються з Скоробором.

*** Відсутність культурно-хронологічної атрибуції пам'яток у переліку означає належність їх до скіфського часу.
Пам'ятки відкриті під час оглядів, розвідок чи розкопок В.П.Андрієнка, О.О.Бобриńskiego, В.О.Городцова, А.О.Моруженко, Є.М.Петренка, Б.А.Шрамка та ін.

Мал.2. Більське городище. План поселення в ур. Царина могила. За Б.А.Шрамком.

1 — бали; 2 — зольники поселення;
3 — поляві дороги.

© Перелік уклав Б.А.Шрамко.

**Тарас Павлович
ПУСТОВІТ**

Історик, архівіст. Народився 1959 р. у м. Кременчуці. Навчався у Полтавському музичному училищі ім. М. Лисенка, 1984 р. закінчив.

Полтавський державний педагогічний університет.

З 1986 р. працює старшим науковим співробітником у Державному архіві Полтавської області. Автор наукових досліджень з історії культури та освіти на Полтавщині кін. XIX — поч. ХХ ст.

© ПУСТОВІТ Т. П.

ЮВІЛЕЙНІ ЧИТАННЯ НА ПОСВЯТУ 90-РІЧЧЮ ПОЛТАВСЬКОЇ ВЧЕНОЇ АРХІВНОЇ КОМІСІЇ

30 листопада 1993 р. у читальній залі Державного архіву Полтавської області відбулися наукові читання «Полтавська Вчена Архівна Комісія, Державний архів Полтавської області та проблематика історії краю». У роботі читань взяли участь архівісти, археологи, мистецтвознавці, письменники, краєзнавці Києва, Кременчука, Лубен, Одеси, Полтави, Сум.

Відкрила читання із вступним словом директор Державного архіву Полтавської області **К. І. Кукуба** (Полтава), яка коротко ознайомила присутніх із історичними передумовами створення ПВАК та її роллю у становленні та розвитку архівного будівництва на Полтавщині.

У доповіді доктора історичних наук, професора **В. Є. Лобурця** (Полтава) було простежено основні етапи та напрямки розвитку історичного краєзнавства Полтавщини з початку ХХ ст. до сьогодення, в тому числі й археологічного.

Доповідь провідного наукового співробітника інституту української археографії АН України **І. Л. Бутича** (Київ) була спрямована на огляд археографічної діяльності ПВАК.

Завідуюча відділом публікації Державного архіву Полтавської області **З. П. Яненко** (Полтава) зупинилася на питанні науково-інформаційної діяльності ДАПО, складнощах комплектування архіву на сучасному етапі. Доповідь директора Центру охорони та

досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації **О.Б. Супруненка** (Полтава) була присвячена археологічній тематиці досліджень у діяльності ПВАК, ряду мало-відомих фактів археологічного подвижництва членів комісії — І.А. Зарецького, М.О. Макаренка, В.М. Щербаківського та ін.

У виступі старшого наукового співробітника Полтавського краєзнавчого музею **В.О. Мокляка** (Полтава) простежено зв'язки історика, президента ВУАН Ореста Левицького з діячами ПВАК. Письменник, літературознавець **П.П. Ротач** (Полтава) ознайомив присутніх із трагічною долею професора Володимира Щепотьєва, наголосивши на його діяльності, як вченого архівіста. Про наукову спадщину активного діяча ПВАК, енциклопедиста, Віктора Василенка докладно розповів заступник директора з наукової роботи Полтавського художнього музею **В.М. Ханко** (Полтава), вперше був представлений бібліографічний реєстр праць полтавського народознавця. Виступ заслуженого журналіста України, краєзнавця **Б.С. Ващака** (Лубни) окреслив сторінки життя і діяльності педагога та історика М.Г. Астряба. А викладач Сумського педінституту **С.П'ятченко** (Суми) подав інформацію про фольклористичну діяльність члена ПВАК П.О. Гнідича, в т.ч. ряд біографічних фактів мистця останніх років його життя, невідомих фахівцям. Цікавим був виступ кандидата історичних наук, заслуженого працівника культури України **В.Н. Жук** (Полтава), яка за архівними матеріалами СБУ розповіла про архівіста М.М. Бужинського та розкрила безпідставність звинувачення його органами НКВС у 30-ті рр.

Група повідомлень наукових читань мала сuto краєзнавче спрямування. Так, кандидат історичних наук, доцент ПДПІ **О.П. Єрмак** (Полтава) зупинився на демографічних змінах, що сталися на Полтавщині у 20—30 рр. внаслідок переселень, репресій та голодомору. Надзвичайно цікаві і цінні у виступі були статистичні розклади зменшення населення в окремих регіонах краю. У виступі викладача ПДПІ **О.Г. Бажана** (Полтава) йшлося про особливості проведення політики українізації на Полтавщині у 20-ті роки. Завідуюча відділом Лубенського держархіву **Л.В. Кислиціна** (Лубни) повідомила присутніх про комплектування архіву фондами особового походження. У виступі краєзнавця **Г.П. Заїкі** (Полтава) було наведено результати вивчення топонімів Поорілля, подано аналіз історії назв цілого ряду населених пунктів та їх кутків на південному сході Полтавщини, залучено чималу групу даних про археологічні пам'ятки мікрорегіону.

Історико-краєзнавчій проблематиці краю були присвячені також виступи головного редактора обласної Книги Пам'яті **І.Ю. Легень-**

кого та ст. наукового працівника Музею авіації та космонавтики
Л.І. Саприкіної (Полтава).

По закінченні читань їх учасники оглянули виставку видань Полтавської Вченої Архівної Комісії, серед яких налічується понад 30 праць на археологічну тематику.

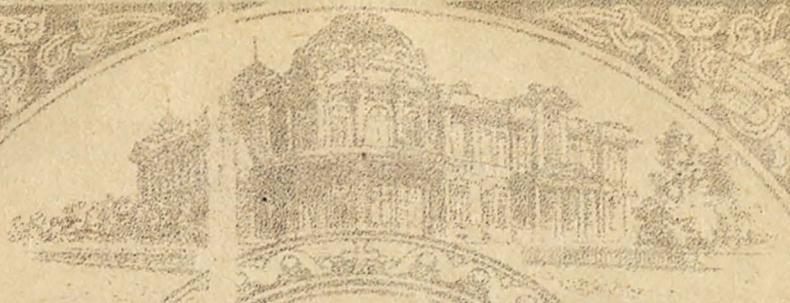
До читань видані програма¹ наукового заходу та ілюстрований збірник² наукових праць.

ЛІТЕРАТУРА

1. Програма Наукових читань «Полтавська Вчена Архівна Комісія, Державний архів Полтавської області та проблематика історії краю». — Полтава, 1993. — 4 с.
2. Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської Вченої Архівної Комісії. — Полтава, 1993. — 254 с.: іл.

01.12.93.

АРХІВНИЙ
ЗБІРНИК

від ПОДСУДИЧНОГО

90

ччю

Попаської Вченої
Архівної
Комісії.

1903-1993

БІБЛІОГРАФІЯ

На звороті:

Обкладинка «Архівного збірника на посвяту 90-річчю Полтавської архівної комісії» (Полтава: Вид-во «Полтава», 1993) роботи худ. Євгена Путрі.

АРХЕОЛОГІЧНА ТЕМАТИКА У ПОЛТАВСЬКИХ ВИДАННЯХ 1993 РОКУ*

Цією публікацією продовжується традиція ряду археологічних збірників, виданих у Полтаві, де вміщені бібліографічні описи полтавських видань 1912—1992 рр.

Наукові видання

1. Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла: (по материалам охранных исследований Полтавского краеведческого музея). — Москва, Полтава, 1993. — 108 с.: 36 ил. — (ПКМ. Всеросс. фонд содейст. изуч. истор. и развит. культуры. Полт. науч. краевед. об-во). — Тираж 300 прим.

Рец.: Радченко М. Кургани Полтавщины. //ПВ. — м. Полтава. — 1993. — 18—24 черв. — № 25(135). — С.2; Курочка Т. Вікно в історію. //Полтавщина. — м. Полтава. — 1993. — 19—25 лист. — № 47(153). — С.4.

2. Документи з історії Центрального пролетарського музею Полтавщини: Зб.док. /Упорядник Супруненко О.Б.; уклад., авт. публ. док., приміток Кигим С.Л., Кондратенко Т.К., Коротенко В.В., Супрун Т.Ю., Супруненко О.Б., Халимон О.В. — Полтава, 1993. — 138 с.: 12 іл. — (УК. ПКМ). — Тираж 225 прим. — На обкл. рік: 1992.

Археол.: Риженко Я.О. Про Центральний пролетарський музей Полтавщини та Полтавський державний музей. — С.4—8; Рудинська Є.Я. Уваги до історії створення Полтавського художнього музею. — С.48—61; Інформація Полтавського губвідділу ДПУ про склад співробітників Центрального пролетарського музею Полтавщини. — С.83—85; Акт [таємного] обстеження музею... [у травні] 1924 року ... — С.86—88; Протокол засідання комісії окрвідділу народної освіти, окрадмінівідділу та окрвідділу ДПУ з питань обстеження Полтавського державного музею (3 січня 1929 р.). — С.88—90; Акт передачі обов'язків новому директору від

* Продовження. Початок у збірниках: ПАП. — Полтава, 1991. — С.107—112; АЗ ПКМ. — Полтава, 1992. — Вип.1. — С.130—133; ПАЗ. — Полтава, 1993. — Ч.1. — С.130—133.

- р.). — С.88—90; Акт передачі обов'язків новому директору від М.Я.Рудинського] від 13 вересня 1924 року... — С.91—105; Листи В.І.Вернадського до М.І.Гавриленка. — С.124—125.
3. Михайло Якович Рудинський (1887—1958) — археолог, музейнавець і пам'яткоохоронець: [Біо]бібліографічний покажчик. /Укл. Супруненко О.Б., Шовкопляс І.Г. — Полтава, 1993. — 24 с.: (УК. ПКМ). — Тираж 150 прим. — Ротапринт.
- Рудинський М.Я. Автобіографія. — С.3—6.
4. Полтавський краєзнавчий музей: [Буклет]. /Авт. Білюс Г.П., Супрун Т.Ю., Супруненко О.Б. — Полтава: Криниця, 1993. — 20 с.: 21 кольоров. іл. — (ПКМ). — Тираж 3000 прим.
- Археол.: С.6—7, 8, 9, 13.
5. Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської Вченої Архівної комісії. 1903—1993. /Редкол.: Кукоба К.І., Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б. та ін. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1993. — 254 с.: 21 іл. — (ДАПО). — Тираж 500 прим.
- Археол.: Кулатова Ірина, Супруненко Олександр. Археологічна тематика в діяльності Полтавської Вченої Архівної Комісії. — С.37—48: 3 іл.; Супруненко Олександр. Вадим Щербаківський: сторінки біографії. — С.86—100. — Портрет.: С.122; Заїка Григорій. Топоніми — невічерпне джерело краєзнавства [мікрорегіональна топоніміка Полтавського Поліття]. — С.190—206: 2 іл.
6. Полтавський археологічний збірник: Пам'яті Г.О.Сидоренка (1918—1984). /За ред. Супруненко О.Б. — Полтава: ОДГВ «Полтавський літератор», 1993. — Число I. — 136 с.: 44 іл. — (УК. Центр охорони та дослідж. пам'яток археології). — Тираж 300 прим.
- З ізмісту: Пам'яті Г.О.Сидоренка. 1918—1984. — С.3—5; С. Експозиція Археологічного відділу Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. — С.6: фото.
- Статті, публікації: Гавриленко М.І. До історії археологічного відділу Полтавського республіканського історико-краєзнавчого музею. — С.9—16: фото; Костенко І.П. В.Г.Ляскоронський. — С.17—19: іл., Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Курган скіфського часу в околицях Полтави. — С.20—24: мал.; З історії археологічних досліджень у Полтаві. /Публ. Моклика В.О. — С.25—26; Сидоренко Г.О. Розкопки в м.Полтаві на Червоній площі. — С.26—28; Світильник коптського часу. — С.29; фото; Левченко Д.І. Про вплив кліматичних змін на формування та поширення пеньківської культури. — С.30—36: мал.; С. Дукач з мідною монетою Юлії Мамеї. — С.37: 2 foto; Горбенко С.О. Жінка з поховання № 20 Олександрійського могильника: (З досвіду пластичної реконструкції). — С.38—42: мал.; Ломакін О.О., Ломакіна С.М. Нові пам'ятки археології в околицях м.Полтави. — С.43—53: 7 мал.; Кулатова І.М., Супруненко О.Б. До археологічної карти верхньої течії р.Полузір'я. — С.52—64: 5 мал.
- Нові надходження музеїв: О.С. Фляга [кримського гробництва VIII—IX ст. з с.Зінці під Полтавою]. — С.65—66: мал.; Як В.О. Кераміка XVII—XVIII ст. з м.Полтави. — С.67—74: 3 мал.; Батурін

В.М., Мокляк В.О. До атрибуції гербової плити, знайденої в м. Полтаві. — С.75—77: мал.; **Маска Сатира** [з Херсонесу]. — С.78: фото.

Інформації: О.С. Мотика [енеолітичної доби з Снігина у Посуллі]. — С.79—80: мал.; **Заїка Г.П.** Знахідка бронзового кельта в Решетилівському районі. — С.81—82: мал.; Апальков А.Н. Находки скифского времени в Курском Посеймье. — С.83—85: рис.; **Ткаченко О.М.** Курган «Кам'яна баба» з околиць с. Бугайка [Полтавського району]. — С.86—87; **Кулатова І.М.** Група курганів біля мікрорайону Левада в Полтаві. — С.88—89; К. Тетрахалк [боспорського карбування 314—310 рр. до н.е. з Посулля]. — С.89: фото; **Супруненко А.Б.** Боспорский статер в собрании Полтавского краеведческого музея. — С.90—91: фото; **Шалобудов В.Н.** Римские монеты из Градизька. — С.92—94: рис.; **Супруненко О.Б.** Два скарби монет середини XVII ст. з Поворскля. — С.95—97; С. Обол [боспорського карбування 284—275 рр. до н.е. з Градизька]. — С.97: фото; **Філоненко Л.К.** Клад рублевиков второй четверти XVIII в. из окрестностей Градизька. — С.98—99; **Суховська І.В.** Аптечний посуд XIX — поч. XX ст. з Полтави. — С.100—104: 2 мал.

Епістолярія: Невідомий лист Д.І. Яворницького. /Публ. Супруненко О.Б. — С.107—111; Лист М.О. Макаренка. /Публ. Граба В.І. — С.112—117. **Маска старого Пана з Керчі.** — С.118: фото.

Хроніка: **Пустовіт Т.П.** Вшанування пам'яті Ф.І. Камінського. — С.121—123; Про головні концептуальні напрямки діяльності Центру охорони та дослідження пам'яток археології управління культури Полтавської обласної державної арміністрації. /Укл. Супруненко О.Б., директор Центру. — С.124—127; **Кракало І.В.** Посуд черняхівської культури з поховання біля с. Пронозівка Глобинського р-ну. — С.128: 2 foto.

Бібліографія: Археологічні видання Полтавського краєзнавчого музею (1992 р.). — С.130—133.

7. **Козацькі старожитності Полтавщини:** Зб. наук. праць. /Редкол. Бондаревський П.К., Белько О.В., Супруненко О.Б. та ін. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип.1. — 138 с.: 29 мал. — (УК. Центр охорони та дослідж. пам'яток археол.). — Тираж 500 прим.

Зміст: Від редакції. — С.3—4; **Кулатова І.М.** Старожитності козацької доби на Полтавщині. — С.6—16; **Мокляк В.О.** Джерела з історії Полтавщини XVII—XVIII ст. — С.17—25; **Вечерський В.В.** Містобудівний розвиток Полтави за доби Гетьманщини. — С.26—44: 6 мал.; **Телегін Д.Я.** Солониця: в пошуках табору С.Наливайка. — С.45—47: 3 мал.; **Кішик В.В.** Де вбили гетьмана Брюховецького? — С.48—57; **Ключко В.В.** Рідні пенати Григорія Сковороди. — С.58—61: мал.; **Супруненко О.Б.** Іграшки XVIII ст. з Полтави. — С.62—65: 3 іл.; **Суховська І.В.** Художні кахлі XVIII ст. з Полтави. — С.66—72; **Супруненко О.Б.** Закладна дошка Покровської церкви Петра Калнишевського. — С.73—79: 3 іл.; **Кулатова І.М.** Розвідки в Опішному. — С.80—84; **Формозов О.О.** Про «Історію малороссийських казаков» М.В. Гоголя. — С.85—92; **Ханко В.М.** Сластьонова інтерпретація козацької теми. — С.93—120: 7 мал.; **Касимова І.В.** Полтавська учена архівна комісія і збереження пам'яток церковної архітектури. — С.121—132.

Статті у полтавських часописах

1. Меню на роковини Шевченка. /Публ. Супруненко О.Б. //Криниця. — м. Полтава. — 1993. — № 3—4 (23—24). — С.86.
2. Невідома публікація Д.Л.Мордовцева серед епістолярії Ф.І.Камінського.
3. Супруненко Олександр. Пам'ятки археології в межах Полтави. //Добромисл. — м. Полтава. — 1993. — № 2(3). — С.88—94: іл.
4. Супруненко А. Впервые в Украине — в Полтаве. //Астрея. — м. Полтава. — 1993. — № 1. — С.7: фото.
5. Про скількітурну реконструкцію за черепом жінки доби енеоліту роботи Сергія Горбенка.
6. Супруненко А.Б. Фарфор из Горбаневки... //Бізнес-клуб. — м. Полтава. — 1993, № 8—9. — С.43—45. — Портр. И.А.Зарецкого: С.43. — Додаток: Зарецкий И.А. Правила внутреннего распорядка на Горбаневском гончарном заводе Статского Советника Н.Н.Летуновского. — С.44—45.
7. Про виробницу та організаційну діяльність полтавського археолога та етнографа І.А.Зарецького.
8. Супруненко О.Б. Літературні світлини І.А.Зарецького. //Криниця. — м. Полтава. — 1993. — №5—6 (25—26). — С.76—79: 5 фото.
9. Супруненко О. Пропор Полтавського полку 1812—1820 рр. [за І.А.Зарецьким] //Добромисл. — м. Полтава. — 1993. — № 3—4. — С.117—118: фото.
10. Суховская Ирина. Изразец — деталь интерьера. //Бізнес-клуб. — 1993. — № 11—12. — С.36—37: рис.

14.01.94.

ДО БІБЛІОГРАФІЇ ПРАЦЬ С.К.КУЛЬЖИНСЬКОГО

Публікується власноручний список праць відомого етнографа, хранителя Лубенського музею К.М.Скаржинської, згодом лектора Лубенського вчительського інституту Сергія Клементійовича Кульжинського (1867—1943), укладений ним при зарахуванні на викладацьку роботу (1930 р.). С.К.Кульжинський відомий як активний збирач археологічної колекції Лубенського музею.

**Роботи Кульжинського С.К.,
опубліковані та підготовлені до друку**

I. Роботи надруковані:

1. Толковый план города Харькова. — Харьков: Тип. Варшавчика, 1888. — 1 л.
2. Толковый план города Курска. — Харьков: Тип. Варшавчика, 1889. — 1 л.
3. Ряд статей — с подписью и без подписи, — помещенных в «Этнографическом обозрении», которое издавало Московское Общество Любителей Естествознания, Этнографии и Антропологии, в 1890-х гг.
4. Программа для собирания народных писанок. — Изд. Лубенского Музея Е.Н.Скаржинской. — Киев, 1895. — 7 с. in 8°.
5. Описание коллекции народных писанок. Вып. I: С альбомом из 33 хромолитографированных и 12 черных таблиц (всего 2219 рисунков). — Составил С.К.Кульжинский, д.чл. Русского Географического общества. — Изд. Этнографического Отдела Лубенского Музея Е.Н.Скаржинской. — Москва, 1899. — 176 с. текста + 45 таблиц in folio.

II. Роботи, що залишилися ненадрукованими з-за виїзду автора за кордон [1906—1914 pp.]

1. Описание коллекции народных писанок. Вып. II. — Подготовлены материалы для текста по плану, помещенному в вып. I, и до 2000 рисунков для альбома. — Материалы переданы в Музей Полтавского Губернского Земства, теперешний Полтавский Народный Музей¹.

2. Описание археологического отдела Лубенского Музея Е.Н.Скаржинской. — Полный, приведенный в порядок и вполне подготовленный к печати, текст и уже отпечатанный альбом из 13 таблиц *in folio*. Переданы Полтавскому Губернскому Земству вместе с коллекциями Лубенского Музея Е.Н.Скаржинской и должны храниться в Полтавском Народном Музее².

3. Список чешуекрылых, собранных автором в окрестностях г. Лубны. — Передан вместе с большой коллекцией чешуекрылых и др. отрядов насекомых Музею Полтавского Губернского Земства.

Примечание: Фамилия автора помещена в издании: Венгеров С.А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности и до наших дней)³.

ПРИМІТКИ

Публікується за рукописом С. К. Кульжинського, що знаходиться в особистому архіві автора публікації.

1. Частина матеріалів була використана у виданні: Кульжинський С.К., Щербаківський В. Основні елементи орнаментації української писанки та їхнє походження. — Прага, 1925. Зауважимо, що про цю роботу С.К.Кульжинський на 1930-й р. не мав і гадки. Свого часу він просив В.М.Щербаківського сприяти виданню 2-го випуску його дослідження. В.М.Щербаківський захопив у Прагу виписки, частину таблиць видання і використав їх у спільному дослідження. Пізніше, 1943 р. рукопис С.К.Кульжинського був захоплений на еміграцію відомим муzejником та етнографом К.В.Мошленком, який був директором Полтавського музею у 1941—1943 рр. Праця опинилася у м.Бевінд-Бруці (США), в архіві православного церковно-муzejного комплексу УАПЦ. Див.: Селівачов М. Народне мистецтво в США. //НТЕ. — 1991. — № 2. — С.19—28. Мистецтвознавець з США Тетяна Осадна бажає видати друком цю роботу С. К. Кульжинського (див.: Селівачов М. Повернення з вірю. //ОМ. — 1992. — № 1. — С.25). Частина матеріалів видана: Онищук Одарка. Символіка української писанки: Альбом. — Торонто, 1985.

2. Зберігається в: ДАПО. — Ф.222. — Оп.1. — Спр.2. — А.1—125. Віддрукований альбом ілюстрацій до видання втрачений. Див.: Супруненко О.Б. Археологічне зібрання К.М.Скаржинської. //Археологія. — 1990. — № 4. — С.102—103.

3. Мається на увазі видання: Венгеров С., проф. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). /Второе, совершенно переработанное, иллюстрированное издание. — Пг., 1915. — Т.1. — Аарон-Куликов. — Вып.1—3. — С.432. Ця загадка така: «Кульжинский С.К., этнограф. (М.) 1899 г.».

Список праць С.К.Кульжинського та його фотопортрет з дітьми К.М.Скаржинської публікуються вперше.

© Публікація О.С.

01.02.94.

С.К.Кульжинський з дітьми К.М.Скаржинської. Лубни. Кін. 1890-х рр.
Публікується вперше.

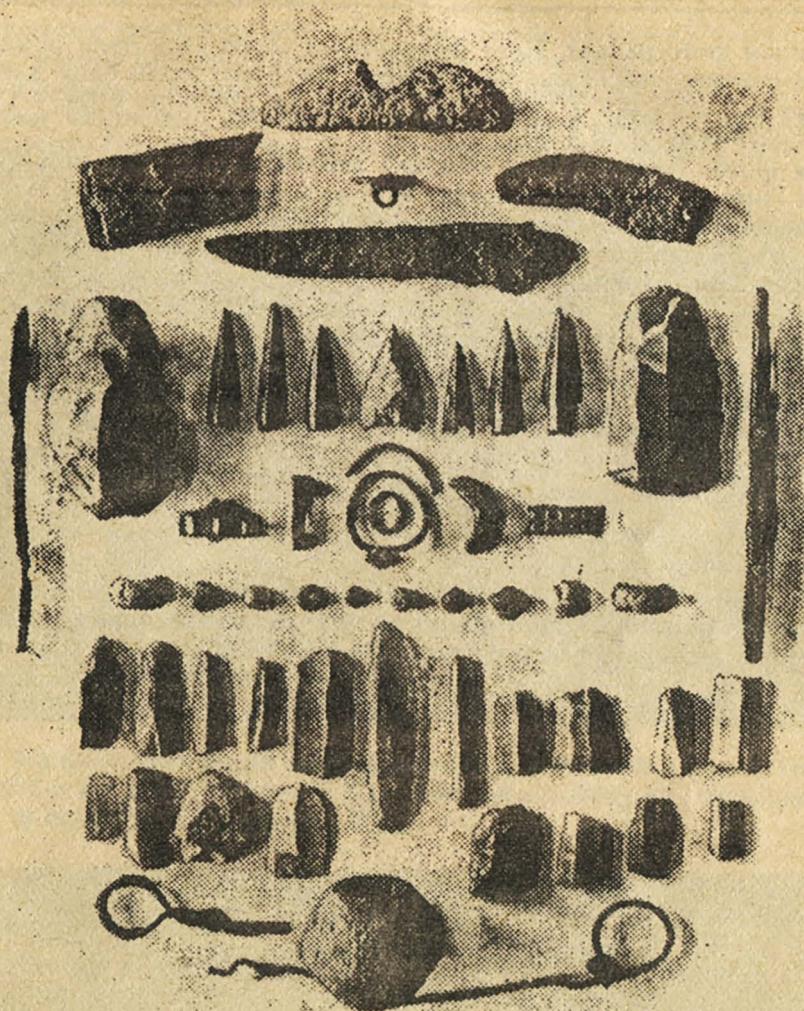
ФОТОАРХІВ

Відкриваючи цей розділ «Полтавського археологічного збірника», ми сподіваємося вміщувати в ньому унікальні чи просто цікаві фотознімки з історії археологічних досліджень на Полтавщині, невідомі фотопортрети наших попередників – археологів минулого, сучасні фотоматеріали, які мають безперечний інтерес для фахівців та аматорів.

Перша «подача» розділу – три фотознімки різних авторів, різної якості та різного часу – від кінця XIX ст. до минулого, 1993 року.

Ред.

Перші археологічні розвідки в околицях Полтави з науковою метою здійснив І.А.Зарецький (1857 – 1936). Саме ним 1884 р. на лівобережжі р. Коломак, за 3 км на південний від міської околиці, було відкрите різночасове поселення доби неоліту, бронзи, раннього заліза та пізнього середньовіччя в ур. Біла Гора. Археолог-аматор виявився

вправним фотографом. Його фототаблиці свого часу були широко відомі вченим-сучасникам та видавцям. Репрезентуючи одну з них, відтворимо знахідки з Білої Гори 1880-х рр., пізніше (1892–1894 рр.) подаровані ПІМ ПГЗ.

На фото: (публікується вперше) знахідки І. А. Зарецького з Білої Гори – тальковий човник, вироби з кременю доби неоліту – бронзового віку; бронзові накінечники стріл та уламок залізного ножа скіфського часу; залізні шила та керамічне прясло черняхівської культури, салтівська сережка; пізньосередньовічні намистини, залізні та бронзові вироби. Частина знахідок і досі збереглася в колекціях ПКМ у депаспортизованому стані.

Кілька знахідок опубліковані за фотографією: Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Археологічні дослідження І.А.Зарецького в Полтаві. //ОДПАП: Третій обл.н.-пр. семінар. /ТД. – Полтава, 1990. – С.42, мал.1, 3, 7, 8, 11.

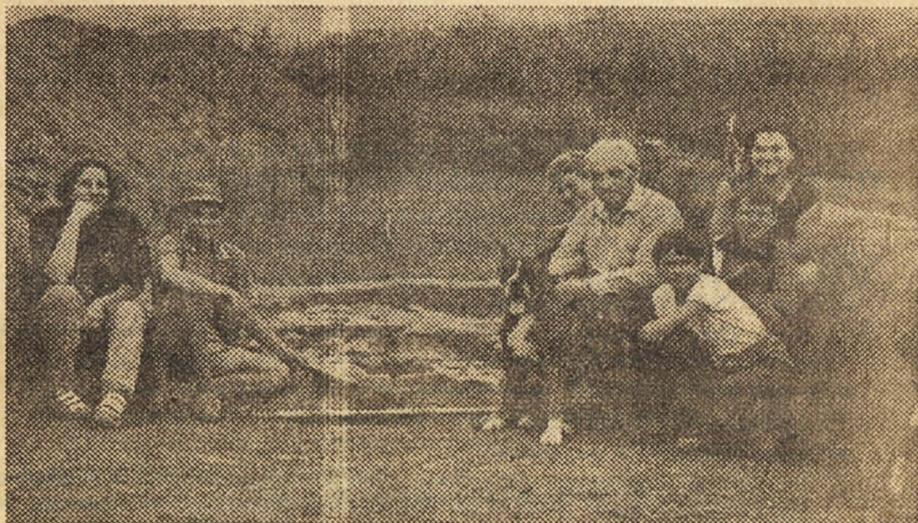
© Фото Івана Зарецького, 1887.

У серпні 1993 р.. під час розкопок на Західному Більському городищі, які вела Скіфо-Слов'янська археологічна експедиція Харківського держуніверситету (керівник проф., д.і.н. Б.А.Шрамко),

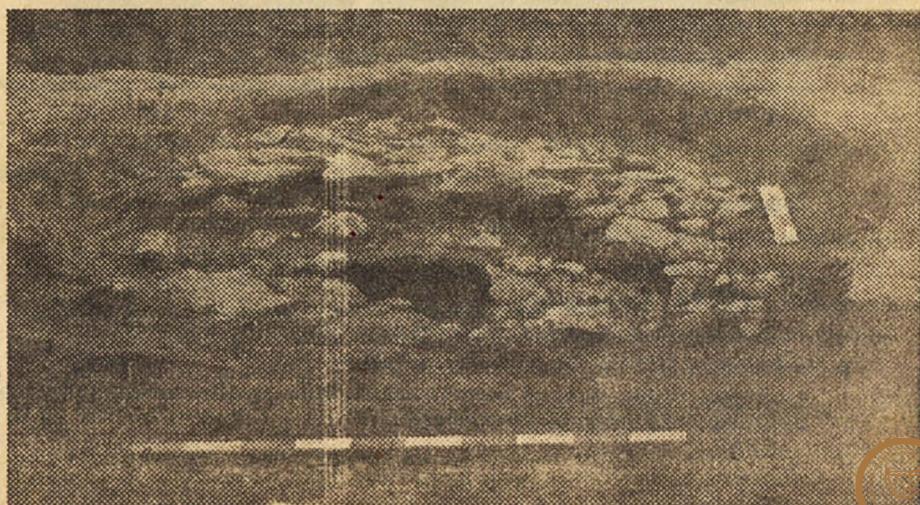
трапилася унікальна знахідка — жертвовник ранньоскіфського часу, викладений пісковиковим камінням та керамікою.

На фото: учасники досліджень рідкісного об'єкта, серед яких Ірина Борисівна Шрамко (зліва) та проф. Борис Андрійович Шрамко (справа, у колі юних археологів м.Харкова), біля жертвника.

На фото: загальний вигляд решток жертвника з півдня (публікується вперше). с.Більськ Котелевського району на Полтавщині.

© Фото Ірини Шрамко, 1993.

**ПОЛТАВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР ОХОРОНИ ТА
ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ
складає щиро сердечну подяку своїм жертвоводавцям:**

п.Івану БОВКУНУ, краєзнавцеві

(с-ще Нові Санжари на Полтавщині; три срібні римські денарії, виявлені на території Новосанжарського та Решетилівського районів);

п.Наталії ВІСТАВКІНІЙ, краєзнавцеві

(Росія, м.Оренбург; збірка фото та малюнків);

п.Сергію ГОРБЕНКУ, антропологу

(м.Полтава; бюст авторської роботи — пластична реконструкція за черепом золотоординського воїна з с.Шушвалівка Глобинського району на Полтавщині);

п.Анатолію ЗАІЦІ, краєзнавцю

(м.Полтава; кам'яна свердлена сокира доби раннього бронзового віку з околиць с.Брусія Диканського району на Полтавщині);

п.Олександру КОЛЕСНИКУ, археологу

(м.Донецьк; документальні матеріали про О.К.Тахтая);

пп.Олександру та Світлані ЛОМАКІНИМ, краєзнавцеві та історику

(м.Полтава; колекції знахідок зі зборів на пам'ятках археології навколо м.Полтави);

п.Олександру СИДОРЕНКУ, краєзнавцеві

(м.Лубни; бронзова пряжка черняхівської культури з околиць с. Терни Лубенського району на Полтавщині);

п.Ірині СУХОВСЬКІЙ, архітектору

(Ізраїль; колекція кахлів XVIII ст. з території м.Полтави);

п.Ніні ТАХТАЙ, перекладачу

(м.Донецьк; фотодокументи з особистого архіву О.К.Тахтая);

п.проф.Борису ШРАМКУ, відомому археологу

(м.Харків; стулка матриці для відливання стріли скіфського часу з території Більського городища на Полтавщині).

АРХЕОЛОГІЧНА КНИГОЗБІРНЯ
Центру охорони та досліджень пам'яток археології
Полтавського обласного управління культури
ЩИРО ЗАВДЯЧУЄ
організаціям та приватним особам, котрі збагатили її
своїми дарами:

Бібліотеці Наукового Товариства ім. Т.Шевченка

(м.Львів, бібліотекар Я.Романюк);

п.Петру Бондаревському, засл.працівнику культури України

(м.Полтава, Обласне управління культури);

п.Вадиму Вадимову, архітектору

(м.Полтава, Полтавський інженерно-будівельний інститут);

Видавництву «Криниця»

(м.Полтава, редактор Т.Нікітін);

Видавництву «Полтавський літератор»

(м.Полтава, редактор Г.Михайленко);

п.Сергію Горбенку, антропологу

(м.Полтава, Полтавський медичний стоматологічний інститут);

п.Вадиму Кутайсову, археологу

(м.Симферополь, Кримська філія Інституту археології АН України);

п.Дмитру Левченку, археологу

(м.Полтава);

п.Юрію Меліхову, літератору

(м.Полтава);

п.Ганні Некрасовій, археологу.

(м.Київ, Інститут археології АНН України);

п.Анатолію Островерхову, археологу

(м.Одеса, Інститут археології АН України);

п.Олесеві Пошивайло, етнологу, громадському діячу

(с-ще Опішне, Національний Музей-заповідник українського гончарства);

- п. Павлу Покасу, антропологу
 (м. Київ, Відділ охорони пам'яток археології Київського обласного управління культури);
- п. Тарасу Пустовіту, історику
 (м. Полтава, Державний архів Полтавської області);
- п. Олександру Семенову, археологу
 (Росія, м. Санкт-Петербург, Державний Ермітаж);
- п. Олександру Супруненку, археологу, історіографу
 (м. Полтава);
- п. Володимиру Шалобудову, археологу
 (м. Дніпропетровськ, Дніпропетровський державний університет);
- п. Віталію Ханку, мистецтвознавцю
 (м. Полтава, Полтавський художній музей).

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АЗ ПКМ
- АИП
- АИУ
- АО
- АС
- БАН
- БП
- ВДИ
- ВУАК
- ВУАН
- ДАК
- ДАПО
- ДІМ УРСР
- ДПУ
- ЕІМ ПГЗ
- ЖМНП
- ЗУНТ
- IHO
- КП
- Кр. ІКМ
- КС
- ЛГУ
- ЛКМ
- МИА
- НА ІА НАНУ
- НА ИИМК РАН
- НА ПКМ
- НиЭ
- НТЕ
- ОАК
- ОДГВ
- Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею
- Археологические исследования на Полтавщине
- Археологические исследования на Украине
- Археологические открытия
- Археологический съезд
- Болгарская Академия Наук
- Більшовик Полтавщини
- Вестник древней истории
- Всеукраїнський Археологічний Комітет
- Всеукраїнська Академія Наук
- Дела Археологической Комиссии
- Державний Архів Полтавської області
- Державний історичний музей УРСР
- Державне політичне управління
- Естественно-исторический Музей Полтавского губернского земства
- Журнал Министерства Народного Просвещения
- Записки Українського наукового товариства дослідування пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині
- Інститут народної освіти
- Комсомолець Полтавщини
- Кременчуцький історико-краєзнавчий музей
- Киевская старина
- Ленинградский (Санкт-Петербургский) государственный университет
- Лубенський краєзнавчий музей
- Материалы и исследования по археологии СССР
- Науковий архів Інституту археології НАН України
- Научный архив Института истории материальной культуры Российской Академии Наук
- Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею
- Нумизматика и эпиграфика
- Народна творчість та етнографія
- Отчеты Археологической Комиссии
- Обласне громадсько-державне видавництво

- ОДПАП
 - ОИПАП
 - ОМ
 - ПАЗ
 - ПАП
 - ПВ
 - ПВАК
 - ПДМ
 - ПДПІ
 - ПЕВ
 - ПІМ ПГЗ
 - ПКМ
 - ПУАК
 - РАИМК
 - РИО
 - СА
 - САИ
 - СВУ
 - СЭ
 - ТД
 - ТДК
 - ТДП
 - ТДС
 - Тр. ИЭ
 - УК
 - УРЕ
 - УСБ України
 - ХГУ
 - ЦНБ
 - ЦОДПА
 - ЦПМП
 - Ф ПКМ
- Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини
 - Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины
 - Образотворче мистецтво
 - Полтавський археологічний збірник
 - Пам'ятки археології Полтавщини
 - Полтавський вісник
 - Полтавська Вченій Архівна Комісія
 - Полтавський державний музей
 - Полтавський державний педагогічний інститут ім. В. Короленка
 - Полтавские епархиальные ведомости
 - Природничо-историчний Музей Полтавского губернского земства
 - Полтавський краєзнавчий музей
 - Полтавская Ученая Архивная Комиссия
 - Российская Академия истории материальной культуры
 - Российское историческое общество
 - Советская археология
 - Свод археологических источников
 - «Спілка визволення України»
 - Советская этнография
 - Тези доповідей, тезисы докладов
 - Тези доповідей конференції
 - Тези доповідей і повідомлень
 - Тезисы докладов и сообщений
 - Труды Института этнографии
 - Управління культури
 - Українська радянська енциклопедія
 - Управління Служби Безпеки України
 - Харківський юридичний університет
 - Центральна наукова бібліотека
 - Центр охорони та дослідження пам'яток археології Полтавського обласного управління культури
 - Центральний пролетарський музей Полтавщини
 - Фонди Полтавського краєзнавчого музею

ОГЛАВ

БОНДАРЕВСЬКИЙ П.К. Передмова	5
Від редактора	7
ІСТОРІОГРАФІЯ	9
СУПРУНЕНКО О.Б. Олександр Терещенко: призабуте ім'я полтавського археолога	11
СТЕПАНОВИЧ С.П., СУПРУНЕНКО О.Б. Останній польовий сезон Микити Стана	21
Зі щоденників записів М.А.Стана (1941 р.)	26
СТАТТІ	35
ГАВРИЛЕНКО І.М. До питання про призначення кам'яних човників	37
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В., ЛЕВЧЕНКО Д.І. Слов'янське поселення середини I тис. н.е. поблизу с. Сенча в Середньому Посуллі	45
ГОРБЕНКО С.О. Реконструкція за черепом зовнішнього вигляду золотоординця XIII ст. з поховання поблизу с. Шушвалівка Глобинського району Полтавської області	69
КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЙВ	87
ЗАХОЖАЙ Г.О. Збірка античних світильників у Полтаві . .	89
ПУБЛІКАЦІЇ, ПОВІДОМЛЕННЯ	107
КУЛАТОВА І.М. Біметалевий кинджал з Градизька . . .	109
КУХАРСЬКА О.М., БІТКОВСЬКИЙ О.В. До питання про один тип поховань зарубинецького часу	113
НАШ КАТАЛОГ	121

«Котушка» скіфського часу з с. Мачухи. Рогова мотика доби енеоліту з Лисої Гори в Лубнах. Горщик пізньоямного часу з с. Руновщина на Харківщині. Посудина-гуттус ямної культури з с. Шушвалівка Глобинського району. Уламок горщика епохи ранньої бронзи з с. Мгар у Посуллі. Товкач доби пізньої бронзи з с. Солдатське на Сумщині. Меч з розкопок В.М. Щербаківського у Пилипчичах на Переяславщині. Скіфський клювець з с. Натальїне на Берестовій. Скіфський налобник з Верхньодніпровського повіту на Катеринославщині. Фібула середньосарматського часу з-під Полтави. Черняхівський кружальний посуд з с. Кліщенці та Шушвалівка Глобинського, Білецьківка Кременчуцького районів та с. Жовнін на Черкащині. Коптський світильник з Нижнього Єгипту. Прясло і ніж давньоруської доби з с. В'язівок на Лубенщині. Навершя булави XII – XIII ст. з Градицька. Деталь канделябра XII – XIII ст. з с. Дейкалівка Зіньківського району на Середньому Пслі. /Авт. публ. Кракало І.В., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Приймак В.В., Сидоренко О.В.,
Супруненко О.Б. 123

НУМІЗМАТИКА 135

ШАЛОБУДОВ В.М., СУПРУНЕНКО О.Б. Скарб римських монет з с. Труханівка 137
 БОВКУН І.В. Римський денарій з Решетилівського району 151
 СУПРУНЕНКО О.Б. Диканський скарб 1953 року 153

ЕПІСТОЛЯРІЯ 159

Статут Лубенського музею Катерини Миколаївни Скаржинської. /Публ. Коротенка В.В. 161
 З епістолярної спадщини Вадима Щербаківського. /Публ. Кононенко Ж.О., Супруненко О.Б. 167
 ГРАБ В.І. Тривожний вересень Володимира Пархоменка 177

ХРОНІКА 193

Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища. /Укл. Шрамко Б.А. 195
 ПУСТОВІТ Т.П. Ювілейні читання на посвяту 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії 198

БІБЛІОГРАФІЯ 201

Археологічна тематика у полтавських виданнях 1993 року 203
 До бібліографії праць С.К. Кульжинського 207

ФОТОАРХІВ 210

Інформація	210
Список скорочень	212
Оглав	215
The Contents	218

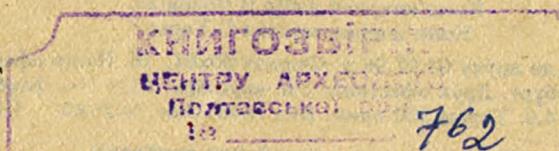

The CONTENTS

Bondarevsky P.K. Foreword	5
Editor's Introduction	7
HISTORIOGRAPHY	9
Suprunenko A.B. (Poltava). Alexander Tereshchenko: Forgotten Name of the Poltavian Archaeologist	11
Stepanovich S.P., Suprunenko A.B. (Poltava). The Last Expedition of Nikita Stan'21	21
Extracts from N.Stan's Diary (1941)	26
ARTICLES	35
Gavrilenko I.N. (Poltava). Considering Possible Practical Usage of So-called «Stone Shuttles»	37
Terpilovsky R.V. (Kiev), Levchenko D.I. (Poltava). The Slavic Settlement Dated by the Middle of the 1 Millennium A.D. Sencha Village, the Middle Sula	45
Gorbenko S.A. (Poltava). Reconstructing Gold Horde's Warrior's Appearance by His Skull Taken from the Burial near Shushvalovka Village, Globino District, Poltava Region	69
MUSEUM COLLECTIONS	87
Zakhozhay G.A. (Poltava). The Poltavian Collection of Antique and Early Byzantine Lamps	89
PUBLICATIONS, REPORTS	107
Kulatova I.N. (Poltava). The Bimetal Dagger from Gradizhsk	109
Kukharskaya E.N., Bitkovsky O.V. (Kiev). An Interment Spicemen of the Zarubintsy Culture	113

OUR CATALOGUE	121
NUMISMATICS	135
Shalobudov V.N. (Dnepropetrovsk), Suprunenko A.B. (Poltava). The Roman Denaria Hoard from Trukhanovka Village	137
Bovkun I.V. (Novi Sanzhary). A Roman Denarius from Reshetilovka District	151
Suprunenko A.B. (Poltava). The Dikanka Hoard Found in 1953	153
EPISTLES	159
The K.M.Skarzhinskaya's Museum's Status, Lubny. /Published by Korotenko V.V. (Poltava)	161
Two Letters of Vadim Shcherbakovsky. /Published by Kononenko Zh.A. (Kiev) and Suprunenko A.B. (Poltava)	167
Grab V.I. (Poltava). Troublesome September of Vladimir Parkhomenko	177
CHRONICALS	193
The List of Archaeological Objects Adjacent to the Settlement of Byeltsy. /Completed by Shramko B.A. (Kharkov)	195
Pustovit T.P. (Poltava). Jubilee Readings Dedicated to the 90th Anniversary of Poltava's Scientific and Archives' Committee .	198
BIBLIOGRAPHY	201
Problems of Archaeology in Poltavian Issues of 1993	203
Considering Bibliography of Works by S.K.Kulzhinsky	207
PHOTO ARCHIVES	210
Information	212
Shortenings' List	215
The Contents	218

Збірник наукових праць

ПОЛТАВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЗБІРНИК

Число друге

Українською, російською та англійською мовами

За редакцією О. Супруненка

Передмова П. К. Бондаревського.

Перекл. на англ. мову Ю. Коржикова.

Художній і технічний редактор Г. Грибан.

Коректори І. Кулатова, Д. Левченко.

Комп'ютерний набір В. Вороніна.

Комп'ютерна верстка С. Хорев.

Підписано до друку 04.07.94 р. Формат 60x84 / 16. Папір офсетний.
Гарнітура Петербург. Друк офсетний. Ун.-друк.арк. 13,0 №м фарб. відб. 13,1.
Обл.-вид.арк. 14,0. Тираж 500 прим. Вид №49. Зам № 2540 Ціна вільна.

Красноградська міжрайонна друкарня

313050 вул. Полтавська, 62а

